

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Paczolay Gyula: Készülőben van egy összehasonlító szó-
lás- és közmondástár

Wacha Imre: Az idéző mondatok és a kettőspont hang-
lejtése

S. Meggyes Klára: A gyermeki szókincs jelentésbeli ol-
dalának vizsgálatáról

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

I. *Szabó Zoltán:* Kosztolányi Dezső: Fürdés

II. *Horváth Mária:* Képek vándorlása

III. *Csiffáry Tamás:* Kosztolányi Dezső: Októberi táj

IV. *Molnár Zoltán Miklós:* Egy Kosztolányi-írás meg-
szólaltatásához

Naumenko-Papp Ágnes: A magyar mint idegen nyelv
tanításának kérdéséhez

Szili Katalin: Grammatika Prokrusztész-ágyban

Bokor József: A szókészlet archaizmusok és neologiz-
musok kérdéséhez

Végh József: A *mécceg* és még néhány őrségi tájszó

Molnár Ilona: Tapasztalatok a dialektikáról

Fabó Kinga: A nyelv emotív funkciója

*Kelemen Sándor — Ladányi Mária — Spannrajt
Marcellin:* Igéi jelentéselemzések

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

109. ÉVFOLYAM

1985. ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSZKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

- Paczolay Gyula:* Készülőben van egy összehasonlító szólás- és közmondástár 129
Wacha Imre: Az idéző mondatok és a kettőspont hanglejtése 139
S. Meggyes Klára: A gyermeki szókinés jelentésbeli oldalának vizsgálatáról 149

Íróink nyelve

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

- I. *Szabó Zoltán:* Kosztolányi Dezső: Fürdés 153
II. *Horváth Mária:* Képek vándorlása 162
III. *Csiffáry Tamás:* Kosztolányi Dezső: Októberi táj 167
IV. *Molnár Zoltán Miklós:* Egy Kosztolányi-írás megszólaltatásához 169

Nyelv és iskola

- Naumenko-Papp Ágnes:* A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez 172
Szili Katalin: Grammatika Prokrusztész-ágyban 177

Nyelvjárásaink

- Bokor József:* A szóképzleti archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez 185
Végh József: A *mécceg* és még néhány órségi tájszó 190

A nyelvtudomány műhelyéből

- Molnár Ilona:* Tapasztalatok a dialektikáról 193
Fabó Kinga: A nyelv emotív funkciója 204
Kelemen Sándor—Ladányi Mária—Spannraft Marcellin: Igei jelentéselemzések . . . 218

(1 1 1 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

109. ÉVFOLYAM

1985. ÁPRILIS—JÚNIUS

2. SZÁM

Készülőben van egy összehasonlító szólás- és közmondástár (nyelvtörténeti adatokkal)

I. Előzmények. A magyar közmondásokat a nemzetközi parömiológiai szakirodalom nem ismeri, mert nincsen olyan szólás- és közmondástár, amelyik ezeket a magyar mellett pontos fordításban valamilyen idegen nyelven is tartalmazná.

Az elmúlt másfél évszázadban megjelent közismert többnyelvű szólás- és közmondástárak, így Arthaber, Čelakovský, Düringsfeld, Gluski, Ilg, Ikonov munkái egyáltalán nem tartalmaznak magyar közmondásokat, s mind ez ideig egyetlen tudományos igényű magyar—idegennyelvű szólás- és közmondástár sem jelent meg. Itt-ott felbukkan néhány magyar közmondás is, például Wander közmondáslexikonában és Lautenbach összeállításában. Ezek Georg von Gaal Bécsben 1830-ban kiadott Sprüchwörterbuch-jának egyes adatait idézik a magyar szöveg pontos jelentésének ismerete nélkül, nemegyszer hibásan.

Másrészt, míg a magyar szavak eredetére, rokonságára a TESz. korszerű tájékoztatást nyújt, közmondásaink eredete és olykor kiterjedt nemzetközi rokonsága — vagy adott esetben a rokonalansága — még hazánkban is jórészt ismeretlen. A legtöbb idegen nyelvű összehasonlító adatot még Georg von Gaal már említett, német alapnyelvű Sprüchwörterbuchja tartalmazza. Számos esetben utal német, olykor olasz, angol megfelelőkre Ballagi Mór 1850-ben kiadott, és Erdélyi Jánosnak 1851-ben megjelent magyar közmondás-gyűjteménye is. A később kiadott gyűjtemények idegen nyelvű megfelelőket már nem tartalmaznak. Van néhány — elsősorban nyelvoktatási céllal készült — közmondásösszehasonlítás is, ezeket röviden egy korábbi közlemény tekinti át (Paczolay 1979.). A legismertebb közmondásokat közlik a kétnyelvű nagyszótárak is, de céljuknak megfelelően a magyar közmondás fordítását általában ezek sem tartalmazzák. Az ott található idegen nyelvű megfelelők hitelessége is problematikus olykor. Egyes esetekben nem könnyű eldönteni, hogy az adott nyelvben élő közmondással, vagy csupán a magyarnak a fordításával állunk-e szemben.

Az előzetes tájékoztató vizsgálatok azt is megmutatták, hogy közismert régi és új közmondásaink jó részének pontos megfelelői megtalálhatók számos európai nyelvben, indokolt tehát ennek részletesebb vizsgálata.

Feltűnően hézagos és pontatlan a közmondásaink hazai történetére vonatkozó irodalom is. E tekintetben a mai napig Margalits Edének a millennium alkalmából megjelent „Magyar közmondások és közmondásszerű szólások” című adattára a legjelentősebb munka. Ebben utalást találunk arra, hogy egy szólás vagy közmondás pl. Sirisaka, Erdélyi, Dugonics vagy Kis-Viczay gyűjteményéből, a Nyr.-ból vagy a szerző saját gyűjtéséből származik.

zik-e. A pontosabb hivatkozás pl. oldalszámra vagy sorszámmra azonban ilyen esetekben is hiányzik. Másrészt jónéhány gyűjtemény anyaga, így például a legrégebbi, Baranyai Decsi Jánosé, a későbbiek közül az Actio Curiosae, Földi Jánosé, Gaal Györgyé nem került bele a kötetbe. Néhány — részben téves — hivatkozás van ugyan az általa 1583-ban kiadottnak vélt — valójában 1598-ban megjelent — Baranyai Decsi-kötetre, de nyilvánvaló, hogy Margalits ezt nem látta, különben nem idézett volna számos, Baranyai Decsinél már megtalálható adatot jóval későbbi szerzőktől. Az időrendben következő, Szenczi Molnár Alberttől idézett adatokra vonatkozóan téves az általa megadott 1604-es évszám. A magyar szólások és közmondások ugyanis csak Szenczi Molnár Albert szótárának második, hanai kiadásában, 1611-ben jelennek meg első ízben. Jónéhány közmondásunk és szólásunk felbukkan már Baranyai Decsi munkájánál korábbi forrásokban, pl. Heltainál, Pesti Gábornál, erre szintén nem találunk utalást a Margalits-adattárban. Egyes közmondások első előfordulására vonatkozóan viszont a NySz.-ban is találunk adatokat.

Az előbbieken leírt megfontolások elérték meg az elhatározást egy tudományos igényű, többnyelvű összehasonlító szólás- és közmondástár összeállítására.

2. Néhány alapelv. 2.1. A szólás- és közmondástár kb. 1500 magyar közmondást és szólást tartalmaz, esetenként azok egy-két ismert variánsával együtt. A magyar szöveget annak angol fordítása követi. Elsősorban a ma legismertebb adatokat közlöm, a régebbiek közül pedig főleg azokat, amelyeknek ismert idegen nyelvű megfelelői vannak. Feltüntetem, hogy a szó-lás vagy közmondás ismereteink szerint mikor és hol jelent meg először az adott megfogalmazásban, illetve attól eltérő formában. Csillaggal jelölöm a ma köz-ismertnek tekinthető közmondásokat. Ha szükséges, az angol fordítást rövid angol nyelvű magyarázat vagy értelmezés s adott esetben a stílusjegyre való utalás is követi. Pontos hivatkozással mindig megadom, ha az idézett közmondás vagy annak valamilyen variánsa megtalálható O. Nagy Gábor gyűjteményében (O. Nagy Gábor 1966.), közlöm ismert legrégebbi előfordulásának szövegét, s esetleg egy átmeneti formáját is.

2.2. A magyar közmondások — az O. Nagy Gábor gyűjteményében alkalmazott eljárásnak megfelelően — köznyelvi formában, a zárt e (ë) jelölésével, mai helyesírással szerepelnek. A régi szövegek idézésében viszont — a lehetőség szerint — vagy betű szerinti, vagy pedig egy olyan egyszerűsített leírást közlök, amelyben a hosszú *f* helyett mindig *s*, az *β* és *ß* helyett *sz*, az *ó* helyett *ö*, az *ű* helyett pedig *ü* szerepel.

2.3. A szólás- és közmondástár alapnyelve az angol. Ennek megfelelően az első helyen a magyar közmondásnak értelemben megfelelő angol közmondás áll. Ha ilyet nem sikerült találni, akkor a magyar közmondás angol fordítása kerül ide. Az alapnyelv megválasztásának megfelelően a szólás- és közmondástár egyes cikkei az Oxford Dictionary of English Proverbs legutóbbi kiadásában (F. P. Wilson 1970.) alkalmazott sorrendben, az „első fontos szavak” (first important words) ABC-rendjében követik egymást. Ebbe a rendbe vannak beiktatva szükség esetén egyes magyar közmondások angol fordításai is.

2.4. Az összehasonlításban szereplő nyelvek között az alapnyelv mellett egy-egy nyelv képviseli az európai germán, újlatin, szláv és finnugor nyelveket. Ezek a következők: a német, az olasz, a lengyel (a szláv nyelvek közül csak a lengyelnek van korszerű történeti szólás- és közmondástára) és — an-

gol fordítással — az észet. A görög-római vagy bibliai eredetűnek tekinthető közmondások megfelelő ókori vagy középkori latin vagy/és görög (ógörög, koiné vagy bizánci) szövegét is megadom a forrás feltüntetésével. Adott esetben azt is jelzem, ha a közmondás megtalálható már Erasmus Adagiorum Chiliades című művében, amelynek számos kiadása jelentősen hozzájárult a közmondások terjesztéséhez egész Európában.

2.5. A közmondásokat lehetőleg az adott nyelvet anyanyelveként beszélő szerző vagy szerkesztő által (vagy közreműködésével) összeállított gyűjteményből vettem.

2.6. A magyar közmondás adott idegen nyelvű megfelelői közül elsősorban azt láttam célszerűnek kiválasztani, amely formailag is legközelebb áll a magyarhoz, másodikként pedig az adott nyelvben leggyakoribb variánst.

2.7. Bibliai eredetű vagy párhuzamú közmondások mellett pontos hivatkozással ott van a Vizsolyi Biblia megfelelő mondata betű szerinti leírásban, az évszám (1590.) feltüntetésével. A latin variánsok között ekkor megadom a Vulgata szöveget (Biblia Sacra Vulgatae editionis), újszövetségi eredet esetén pedig görög változatként a koiné szöveget is. Ha a szinoptikus evangéliumokban ugyanaz a mondás több helyen is előfordul, akkor — stiláris megfontolások alapján — többnyire a Lukács evangéliumában található variánst választottam.

2.8. Az idegen nyelvű megfelelők közlése után jelölöm, hogy általában ismert-e a közmondás Európában (EUR), illetve hogy a vizsgált nyelvek közül melyeken van pontos, formailag is egyező megfelelője (pl. MaDeIt).

2.9. Rövidített jelzésekkel megadom az idegen nyelvű közmondások forrását, s utalok arra is, hogy az adott közmondás vagy annak valamilyen szinonimája hol található meg a fontosabb többnyelvű közmondásgyűjteményekben. Így a további nyelvekbeli párhuzamok is könnyen megtalálhatók, így pl. az Arthaber-kötetben a francia, spanyol, Čelakovskýban a cseh és esetleg még néhány szláv nyelv, Gluskiban a spanyol, orosz, Ilgben a francia, holland, Karapetjanban az örmény, orosz, Lautenbachban a lett és a litván stb.

2.10. Ahol van ilyen adat, hivatkozom a szólás, közmondás magyarázatával, illetve összefüggéseivel foglalkozó fontosabb szakirodalomra, így pl. O. Nagy Gábor (1979), Csefkó Gyula, Kertész Manó, Békés István, Büchmann, Röhrich, Ridout—Witting és Krzyżanowski (1975) munkájának megfelelő helyére, illetve a kérdéses folyóirat-, pl. Nyr.-cikkre.

2.11. Célszerűnek látszik indexet is közölni a gyűjtemény végén minden szóban forgó nyelven, a vezérszavak ABC-rendjében, továbbá egy-egy mutatót az Arthaber- és a Düringsfeld-kötet sorszámainak sorrendjében. Mindez növeli a gyűjtemény használhatóságát.

3. N é h á n y p é l d a. Konkrét példaként bemutatom a szólás- és közmondástár négy tételét. A feltüntetett sorszám nem végleges, a rövidítések feloldását a lapalji jegyzet* tartalmazza.

* A = Arthaber 1952/1926. BD = Baranyai Decsi 1598. Békés = Békés István 1977. BS = Bálint Sándor 1957. Büchmann = Büchmann 1959. C = Čelakovský 1852. CODP = J. A. Simpson 1982. D = Düringsfeld 1872–1875. DA = Dugonics András 1820. E = Erdélyi János 1851. G = Gluski 1971. GI = G. Ilg 1960. GK = G. Karapetjan 1973. HW = H. Walther 1963–1969. I = Ikonov 1968. JA = J. Aquilina 1972. K = Krzyżanowski 1969–1978. KS = Krikmann—Sarv 1980–1983. KSa = Kónsza Samu 1957. KV = Kis-Viczay Péter 1713. L = Lautenbach 1915. N = Normann 1955.

942. One *swallow* does not make a summer. (1539) ODP-791/1, CODP-218/1 (Aristotle)

Égy fecske nem csinál nyarat*/tavaszt. (:One swallow does not make [a] summer*/spring. :) 1851 E-2653 (nyarat); 1890/1621 S-33/SzM-3.83/1 (tavaszt) ON-201/378 — BS-1.410/1 (Szeged), KSa-489/1046 <tavaszt> (Háromszék), OK-237/421 (Magyargyerőmonostor).

„Egyfecske tavázt nem szerez.” (1621)

De Eine Schwalbe macht (noch) keinen Sommer/Frühling. 1601

It Una rondine non fa primavera/l'estate.

Po Jedna jaskółka nie czyni wiosny/lata. (1696/1562) (wióсны); (1779/1603) (lata).

Ee Üks päsuke ei too veel suve. (:One swallow does not yet bring [a] summer. :)

Üks kuldnokk ei too veel kevadet ega päsuke suve. (:One starling does not yet bring [a] spring, nor [one] swallow a summer. :)

La Una hirundo non facit ver. (Erasmus Ad. 1.7.94.)

Gr *Μία χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ.* (Aristotle Eth. Nich. 1.6.; Erasmus Ad. 1.7.94.)

EUR — A-1193, C-290, D-1.377, G-24/5, GI-26, GK-534, I-643, K-1.833. KS-9356, L-90/1, N-264/8—9, W-4.412/12 4.3/15.

Ridout—Witting 540, Büchmann 154, Röhrich 909.

520. You can see a *mote* in another's eye but cannot see a beam in your own. (c 1387) ODP-545/2 (Matthew vii.3—5., Luke vi.41—42)

Más szemében a szálkát is meglátja, a magáéban a gerendát sëm.* (:He observes the mote in another's eye, [but] not even the beam in his own. :) 1856/1598 SR-57/BD-1.5.5.2., KV-174, 492; E-3063, ON-629/607 — BS-2.443/2v (Szeged), MB-34/1v (Sóvárard), PO-3.88/1v (Kórógy), TN-45v (Sárvár). (v = variáns)

„Az fálkát más ember fõmében meg látod, az gerendát pedig az magadéban nem látod.” (1598)

„Miért nézed pedig az fálkát, az te felebarátod fõmében, az gerendát pedig mely az te fõmedben vagyon, nem vedsz elfszedbe?” — Matthe VII.3. (1590)

De Man sieht den Splitter im fremden Auge (aber) im eigenen den Balken nicht. 1846

It Si vede la paglia/scheggia/(il bruscolo) nell'occhio altrui e non si vede la trave nel proprio.

Po W cudzym oku źdźbło, a w swoim belki/tramu nie widzi. (1946/1551) (belki)

Ee Teise silmas näed pindu, aga oma silmas ei näe palki. (:You see a mote in another's eye, but do not see the beam in your own eye. :)

NP = N. Politisz 1899—1902. ODP = F. P. Wilson 1970. OK = Olosz Katalin 1969. ON = O. Nagy Gábor 1966. O. Nagy = O. Nagy Gábor 1979. PO = Penavin Olga 1967—1978. Ridout—Witting = Ridout, R.—Witting, C. 1973/1967. Röhrich = Röhrich, L. 1973. S = Sirisaka Andor 1890. SR = Szabó Román 1856. SzL = Szegedi Lőrinc 1575. SzM-3 = Szeneci Molnár Albert 1621. TN = Tarné Naszádos Katalin 1982. W = Wander 1867—1880. WG = W. Gottschalk 1935—1938.

Vennä silmä näed pinnu, aga oma silmä ei näe palki. (:You see a mote in the eye of your brother but in your own eye [you] do not see a beam.):)

La Quid autem vides festucam in oculo fratris tui et trabam in oculo tuo non vides? (Vulgata, Mat.VII.3—5, Luc.VI. 41—42)

Qui vult alterius oculorum tergere labem, ex proprio citius eruat ille trabem. (1575)

Gr *Τί δὲ βλέπεις τὸ κάρφος τὸ ἐν τῷ ὀφθαλμῷ τοῦ ἀδελφοῦ σου, τὴν δὲ δοκὸν τὴν ἐν τῷ ἰδίῳ ὀφθαλμῷ οὐ κατανοεῖς.* (Κατὰ Λουκᾶν 6.41)

EUR — A-925, C-19, D-1.143, GK-317, HW-4.305/24936, IS-80.6.23, JA-62/36, K-2.726/152, N-259/408, NP-552/147, W-4.729/5—6, WG-2.286
Békés 66, Büchmann 27, Röhrich 92.

416. **A leopard does not change his spots.** (1546) ODP-456/1, CODP-131/2 (Jeremiah xiii.23)

Kutyából nem lesz szalonna.* (:Out of a dog there will be no lard.):) 'He who is bad/evil, will never turn good.' 1851/1575 E-4774/SzL-36 KV-282, DA-1.60, ON-409/2300 — BS-1.857 (Szeged), KSa-494/1230 (Háromszék), PO-2.125/2 (Kórógy), TN-75 (Sárvár).

„Akar mind perfeld az ebet nem lesz szalonna benne.” (1575)

„Nem lesz az ebből szalonna.” (1713)

De Die Katze lässt das Mäusen nicht.

It Chi nasce quadro non muore tondo.

Po Nie będzie ze psa słonina ani z wilka baranina. (1946/1858)

Ee Kes koer elades, see koer surres. (:He that is [a] dog in life, is [a] dog when he dies.):)

La Pardus maculas non deponit.

MaPo — A-562, C-35 (1852), K-898/156a, KS-4050, W-2.1171/57.

Note. Proverbs closely corresponding to the Hungarian one were found in the Bulgarian, Romanian, Serb and Ukrainian, while those similar to the Polish one — adding: „nor will turn a wolf into a lamb” — in the Czech and Slovak.

Loványi Gy. MNy. 39.380—381 (1943)

914. **Who cannot speak arabic, should not speak arabic.** (Translation) (I. Kocsi-Sebestyén 1761—1841)

Aki nem tud arabusul, ne beszéljen arabusul.* (:He who cannot speak Arabic, should not speak Arabic:) 'Who has no knowledge or understanding of something, should not engage in or interfere with it.' (Kocsi Sebestyén István) 1895/(a 1841) TB-232/BI-635 ON-50/538

Ma —

Note. According to the local tradition the „author” of this proverb was István Kocsi Sebestyén (1761—1841), professor of Arabic between 1792 and 1803 at the Calvinist College in Debrecen (Hungary).

Békés 635. (TB = Tóth Béla: Szájruul szájra. [Budapest 1895])

4. Néhány részletkérdés. 4.1. A magyar anyag. A gyűjtemény magyar anyagát két fő szempont szerint válogattam össze. Egyrészt az idegen nyelvű gyűjtemények átnézése alapján kerültek bele azok, amelyeknek más nyelveken megfelelőik voltak, másrészt saját gyűjtésem alap-

ján bevettem a viszonylag gyakoriaknak bizonyulókat, figyelembe véve Bálint Sándor gyűjteményének egy-egy közmondás közismert voltára való utalását is. Végül tartalmaz a gyűjtemény néhány jellegzetes régi magyar közmondást is, amely nem tartozik az előző két kategóriába.

A pontos irodalmi hivatkozás igénye szükségessé tette több fontos régebbi gyűjtemény — így pl. a Baranyai Decsi, Kis-Viczay, Földi, Dugonics — vezérszavak szerinti feldolgozását és több régebbi munka (például Heltai Gáspár 1566.) átnézését.

A magyar és az észti közmondások angol fordításában zárójelbe tettem azokat a szavakat, amelyek az eredetiben nincsenek meg, de szükségesek az angol nyelvben való megértéshez.

4.2. Az idegen nyelvű anyag. Az angol anyag alapvető forrása az Oxford Dictionary of English Proverbs-nek F. P. Wilson által szerkesztett legutóbbi — harmadik — kiadása (Wilson, F. P. 1970.). Ennek egyes adatait — főleg az első előfordulás évszámára vonatkozóan — szükség esetén korrigáltam a századunkban élő közmondásokat tartalmazó, J. A. Simpson által szerkesztett The Concise Oxford Dictionary of Proverbs (Simpson, J. A. 1982.) alapján. Ha egy közmondás mindkét kötetben szerepel, akkor mindkettőre hivatkoztam. Alkalmanként felhasználtam más forrásokat is, így pl. a Chambers Idioms című szólásgyűjteményt (Kirkpatrick, E. M.—Schwarz, C. M. 1982).

A német anyag fő forrásai Düringsfeld, Wander, Müller-Hegemann — Otto, Frey, Röhrich, Agricola, Görner, Bíró—Schlandt és Neumann—Tagliazucchi gyűjteménye. Az első előfordulásra vonatkozó évadat a Wander-kötetek által megadott forrás visszakeresésén alapul, de néhányszor Röhrichnek újabb kutatásokon alapuló adatát idéztem. A gyűjteményben feltüntetett évadat ez esetben azt jelenti, hogy a közmondás valamilyen variánsa már abban az évben felbukkant. Ha Wander nem jelölt meg forrást, akkor a kérdéses Wander-kötet kiadásának évét tüntettem fel.

A olasz anyag jórésze Arthaber gyűjteményéből való, de felhasználtam e mellett Giusti—Capponi, Falassi, Pitrè és Neumann—Tagliazucchi gyűjtését is. E források az első előfordulásra vonatkozóan sajnos semmit nem közölnek.

Ha a magyar közmondáshoz nem találtam olasz megfelelőt, de franciát igen, akkor az olasz helyére újlatin variánsként — *It* helyett *Fr* megjelöléssel — azt iktattam be.

A lengyel anyag jóformán teljes egészében Krzyzanowski professor mintaszerűen szerkesztett négykötetes történeti közmondásszótárából való (Krzyzanowski 1969—1978.). A magyar anyaghoz hasonlóan itt is feltüntettem, hogy a kérdéses közmondás a közölt formában — és előzőleg valamilyen más formában — mikor bukkant fel először.

Az észti anyag forrásai: az Arvo Krikmann és Ingrid Sarv által szerkesztett nagy észti közmondásgyűjtemény eddig megjelent három kötete (Krikmann—Sarv 1880—1985.), Erna Normann (1955.) és Agnes Reitsak (1969.) gyűjteménye, Liiv—Haberman—Paivel és Agnes Reitsak (1975.) frazeológiai gyűjteménye, valamint Kibbermann—Kirotar—Koppel német—észti nagyszótára (1975.).

A latin anyag nagy része Arthaber, Düringsfeld és Wander gyűjteményéből származik, de felhasználtam még Szabó György két gyűjteményét (1975., 1982.), valamint De Mauri (1967/1926.) és Wiegand (1864.) munkáját

is. A latin Erasmus szövegek az Adagiorvm Chiliades 1554-es velencei kiadásából valók, a Vulgata idézetek pedig egy 1888-ban megjelent kötetből (Biblia Sacra 1884/1592.).

A görög szövegek fontosabb forrásai: a Corpus paroemiographorum Graecorum (Leutsch, E.—Schneidewin, F. G. 1965/1839.), Arthaber gyűjteménye, az Erasmusból valók az elõbb idézett Adagiorvm Chiliades kiadásból, az újtestamentumiak pedig a The Greek New Testament legutóbbi harmadik kiadásából (Aland—Black—Martini etc. 1975.), amely azonos a Nestle-Aland szöveg 26. kiadásával.

Indokolt esetben más nyelvû, pl. francia vagy török megfelelõ is bekerült a gyűjteménybe, ha a magyar közmondás erre vezethetõ vissza. Ennek megfelelõen szerepel például az *A pontosság a királyok udvariassága* közmondásnak a francia, az *A kutya ugat, a karaván halad*-nak pedig a török megfelelõje.

5. N é h á n y e r e d m é n y. A tervezett munkának eddig körülbelül a háromnegyede készült el, de már ennek alapján is levonható néhány következtetés.

Számos ismert közmondásunk már négyszáz évvel ezelõtt is ugyanúgy — vagy majdnem ugyanúgy — hangzott, mint ma. Az elsõ elõfordulás éve, valamint nemzetköziségük tekintetében jellegzetes csoportokat különböztethetünk meg. Jelentõs részük egyúttal európai közmondás, hasonló formában ismerik majdnem minden európai országban is. Ennek bemutatására az alábbi összeállítás tartalmazza az *Egy fecske nem csinál nyarat* közmondást — a görögöt, latint és a törököt nem számítva — 27 európai nyelven.

Egy fecske nem csinál nyarat*/tavaszt. (:One swallow does not make a summer/spring. :) 1851 E-2636 (nyarat); 1890/1621 S-33/SzM-3.83/1 (tavaszt) — ON-201/378

- G *Mía χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ.* (Aristotle Eth. Nich. 1.6.; Erasmus Ad. 1.7.94.)
- L Una hirundo non facit ver. (Erasmus Ad. 1.7.94.)
- It Una rondine non fa primavera/l'estate. A-1193, D-1.377
- Fr Une hirondelle ne fait pas le printemps. GI-26, A-1193
- Ct Una oreneta no fa estiu. HG-582
- Es Una golondrina no hace verano. A-1193
Ni un dedo hace mano, ni una golondrina verano. JB-319
- Pt Uma andorinha não faz verão. D-1.377
Uma andorinha so não faz verão nem um dedo só faz mão. MG-1275
- Ha *Միկ կռկռուկ գարուն չի քալ* (:One cockoo does not make a spring. :) GK-534
- De Eine Schwalbe macht (noch) keinen Sommer/Frühling. (1601) D-1.377, MO-100 W-4.412/12, W-4.413/15
Ein Finger macht keine Hand, ein Balken noch keine Wand, ein Schwälblein keinen Sommer. D-1.377
- Ne Een zwaluw maakt (nog) geen zomer. FS-1265, GI-26
- En One swallow does not make a summer. (1539) ODP-791/1, CODP-218/1
One swallow makes not a spring, nor one woodcock a winter. (1670/1617) ODP-913/1
- Da Én svale gør ingen sommer. HK-454
- No Ei svale gjer ingen sumar. ES-171

- Sv En svala gör ingen sommar. D-1.377
- Su Ei yksi pääskynen kesää tee. (:One swallow does not make a summer. :) SV-507/1
- Ee Üks pääsuke ei too veel suve. (:One swallow does not yet bring a summer. :) KS-9356
- Üks kuldnook ei too veel kevadet ega pääsuke suve. (:One starling does not yet bring a spring, nor [one] swallow a summer. :) KS-9356/E
- La Viena bezdeliga neatnes vasaru; viens bērns nav gimene. EK-265/5845
- Li Viena kregždē pavasario nepadaro. KG-634/377
- Viena blezdinga neatneša pavasario. KG-634/377
- Br Адна ластаўка вясны не робіць. OJ-202
- Ru Одна ласточка не делает весны. Zh-320
- Одна/первая ласточка весны/лета не делает/приносит.
- Uk Одна ластівка не робить весни. BB-159
- Po Jedna jaskółka nie czyni wiosny/lata. (1696/1562) (wiosny); (1779/1603) (lata)
- Sl Jedna lastovička ešte nerobi leto/jar. SO-174
- Ce Jedna lastovka nedělá jara. C-290
- Bez jedné lastovičky léto bude. C-290
- Sn Ena lastovka ne naredi poletja/pomladi. EB-113
- Sh Jedna lasta не чини пролећа. I-643
- Jedna lasta не čini proleće. MS-171
- Ro Cu o rîndunică nu se face primăvara. I-643
- O rîndunică nu aduce vara/primăvara. VI-1692
- Bg Една куковица не докарва лята. PS-197
- Една лястовица/куковица пролет не прави/докарва. BP-242
- Tu Bir çiçekle yaz oymaz. (:One flower does not yet make a summer. :) SS-340/377

Ridout-Witting 540, Röhrich 909, Zhigulev 320

Az ebbe az „európai” csoportba tartozó *Ajándék lónak ne nézd a fogát, Más szemében a szálkát is meglátja, a magáéban a gerendát sem; Az idő pénz és A falnak is füle van* közmondásaink megfelelőit mintegy 30 európai nyelven egy korábbi tanulmány tartalmazza (Paczolay 1982), összehasonlítva hasonló értelmű, de más megfogalmazású távolkeleti és afrikai közmondásokkal is.

Néhány közmondásunknak viszont kelet-európai rokonságára derült fény. A *Kutyából nem lesz szalonná*-ra vonatkozóan ezt az alábbi összeállítás mutatja be.

Kutyából nem lesz szalonna. (:Out of a dog there will be no lard. :) 'He who is bad/evil, will never turn good.' 1851/1575 E-4774/SzL-36 [KV-282, DA-1.60] ON-409/2300

* Az itt szereplő nyelvek rövidítései: Bg bolgár, Br bjelorusz, Ce cseh, Ct katalán, Da dán, De német, Ee észt, En angol, Es spanyol, Fr francia, G görög, Ha örmény, It olasz, L latin, La lett, Li litván, Ne holland, No norvég, Po lengyel, Pt portugál, Rø román, Ru orosz, Sh szerbhorvát, Sl szlovák, Sn szlovén, Sr szerb, Su finn, Sv svéd, Tu török, Uk ukrán.

- Po Nie będzie ze psa słonina ani z wilka baranina. 1946/1858 K-2.898/156a
 Ce Nebude ze psa slanina, z vlka beranina. C-35 (1852)
 Sl Ne bud'e zo psa slanina, ani z vlka baranina. Z-9/210 (1896)
 Uk Не буде з пса солонини. ВВ-125
 Из пса сала не буде. ВВ-348
 Ro Din cîine nu faci slănină. VI-397
 Bg Куче сланина не става. PS-275
 Sr Неће мачка сланине. MF-47

Ebbe a csoportba tartozik pl. a *Jön még kutyára dér, és a Kibújik a szög a zsákból* is.

Talán érdemes még megemlíteni, hogy számos közmondásunknak jóval korábbi előfordulását sikerült kimutatni, mint ami a Margalits-adattárban található.

U t ó s z ó. Kérem az olvasókat, hogy a készülő szólás- és közmondástárra vonatkozó kritikai észrevételeiket és javaslataikat juttassák el hozzám a Nyr. szerkesztősége címén. — Megemlítem, hogy a szótár kiadására vonatkozóan eddig még semmilyen megállapodás nincsen.

IRODALOM

- Actio Curiosa kb. 1678. In: Kardos Tibor 1960. Régi magyar drámai emlékek. II. kötet. Budapest. 354—396. old. (Rövidítése: AC)
 Agricola, Erhard (Hrsg.) 1962. Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. Leipzig.
 Aland, Kurt — Black, Matthew — Martini, Carlo M. — Metzger, Bruce M. — Wikgren, Allen (eds.) 1975. The Greek New Testament. New York—London—Edinburgh—Amsterdam—Stuttgart.
 Aquilina, Joseph 1972. A Comparative Dictionary of Maltese Proverbs. Royal University of Malta. h. n. (Rövidítése: JA)
 Arthaber, Augusto 1952/1926. Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue, italiana, latina, francese, spagnola, tedesca, inglese, greca antica. Milano. (Rövidítése: A)
 Bálint Sándor 1957. Szegedi szótár. I—2. kötet. Budapest. (Rövidítése: BS)
 Bálint Sándor 1972. Szegedi példabeszédek és jeles mondások. Budapest.
 Ballagi Mór 1850. Magyar példabeszédek, közmondások és szólárások gyűjteménye. Szarvas. (Rövidítése: B)
 Baranyai Decsi János 1598. Adagiorvm graecolatinovngaricorvm Chiliades quinque. Bártfa. (Rövidítése: BD)
 Békés István 1977. Napjaink szállóigéi. (2. kiadás) Budapest. (Rövidítése: Békés vagy BI)
 Biblia Sacra Vulgatae editionis juxta exemplaria ex Typographia Apostolica Vaticana Romae 1592 et 1593. 1888. Ratisbonae.
 Bíró Izabella — Schlandt Henrik 1937. Szólások és fordulatok magyar—német gyűjteménye. Budapest.
 Büchmann, Georg 1959. Geflügelte Worte. Frankfurt am Main.
 Čelakovský, F. L. 1852. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Praha. (Rövidítése: C)
 Csefkó Gyula 1930. Szállóigék, szólásmódok. Budapest. (Rövidítése: Csefkó)
 De Mauri, L. 1967/1926. Flores sententiarum, raccolta di 5000 sentenze, proverbi e motti latini. Milano.
 Dugonics András 1820. Magyar példa beszédek és jeles mondások. I—II. kötet. Szeged. (Rövidítése: DA)

- Düringsfeld, Ida—Reinsberg-Düringsfeld, Otto 1872—1875. Sprichwörter der germanischen und romanischen Sprachen. Leipzig. (Rövidítése :D)
- Erasmus, Desiderius 1554. Adagiorvm chiliades Des. Erasmi Roterdami . . . Venetiis. (Rövidítése: Erasmus Ad.)
- Erdélyi János 1851. Magyar közmondások könyve. Pest. (Rövidítése: E)
- Falassi, Alessandro 1979. Proverbi toscani commentati. Palermo.
- Földi János 1962/1790. Tóldalék. Magyar Példabeszédek és Közmondások. In: A' Versírásról. 92—198. old. Budapest (Rövidítése: FJ)
- Frey, Christa — Herzog, Annelies — Michel, Arthur — Schütze, Ruth 1972. Deutsche Sprichwörter für Ausländer. Leipzig.
- Gaal, Georg von 1830. Sprüchwörterbuch in sechs Sprachen, deutsch, englisch, latein, italienisch, französisch und ungrisch. Wien. (Rövidítése: GG)
- Giusti, Giuseppe — Capponi, Gino 1956/1853. Dizionario dei proverbi italiani. Milano.
- Gluski, Jerzy 1971. Proverbs, proverbes, Sprichwörter, proverbi, proverbios, пословици. Amsterdam—London. (Rövidítése: G)
- Gottschalk, Walter 1935—1938. Die bildhaften Sprichwörter der Romanen. Band 1—3. Heidelberg.
- Görner, Herbert 1980. Redensarten. Kleine Idiomatik der deutschen Sprache. Leipzig.
- Heltai Gáspár 1566. Szaz fabvlla, mellyeket Esopvsból és egyebünnen egybe gyüitet és öszue szörzet a fabuláknac értelméuel egyetembe. Colosvarot. (Rövidítése: HE)
- Икономов, Н. И. 1968. Балканска народна мъдрост. Успоредици на български, сръбски, турски, румънски, гръцки и албански пословици и поговорки. София. (Rövidítése: I)
- Ilg, G. 1960. Proverbes français suivis des équivalents en allemand, anglais, espagnol, italien, néerlandais. Amsterdam. (Rövidítése: GI)
- Капапетян, Г. О. 1973. Армянские пословицы и поговорки. Moszkva. (Rövidítése: GK)
- Kertész Manó 1922. Szokásmondások. Népünk művelődéstörténeti emlékei. Budapest.
- Kibbermann, Elisabet — Kirotar, Salme — Koppel, Paula (toimetanud) 1975. Saksa—eesti sõnaraamat. Tallinn.
- Kirkpatrick, Elizabeth McLaren — Schwarz, C. M. (eds.) 1982. Chambers Idioms. Edinburgh. (Rövidítése: KpS)
- Kis-Viczay Péter 1713. Selectiora adagia Latino-Hungarica. Bártfa. (Rövidítése: KV)
- Konsza Samu 1957. Háromszéki magyar népköltészet. Marosvásárhely. (Rövidítése: KSa)
- Krikmann, Arvo — Sarv, Ingrid (toimetanud) 1980—1985. Eesti vanasõnad. Tallinn. (Rövidítése: KS)
- Krzyżanowski, Julian (red.) 1969—1978. Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich. Warszawa. (Rövidítése: K)
- Krzyżanowski, Julian 1975. Mądrej głowie dość dwie słowie. Tom I—III. Wyd. trzecie rozszerzone. Warszawa. (Rövidítése: Krzyżanowski)
- Лаугенбахъ, Я. И. 1915. Очерки изъ исторiи литовско-латышскаго народнаго творчества. Юрьевъ (Tartu). (Rövidítése: L)
- Leutsch, E.—Schneidewin, F. G. 1965/1839. Corpus Paroemiographorum Graecorum. I—II. Hildesheim/Göttingen.
- Liiv, Virve — Haberman, Alisa — Paivel, Milvi 1973. Saksa—eesti fraseologismide ja väljendite sõnaraamat. Tallinn. (Rövidítése: LH)
- Margalits Ede 1896. Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Budapest. (Rövidítése: ME)
- Müller-Hegemann, Anneliese — Otto, Luise 1966. Das kleine Sprichwörterbuch. Leipzig.
- Neumann, Manfred—(Tagliazucchi, Maria Annunziata) 1980/1977. Leipzig. (Rövidítése: MN)
- Normann, Erna 1955. Valimik eesti vanasõnu. Tallinn. (Rövidítése: N)
- Olosz Katalin 1969. Magyargyerőmonostori népköltészet. Bukarest. (Rövidítése: OK)
- O. Nagy Gábor 1966. Magyar szólások és közmondások. Budapest. (Rövidítése: ON)
- O. Nagy Gábor 1979. Mi fán terem? 3. kiadás. Budapest. (Rövidítése: O. Nagy)
- Paczolay Gyula 1979. Schlandt Henrik brassói közmondáslexikonjainak helye a magyar szóláskutatás történetében. Ethnographia 90: 395.

- Paczolay Gyula 1982. Lengyel és magyar proverbiumok összehasonlítása. In: A lengyel nyelvoktatás Magyarországon. Az 1982. március 24–25 között tartott tudományos konferencia anyaga (67–83), Budapest.
- Penavin Olga 1967–1978. Szlavóniai (kórógyi) szótár. 1–3. köt. Újvidék. (Rövidítése: PO)
- Pesti Gábor 1536. Aesopi Phrygis fabulae . . . Esopus fabulaj, mellijeket mastan wijiionnan magijar nijelwre forditot . . . Viennae Pannoniae. (Rövidítése: PE)
- Pitrè, Giuseppe—(Rigoli, Aurelio [a cura di]) 1978/1870–1913. Proverbi siciliani. Palermo.
- Πολιτις, Ν. Γ. 1899–1902. Μελέται περί τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσῃς του Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παρουμία, ἐν Ἀθῆναις. (Rövidítése: NP)
- Reitsak, Agnes 1969. Valimik vene vanasõnu eesti vastetega. Tallinn.
- Reitsak, Agnes 1975. Valimik vene fraseologisme eesti vastetega. Tallinn.
- Ridout, Ronald — Witting, Clifford 1973/1967. English Proverbs Explained. London.
- Röhricht, Lutz 1977/1973. Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg—Basel—Wien. (Rövidítése: Röhricht és LR)
- Simpson, John Andrew (ed.) 1982. The Concise Oxford Dictionary of Proverbs. Oxford. (Rövidítése: CODP)
- Sirisaka Andor 1890. Magyar közmondások könyve. Pécs. (Rövidítése: S)
- Szabó György 1975. Sötétben tündöklőbb a fény. Római szállóigék és aforizmák. Kolozsvár. (Rövidítése: SzGy-1.)
- Szabó György 1982. Apró cseppekből lesz a zápor. Latin nyelvű szállóigék és aforizmák a közép- és újkorból. Kolozsvár. (Rövidítése: SzGy-2.)
- Szabó Román 1856. Válogatott közmondások. Miskolc. (Rövidítése: SR)
- Szegedi Lőrinc 1575. Theophania . . . wy es igen szep Comoedia. 3. felv. 5. jelenet, 36. oldal. Debrecen.
- Szenczi Molnár Albert 1611. Dictiones Ungaricae summo studio collectae et Latinae conversae . . . usitatoribus Proverbis Ungaricis, cum Latinis Adagiis aequipollentibus locupletatae . . . Hanoviae. (Rövidítése: SzM-2.)
- Szenczi Molnár Albert 1621. Dictionarium Ungarico—Latinum . . . nunc tertium locupletatum cui inspersa sunt usitatoria Proverbia Ungarica. Heidelberg. (Rövidítése: SzM-3.)
- Tarné Naszádos Katalin 1982. Sárvári szólások és közmondások, Budapest. (Rövidítése: TN)
- Walther, Hans 1963–1969. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters. Teil 1—6. Göttingen. (Rövidítése: HW)
- Wander, Karl Friedrich Wilhelm 1977/1867–1880 Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk. Darmstadt/Leipzig. (Rövidítése: W)
- Wiegand Károly — Czanyuga József 1864. 1168 latin közmondás és közmondási szólásmód gyűjteménye. Pest.
- Wilson, Frank Percy (ed.) 1982/1970. The Oxford Dictionary of English Proverbs Third edition. Oxford. (Rövidítése: ODP)
- Жуков, Влас Платонович 1966. Словарь русских пословиц и поговорок. Москва, (Rövidítése: Zhukov)

Paczolay Gyula

Az idéző mondatok és a kettőspont hanglejtéséről

1. Az idéző mondatok helyes hanglejtési formájának megtalálása eléggé sok gondot okoz a felolvasóknak. Meglehetősen általánossá vált ugyanis az a merev nézet, hogy az idéző mondat utolsó szavának hanglejtését nyitva kell tartani: lebegtetni kell vagy fel kell vinni a hangot, mégpedig olyanformán, mintha a kettőspont helyén egy *hogy* kötőszó állna (ezt azonban az író elhagyta). A beszéd és felolvasás gyakorlata azonban sokszor ellene mond ennek a nézetnek. S nem biztos, hogy a gyakorlat a hibás!

Az idéző mondat hanglejtése körül elég éles vita zajlott le az egri kiejtési konferencián 1965-ben (vö. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Tankönyvkiadó, 1967. 54—5, 199—203, 258). Ezt és a kérdésről azóta írtakat (pl. Fónagy—Magdiés: A magyar beszéd dallama. 1967. 147—52; Éder Zoltán: Nyr. 1960: 160; Rácz Endre: Nyr. 1970: 153, 157; Deme: Nyr. 1970: 279; Ferenczy: in A rádióbemondó beszéde. 1973. 68—8; Hernádi: Beszédművelés. 1974. 163, 251; Péchy Blanka: Beszélni nehéz! 1974. 64, 164—6; Wacha Imre: in Szónokok, előadók kézikönyve 1974. 181—4.) így foglalja össze a Nyelvművelő kézikönyv: „A kettőspontnál sokszor majdnem úgy leeresztjük a hangot, mint a teljes közlést lezáró pontnál, különösen ha előtte rámutató szó utal az utána következő teljes mondatnyi idézetre. Pl. *Petőfi így kezdte Arany Jánoshoz írt költői levelét: »Toldi írójához elküldöm lelkemet.«* Más esetekben, vagy ha akár az idéző mondat, akár az idézet csak néhány szóból áll, megemeljük vagy középmagasságban lebegni hagyjuk a hangot, mint vessző előtt. Két példa erre: *Kijelentette: »Nem leszek ott.«; Jelszó: Melinda.* Kettőspontnál általában egy kis szünetet tartunk.” (I. m. 1: 1039.)

Az említett merev nézetnek a kialakulásában az játszhatott szerepet, hogy majd mindig olyan mondatokat vizsgáltunk, mikor az idéző mondatot és a kettőspontot rövid, mondatrész vagy (tárgyi) mellékmondat értékű idézet követi, esetleg csak egymondatos idézet, s ez (nyelvileg, szintaktikailag is) bele van szerkesztve az idéző (fő)mondatba (az idéző mondat a főmondat, az idézet az alárendelt mellékmondat). Ilyenkor természetesnek és indokoltnak érezzük, hogy az idéző mondat végén előremutató hanglejtéssel élünk: az igényes beszédben lebegtetjük a hanglejtést, a kevésbé igényesben felvisszük a hangot, mintegy vesszőnek átértékelve a kettőspontot. Hiszen — mint mondani szokták — ilyenkor nem szabad pont-hanglejtéssel lezárunk a mondatot, mert jeleznünk kell, hogy folytatódik még a mondat. (Itt lép be a „vesszőnél felvisszük a hangot, pontnál leeresztjük” álszabály.) Az igényes beszédben és a felolvasásban azonban nem közömbös, mennyire érvényesül a magyar beszéd dallamának alapvető hanglejtésformája (vö. MMNyR. 1:504), az ereszkedő vagy elül eső hanglejtési forma. Ez a hangsúlyszakaszokban megfigyelhető forma a hangsúlyos szótagban viszonylag magas(abb)ról indul, majd az első és a második szótag közötti nagyobb dallambeli lelépés után a hangsúlyszakasz végéig ereszkedik (és a mélypontra zárul a következő hangsúlyszakasz hangsúlyos szótagja előtt). A hanglejtési egységnek ezért a záró szakasza van a legmélyebben. Igényes beszédben tehát a kettőspontnál (az idéző mondat végén) a hangot nem vihetjük fel, legfeljebb nem eresztjük le a mélypontra: lebegtetjük. (Az igényes beszédben vessző, tehát befejezetlen közlés esetén is gyakran ez a követendő megoldás.)

Az idézetet bevezető mondat és az idézet határán (kettőspontnál) azonban nemcsak a hanglejtést kell felhasználnunk az idéző mondat és az idézet kapcsolatának, a nyelvi (mondattani) szerkezet összefüggéseinek érzékeltetésére, hanem a mondatfonetikai eszközök együttesét annak ellenére, hogy a domináns szerep persze a hanglejtésé. Nyelvi szempontból pedig ellene mond az imént említett („a kettőspontnál felvisszük a hangot”) szabály mechanikus alkalmazásának az is, hogy — amint Dömötör Adrienne A magyar nyelv egyenes idézetei és idéző mondategységei című cikkében (Nyr. 107 (1983): 472—81) kimutatta — az egyenes idézetek jelentős része nem tárgyi mellékmondatként épül bele a szövegbe, s hogy különösen az egyenes idézetek eseté-

ben a „grammatikai besímítás — lévén síkváltásról szó — nem olyan tökéletes, mint pl. a függővé alakított idézet esetében” (uo. 480.).

Mindebből az következik, hogy az idéző mondatnak és folytatásának több helyes hangosított megoldása is lehet, s ezeknek — pontosabban az idézetet bevezető kettőspontnak — akusztikus megoldását (hanglejtést szabályozó értékét) több tényező határozza meg. Ezek közül pedig nem mindig a grammatikai jelleg a legfontosabb.

2. Az egyik ilyen tényező az, hogy a kettőspontnak mindig figyelemfelhívó szerepe van a mondatban: ami utána következik, az fontos, tehát el kell különíteni az előzménytől. Az elkülönítésnek három gyakori eszköze: a szünet, a hangváltás és a kettő együttese. A mondatban levő kettőspont után rendszerint szünetet tartunk, majd a fontos szót némileg nagyobb hangerővel (fokozott hangsúllyal), megemelt hangfekvésből indítjuk. Következésképpen a kettőspont és a szünet előtti szót az igényes beszédben a középfekvésben szoktuk intonálni, hogy ezáltal a mondat befejezetlenségét éreztessük és jelezzük, hogy a folytatás még ezután következik. Túl magasan azonban nem intonálhatjuk az idéző mondat utolsó szavát, mert akkor már nem tudunk hangunkkal feljebb lépni, nem tudjuk eléggé kiemelni a fontos folytatást. Valahogy így fest ez:

Az ^{el}különítést megoldhatjuk: ^{hang}váltással, ^{szü}nettel és ...

Ha a kettőspont után nem tartalmaz szó következik, akkor is feljebb szoktunk lépni, s az első tartalmaz, fontos szó hanglejtése még magasabbról indul. Ezért azután a kettőspont és szünet előtti szó — az igényes beszédben — a magyar hanglejtés ereszkedő tendenciájának megfelelően — a középfekvésnél mélyebben zárul:

A ^{ket}tős ^{fon}tos ^{pont}nak ... ^{szü}net ^utána ^{kö}vetkezik...

Ilyenkor azonban a szünet után következő részt mintegy megpergetve, gyorsabb kezdéssel „vágjuk rá” az előző mondattagra, s ezáltal „tüntetjük el”, semlegesítjük a bevezető rész pontszerű hanglejtését.

3. Ami az idéző mondat hanglejtését illeti, ti. hogy az idéző részt hanglejtéssel lezárhatjuk-e (pontot érzékeltethetünk-e a hanglejtéssel vagy sem, azaz nyitva kell-e tartanunk, előre mutatóvá kell-e tenni a dallamot), azt alkalmanként több tényező szabja meg. Következésképpen minden esetben több — egyformán helyes — megoldás is lehetséges.

A helyesség legfőbb kritériuma pedig nem az — legalábbis szerintem, —, hogy az idéző mondat dallamformája megfelel-e egy eleve helyesnek tartott dallamformának vagy az idéző mondat és az idézet közötti szintaktikai viszonyoknak, s hogy tükrözi-e ezt. Hiszen az, hogy a mondat befejezetlen, az úgyszólván nyilvánvaló, vagy kiderül a mondat nyelvi szerkezetéből és a szövegkörnyezetből. Az imént idézett kettőspontos példáknál is megfigyelhettük. Sokkal inkább az a helyesség kritériuma, hogy az idéző mondat és az ezt követő idézet együttesének dallam- és ritmusvilága megfelel-e feladatának, sőt feladatainak. Nem a dallam- és ritmusvilágnak eleve elhatározott „helyes” formája a meghatározó tehát, hanem a funkció, melyet be kell töltenie.

A szöveg nyelvi formájának és dallamképletének legfontosabb feladatai a következők:

1. Jeleznie kell, mintegy felkészítenie a hallgatót arra, hogy a szerző szövegébe más szerzőtől származó idegen test épül bele, s a szövegben síkváltás következik be. Erre részben az idéző mondat nyelvi formája utalhat, részben pedig más eszközök. Írásban az idéző mondatot követő kettőspont és bizonyos esetekben az ezt követő idézőjel hívja fel rá a figyelmet. Beszédben ezt mindenképpen megváltoztatott hangzásformával (hangváltással) kell érzékeltetni.

2. Világosan el kell különíteni az idéző mondatot az idézettől. A világos elkülönítés a legfontosabb! (Ezt rendszerint az idézetnek az idéző mondaténál magasabb hangfekvése szokta jelezni.)

3. Nem kevésbé fontos annak előre jelzése sem, hogy a várható idézet milyen hosszú lesz: pár szavas-e (esetleg mellékmondat értékű) vagy hosszabb, több mondatból álló (az idéző mondatba nem szervesen épülő) citátum.

4. Azt is érzékeltetni kell a beszélőnek, mitől meddig tart az idézet. Ezt írásban megmutatja a citátum elején és végén az idézőjel. Beszédben csak hangzással: fekvés-, hangerő- és ritmusváltással tudjuk elkülöníteni az idézetet a bevezető résztől és a folytatástól is. De csak akkor, ha nem hosszú az idézet.

5. Az sem közömbös, sem az idéző mondat, sem az idézet hangzásának szempontjából — amiről az idéző mondatnak és az idézetnek magának nyelvi formája sem mindig árulkodik —, hogy milyen idézet következik a felvezető mondat után: szó szerinti, ún. egyenes idézet, melyet sohasem köt kötőszó az idéző mondathoz, vagy tartalmi idézet (ún. függő idézet), melyet általában kötőszó szokott kapcsolni a főmondatához (ha rövid, tagmondat értékű). Ez a kötőszó azonban stilisztikai okokból gyakran elmarad. Írásban az idézőjel vagy hiánya jelzi, hogy szó szerinti vagy tartalmi idézet következik-e. Beszédben azonban az idéző mondatból rendszerint nem vagy csak ritkán lehet kikövetkeztetni, hogy az elhangzó idézet egyenes vagy függő idézet-e, különösen ha hosszú, több mondatos. Tehát az idéző mondat és az azt követő idézet hangzásformájának megválasztásával kell érzékeltetni az idézet jellegét is.

6. Végül feladata az is az idéző mondat és idézet együttes hangzásának, hogy jelezze: miként épül össze mondat szerkezetileg az idéző mondat és az idézet. — Ez azonban csak a legutolsó és leginkább mellőzhető szempont — legalábbis szerintem —, mert a szövegösszefüggés és a szövegkohézió (ti. az egyes mondatok közötti logikai és nyelvi összetartó erő) úgyszólván érzékelteti az összefüggést, és helyesbíti (kiigazítja és eltünteteti) a nyelvi vagy annak tartott hibát. A nyelvi redundancia (az információ-többlet vagy -felesleg) pedig már eleve megakadályozza a félreértést.

A meghatározó tényezők közül az idéző mondat és idézet kapcsolata esetében az idézet jellegének előrejelzése és az elkülönítés a legfontosabb feladat. A „helyességet” tehát az határozza meg, hogy akusztikus eszközök el-látják-e vagy mint látják el ezt a két feladatot: miként biztosítják ezáltal az egyértelműséget. (Mert hogy valamilyen idézet következik, azt az idéző mondat úgyszólván jelzi.) A többi ellátása csak járulékos elem, s ha nehéz a többit is érzékeltetni, a nyelv a fontosabb javára dönt, a kevésbé fontosat, magától ér-tetődtől mellőzi.

4. Igazolással egy kiejtési hiba problémakörét szeretném felhozni.

Mindannyian tudjuk, hogy az igényes beszédben a személynevek ki-mondásakor általában a vezetéknevek jár a hangsúly, vagy ennek jár az erőtel-

jesebb hangsúly. Pl. **József**˘**Attila**, **Németh**˘**László**, **Kovács Pál**, **Arany János** stb. Az igényes beszédben ez a helyes — tehát követendő — még akkor is, ha a kételemű nevet nem önmagában, hanem szószerkezet tagjaként mondatban mondjuk ki: „**József Attila** isten kegyelméből való költő.” vagy szerző és cím együtteseként: „**Juhász Gyula: Előszó**”. Ennek igényes hangzása a hanglejtés elnagyolt átírásával körülbelül így fest:

$Jó$ _{zsef} At _{tila} | is _{ten} ke _{gyelméből} való költő.   És: Ju _{hász} $Gyula$: | E _{lő} $szó$

Mégis, gyakran hallani még tanult beszélők ajkáról is olyan megoldást, melyben a keresztnévre esik az erőteljesebb hangsúly: „**József Attila** isten kegyelméből való költő.”; „**Juhász Gyula: Előszó**.” Ha elemezzük ezeket a megoldásokat, rájövünk, hogy a keresztnév erősebb hangsúlyát az váltotta ki, hogy a név után a beszélők minden esetben hosszabb szünetet tartottak: „**Juhász Gyula** | **Előszó**.”; vagy: „**József Attila** | isten kegyelméből való költő”. S mivel a név első elemét nem indították elég magasról, hanem csak középfekvésből, a keresztnév hanglejtését nem tudták lebegtetett, azaz előre mutató, befejezetlenséget jelző és folytatást jósoló magasságban tartani. (Sokszor még tanult beszélők sem tudják megvalósítani ezt.) Ezért kellett a keresztnév hanglejtését magasabbra emelniük, mintegy ezáltal érzékeltetni a befejezetlenséget s jelezni a folytatást. Így „kellett” tenniük annak ellenére, hogy a dallamemelkedés hangsúlyképzetet kelt. (Az ereszkedő — lezáró — hanglejtés ugyanis befejezettséget jelzett volna, a mondat indítása pedig még nem adott volna elég utasítást a hallgatónak a várható folytatásra nézve.) A befejezetlenség jelzése és a folytatás jóslása itt tehát fontosabb volt, mint az, hogy kisebb vagy nagyobb nyomaték esik-e a keresztnévre. A keresztnév nagyobb (helytelen) hangsúlya nem zavarja meg túlságosan a megértést.

Elmaradt azonban a keresztnév hangsúlya, ha a név és cím kapcsolatában a vezetéknev magasabból indult, vagy csak pillanatnyi szünet választotta el a nevet és a címet.

Ju _{hász} $Gyula$: E _{lő} $szó$ Vagy: Ju _{hász} $Gyula$: E _{lő} $szó$.

Elmaradt a keresztnév dallamának megemlése és a nyomatékolás is, ha a mondatba ágyazott név után nem tartott szünetet a beszélő:

$Jó$ _{zsef}˘ $Attila$ | is _{ten}˘ ke _{gyelméből}˘ $való$ ˘ $költő$.

Ilyenkor ugyanis nem volt szükség a befejezetlenség és a folytatás jelzésére. Ezért megmaradhattak a kettős elemű név kiejtésének helyes hangsúlyviszonyai. A szünettartás esetén az erősebb, a kommunikációs ok győzött: a folytatás jóslásának erősebb igénye.

5. Az idéző mondatoknál azonban más a helyzet. Itt az elkülönítés, az idézet jelleg(é)nek, várható terjedelmének érzékeltetése az erősebb kommunikációs kívánalom, nem pedig a mondat grammatikai befejezetlenségének érzékeltetése. Az, hogy a mondat grammatikailag nincs befejezve,

úgyis kiderül az egymásután elhangzó szavakból. Az pedig, hogy az idéző mondat és az idézet között milyen szintaktikai viszony áll fenn, közömbös a kommunikáció szempontjából. Az viszont már fontos, hogy az idézet a szöveg szintjére s ne az alá kerüljön! A nyelvi forma ugyanis nem jelzi, hogy a kommunikáció szempontjából mennyire fontos az idézet, s azt sem, hogy milyen lesz az idéző mondat folytatása. Ennek érzékeltetése a hanglejtésre és a mondatfonetikai eszközök együttesére vár. Márpedig ezekről tudjuk, hogy akkor kapnak különleges szerepet, ha a beszédben a nyelvi-verbális forma nem egyértelmű (pl. ha semmiféle — testes — nyelvi jel nem utal a kérdő vagy felkiáltó, felszólító jellegre: „Járt itt valaki?”, „Vigyáztam!”, „Idejössz!”, vagy a mondaton belül, ha a szerkezet nem jósolja a folytatást vagy félreérthető: „Itt járt Pista.” és: „Itt járt Pista . . . tegnap . . . nem tegnapelőtt délután.”; „Móricz Zsigmond regényében [társadalmi kérdésekről ír, ill.: olvashatunk]” stb. Az idéző mondatok esetén, ha magából a nyelvi formából is nyilvánvaló, hogy a mondat befejezetlen, illetőleg folytatódik, nem a lezáratlanság érzékeltetése és a folytatás jóslása a fontos, hanem hogy m i l y e n lesz a folytatás: szó szerinti vagy tartalmi idézet következik-e, rövid-e vagy hosszú.

6. Természetesen korántsem egyszerű az idéző mondat akusztikai formájának megtalálása, mert egyrészt maga az idéző mondat nyelvi formáját tekintve is többféle lehet, másrészt maga is nyelvi formájával utalhat valamilyen folytatásra, harmadrészt pedig a különbözőféle idéző mondatokhoz többféle idézet csatlakozhat; például kötőszó nélküli függő idézet és egyenes idézet, valamint harmadik személyben megfogalmazott (olykor a nyilatkozóra utaló) idézet, illetőleg első személyben megfogalmazott, sőt első és harmadik személyű alakokat is tartalmazó idézet (pl. „A tárgyaló felek megegyeztek . . .”; „Az üzem vezetősége mindent elkövet . . .”; „Véleményem szerint . . .”; „Nem tartom valószínűnek . . .”; „Úgy gondolom, a tárgyaló felek elhatározása . . .”). Ez utóbbi típusokkal nincs gond, nyelvi formájuk igazolja, hogy csak egyenes idézetek lehetnek.

7. a) Viszonylag könnyű a megoldás, mikor nincs szükség elkülönítésre, mert a nyelvi forma világosan utal rá, hogy r ö v i d i d é z e t következik. A . . . *mint*. X. Y. *mondta* vagy *kijelentette*, illetve *mint folytatta* formula szokta bevezetni az ilyen idézeteket. (Bár korántsem csak rövideket vezethet be!) Azt azonban — mivel ilyenkor soha nincs kötőszó — ez sem jelzi előre, hogy egyenes vagy függő idézet következik-e utána, s azt sem, első vagy harmadik személyű formában (saját nevében vagy valamely testület nevében) hangzik-e el a rövid idézet. (Pl. „X. Y. kijelentette: »Nem vagyok abban a helyzetben, hogy . . .«”; vagy: „Mint mondotta: nincs abban a helyzetben, hogy . . .”; „Mint mondotta: partnerei nem hajlandók . . .”; „Mint kijelentette: »Az OPEC tagjai . . .«” stb.)

Akusztikus megjelenítési formája ennek az együttesnek mégis egyértelmű: az idézőjel előtti lebegtetett hanglejtésű szakasz kapcsolja az idéző (fő)mondathoz az idézetet (a mellékmondatot). Az egyenes idézet, rövid szünet után emelt fekvésben, az idéző mondaténál nagyobb hangerővel, lelassított tempóval hangzik el (akár első, akár harmadik személyben van megfogalmazva). függő — tehát tartalmi — idézetet hosszabb szünet és az idéző mondattal azonos hangfekvés és hangerő — tehát a fekvés és ritmusváltás hiánya jelzi.

Nem jelent gondot az olyan idéző mondat intonálása sem, mely nyelvi formájával egyértelműen jelzi, hogy az idéző mondatba beszerkesztett függő idézet következik. A *hangot adott annak a nézetének, véleményének; felszólalásában azokról a gondokról beszélt; azokat a kérdéseket feszegette* típusú bevezetők tartoznak ide. Ezek hanglejtése nyitva marad (előre mutat), mert a szerkezet nyelvi formája világosan érzékelteti, hogy csak valamilyen kötőszóval (*hogy, melyekről, melyek*) bevezetett függő, azaz tartalmi idézettel folytatódhatnak.

b) Az „*X. Y. ezt, ezeket, a következőket mondta, írta, jelentette ki, fejtette ki, nyilatkozta, illetőleg így beszélt, gondolkodott vagy ezekkel a szavakkal fordult hallgatóságához; ezekkel, ezzel folytatta* és a hozzá hasonló formulák rendszerint a h o s s z a b b és rendszerint az e g y e n e s i d é z e t e k e t szokták bevezetni. (Az utalószó többes száma jelzi ezt.) Mivel ezeknél az idéző mondat tartalmaz (közelre mutató névmással jelölt) tárgyat is, az idéző mondatot — dallamvilágának megsértése nélkül — tulajdonképpen le lehet zárni pont- vagy jelzett pontszerű hanglejtéssel. Nagyobb szünetet is tarthatunk utána, hogy a hosszabb idézet erőteljesebb egységet alkothasson. Ugyanis a mutató-névmás úgyszólván világosan utalt a folytatásra, és — mint Deme László is mondja (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. MNyTK. 120: 54, 258 és Ferenczy uo. 199—201) — „a tartalmi jelleget világosan jelölő fogalmazás közömbösítheti és fölöslegessé teheti a tartalmi jellegre utaló mondatfonetikai eszközöket.” Az ilyenfajta idéző mondatnak úgyszólván az a szerepe, hogy egy aránylag hosszabb idézetet vezessen be. Rövidebb idézet esetén az idézetnek pillanatnyi szünet után megpergetett rávágásával ellensúlyozni lehet a lezárt dallamot.

c) Nehezebb az idéző mondat intonálása, ha nincs verbális utalás a várható idézet terjedelmére, formájára. Az *X. Y. azt mondta, azt írta, azt jelentette ki, úgy v. oda nyilatkozott vagy akképpen fejtette ki nézeteit, akképpen foglalt állást, annak a nézetének, meggyőződésének adott kifejezést, hangot* formula már korántsem olyan egyértelmű bevezetés, mint a korábbiak. A távolra utaló névmási tárgy vagy határozó egyaránt utalhat rövidebb és hosszabb, egyenes és kötőszó nélküli függő (tartalmi) idézetre is. Bár a függő idézet a gyakoribb!

Ha r ö v i d é s s z ó s z e r i n t i az idézet, vagy szorosabban akarjuk éreztetni az idéző mondat és az idézet kapcsolatát, akkor célszerű nyitva hagyni (lebegtetni vagy záró szakaszában megemelni) az idéző mondat utolsó egységének hanglejtését. A rövid idézet egy erőteljesebb szünet után emeltebb hangfekvésben hangzik el ilyenkor.

Ha csak t a r t a l m i idézet járul az idéző mondathoz (tehát az idézet bele van szerkesztve a főmondatba), a melodikus emelés elmarad, az idézet az idéző mondatéval azonos hangfekvésben halad tovább. A kötőszó nélküli rövidebb tartalmi idézet röpké szünettel kapcsolódik az idézethez. A szorosabban összetartozó mondatokból álló hosszabb idézetet nagyobb szünet és — rendszerint — az idéző mondat mélyebbre szálló dallama különíti el az idéző mondattól.

d) Hasonló, lezárasos akusztikus megoldása lehet a *véleményét, nézeteit a következőkben vagy a következőképpen fejtette ki*, illetőleg az *így szólt, így beszélt*-féle formuláknak, hiszen az ilyen bevezetés rendszerint (bár korántsem mindig) t e s t e s e b b i d é z e t e k előtt szokott állni, azokat vezeti be. Ha nyitva hagyjuk a dallamot, a befejezetlenség megzavarhatja az idézeti tömb összefogását, elhatárolását. A lezáratlan, előremutató dallam ugyanis csak a mondat folytatását jósolja, s a (tag)mondat (de nem az idézet) végén lezároló dallam azt a képzetet keltheti a hallgatóban, hogy az idézet is befeje-

zódott, nemcsak a mondat. Márpedig a testesebb idézet erősebb és sokkal inkább összetartozó részegész vagy részegység a szövegen belül, mint az idéző mondatból és az idézet első részéből álló mondategész. Egyébként az ilyen idéző formuláknál az idéző mondat szintén tartalmaz (formális) tárgyat vagy határozót, tehát lezárható, kerek mondatnak is tekinthetjük.

Természetesen az idézet hosszabb szünet után fekvés- és ritmusváltással szólal meg. Az egyenes idézet magasabb fekvésben, lassított, tagolt tempóval, a kötőszó nélküli tartalmi idézet pedig kissé megperdítve az idéző mondatával azonos fekvésben, pergőbb tempóval indul.

8. Bármelyik megoldást választjuk is az imént bemutatottak közül, mindenképpen helyesen járunk el. A bemutatott és a hozzájuk hasonló idéző mondatból és idézetből álló alárendelő összetett mondatoknál az idéző mondat nyelvtanilag főmondat ugyan, információs és kommunikációs szempontokból azonban általában nem ez, hanem a vele alá- vagy mellérendelő viszonyban (vö. Dömötör Adrienne im. i. h.) álló idézet a fontosabb, súlyosabb; ezt kell jobban kiemelni. (Vö. MMNyR. 2: 359—64.) Az igényes beszédben tehát az idéző mondatot (melyet a szövegösszefüggés alapján mintegy az összetett mondat téma részének tekinthetünk) kisebb hangerővel, alacsonyabb hangfekvésben, mintegy súlytalanítva kell megszólaltatni. A mellékmondatnak tekinthető idézetet, mely az újabb, a voltaképpeni információt hordozza (és az összetett mondat réma részének is tekinthető) célszerű magasabb hangfekvésben megszólaltatni, nagyobb hangerővel, tagoltabban, lelassított tempóval kimondani. Ezt az is indokolja, hogy az idéző mondatban általában az előre, a következő mondatra, mondategységre utaló névmási tárgy v. határozó van hangsúlyos helyzetben. Az igei állítmány, ha igekötős, rendszerint fordított szórendű, ha igekötő nélküli vonzatos ige (pl. *beszél vkinek vmiről, mond vmit vkinek, jelent vmit*), a vonzata megelőzi az igei állítmányt.

9. Ugyanilyen lezáró dallamot használunk — s ennek helyességét tudomásom szerint még senki nem vonta kétségbe — az olyan mondatok megszólaltatásakor is, melyek egyenes idézet előtt állva csak funkciójukban tekinthetők idéző mondatoknak, formájukban nem. Pl.: „Az agy orvosi leírása: »[hosszabb részletező idézet] . . .«”; vagy: „Odafordult hozzám: » . . .«”; vagy „Odajött hozzám: » . . .«”; „Rám emelte figyelmes tekintetét: » . . .«”; „Megszólított: » . . .«”; „Megszólalt, s amit mondott, szíven ütött: » . . .«”; „Majd felcsattant: » . . .«”; „És udvarolt (udvarolni kezdett): » . . .«”; „Tétováztam: »Lehet.«”; „Gyanakodott: »Talán eladó?«”; „Figyelmeztetett: » . . .«”. Ezek és az ilyen, tartalmilag csak áttételesen idéző mondatok azért zárhatók le pontszerű hanglejtéssel, mert fő funkciójuk egyfajta kijelentés tudomásra hozása, tényközlés, lelkiállapot tükrözése, mégpedig az információ—kommunikáció fő szintjén, a szöveg szintjén. S nem az idézetre utalnak valójában, hanem a cselekvésre vagy annak mikéntjére, s „az idézet itt nem grammatikai kényszerrel kerül összefüggésbe a főmondatral (mint a kötelező tárgyi vonzat), hanem »lehetséges környezetként jelenik meg” (Dömötör Adrienne: i. m. 475 és kk). Lezárásukat ez indokolja olyasfajta alany—állítmányi viszonyt is tükröző idézetes szerkezetekben, mint: „Ez állt a levélben: » . . .«” stb. (Vö. Dömötör i. m. 775—7). Bizonyos esetekben, ha az idéző mondatot rövid, egy szavas vagy egy mondategységnyi idézet követi, elképzelhető az idéző mondatnak előre mutató, lebegtetett hanglejtése is. Az idézetet azonban ekkor is szünet választja le, s maga az idézet magasabb hangfekvésben szólal meg.

10. A legtöbb gondot az *X. Y. hangoztatta, kijelentette, közölte, megállapította, felhívta a figyelmet* típusú idéző mondatok megszólaltatása jelenti. Ezek abban különböznek az eddig tárgyaltaktól, hogy nem tartalmaznak semmilyen — az idézetre előre mutató — tárgyat vagy határozót, állítmányuk pedig egyenes szórendű, tehát hangsúlyos, olykor mondathangsúlyos. (Ismét csak ellentétben a korábban említettekkel, melyeknek állítmánya fordított szórendű vagy annak tekinthető, hiszen a „vonzatszerű” szó — tárgy, határozó — megelőzi az igei állítmányt.) Ennek oka az, hogy az ilyen mondatok jelentés-tartalma (információtartalma) súlyosabb, mint a többi, az eddig emlegetett idéző mondatoké. Az idéző mondat tehát — legalábbis — egyenrangú az idézettel. Nemcsak az a fontos, amit a majd következő idézet tartalmaz, hanem az is, hogy megtörtént a kijelentés, elhangzott az állásfoglalás, a nyilatkozat. Így az egyenes szórendű állítmány a mondatban minden körülmények között nyomatékos; nagyobb hangsúlyt kell kapnia, s ezért dallamának is magasabbról kell indulnia. Noha a tárgyas ragozású igealak, illetőleg a vonzatos ige utal ugyan a folytatás idézet voltára, mégsem lehet belőle megnyugtató módon következtetni az idézet jellegére (hogy egyenes-e vagy tartalmi-e). Ennek feloldása a beszéddallam feladata lesz. Egyértelmű megoldás azonban kevés akad — ha csak az idéző mondatra ügyelünk. Ha rövid egyenes idézet követi az idéző mondat hangsúlyos állítmányát, annak, hogy a hallgató érzékelné tudja, pillanatnyi szünet után magasabb fekvésbe kell kerülnie:

X. Y. *kijelentette*: „*Min* dent megteszek a cél érdekében.”

X. Y. *el* mondta: Az *eljárás lé* nyege a *kö* vetkező alkalmasítás.”

Tartalmi idézet esetén nincs szükség fekvésváltásra.

X. Y. *kijelentette*, (hogy) az *eljárás lé* nyege, hogy ...

Más a helyzet, ha a *kijelentette, megállapította* típusú állítmányú idéző mondatot hosszabb idézet követi. Ilyenkor megint szünettel kell elhatárolni az idézeti tömböt. Ha ez tartalmi idézet, hangfekvése azonos lehet az idéző mondatéval. Ha egyenes idézetről van szó, azt magasabb fekvésben kell intonálni, hogy a hallgató érzékelhesse idézet voltát. A magasabb intonálás pedig akkor lesz jó az idézeti blokk mondatának értelmezése (helyes hangsúlyozása) tekintetéből, ha indulásakor nem csúszik fel (vagy nem kell fellépni) magas fekvésbe. Így a legcélszerűbb megoldás az idéző mondatnak jelzett ponttal (mélyebb, de nem mélyfekvésben lebegő dallammal) vagy pontszerű hanglejtéssel (mélyre ereszkedő dallammal) való lezárása, majd az összetartozás érzésének felkeltésére a (röpke) szünet után meggyorsított tempóval, magasabb fekvésből indított idézés.

11. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az elől álló idéző mondat lezáró dallammenete — bármilyen mélyre szálljon is le —, nem azonos a kijelentő mondatot lezáró, utolsó hangsúlyszakasznak a dallammenetével. Ez utóbbi ugyanis az esetek túlnyomó többségében elül-eső dallamformát mutat: a hangsúlyszakasz dallamegységének kezdő részén, a dallamkezdetben (a hangsúlyos és a rákövetkező szótagban) nagy melodikus lelépést találunk, s onnan alig ereszkedve halad a dallam a mondat végéig: _____.

Az idéző mondatban az utolsó szakasz dallamkezdetén az első és második szótagban kisebb ez a lelépés, és a dallam szinte egyenletesen ereszkedik a mondatzáró mélypontig: \ :

$$\text{mint } \overset{\text{be}}{\text{szé}}\overset{\text{de}}{\text{ben}} \quad \overset{\text{ki}}{\text{je}}\overset{\text{le}}{\text{nt}}\overset{\text{et}}{\text{te}}: \text{ „...”} \quad \text{Vagy: } \text{mint } \overset{\text{ki}}{\text{fe}}\overset{\text{jt}}{\text{et}}\overset{\text{te}}{\text{te}}:$$

Egyúttal azt is meg kell jegyeznünk, hogy a lebegtetett forma rövid szünettel általában tagmondat értékű és hosszúságú függő idézetet sugall, s ha ilyen a folytatás, azt már az azonos hangfekvésben mondott szöveg érzékelteti. Az egyenes idézetre a folytatás megemelt dallamából következtetünk. A leereszkedő, lezáró dallam és az érezhetően hosszabb szünet hosszabb egyenes idézetre utal. Ha a folytatás mélyebbről vagy azonos fekvésből indul, hosszabb függő idézetre, s ha magas fekvésben folytatódik, hosszabb egyenes idézetre tippelhetünk.

12. Teljesen más gondokat vet fel, és — következésképpen — más hangzási megoldásokat kíván az olyan idéző mondat, mely nem bevezeti az idézetet, hanem beleékelődik az idézet testébe, s mintegy kettészakítja azt. Pl.: „Menj Dalmáciába — hallottam —, ott voltam a legboldogabb ...”; „De — nem tudtam okosabban válaszolni —, de élt.”; „Jaj istenem — női hang sírt fel a vonal másik végén —, jöjjenek hamar, mert meghal nekem”. (A példákat Dömötör Adrienne idézett cikkéből vettem.) Ezeket, mivel közbevetéseknek foghatók fel, az idézet környező részeitől — szünetek közé zárva — kissé mélyebb hangfekvésben, kissé gyorsabb tempóval és nyitva tartott, előre mutató dallammal (lebegtetett vagy a végén emelkedő dallammenettel) célszerű megszólaltatni, s így kell elkülöníteni az idézettől. Általában ez a lebegő hanglejtési forma zárja az idézetnek az idéző mondat előtti részét is.

13. Ugyancsak gondot jelent az idézetnek és az utána álló idéző mondatnak az intonálása. A problematikus itt nem az idéző mondat hanglejtése, hiszen az természetesen zárul le a pontnál. A gondot most az idézet zárása jelenti.

Az esetek többségében az idézet — nyelvi formájának megfelelően — természetesen zárul pontszerű, azaz mélyre szálló hanglejtéssel vagy a mondat jellegének megfelelő dallammal, különösen akkor, ha rövid az idézet. Pl.: „— Légnyomás — ennyit közölt.”; „— Mindjárt itt lesz ... — suttopta.”; „Az áruló! — gondolta.”; „Nekem? — kiabált Rózsika.”; „— Ezek az incsiánok ... — kezdtem el, és melegítettem-melengettem két kezem közt a jeges whiskit.” Stb. Ilyenkor azonban gyakran valamilyen nyelvi forma (névmás, utalószó, tárgyias igealak) is visszautal a mondatra, s maga az idézet is befejezett közlésnek tekinthető.

Az idéző mondat azonban ilyenkor mindig röpke szünet után, vagy szinte szünet nélkül, de viszonylag mély fekvésben szólal meg.

Nagyon gyakori — szintén rövid, de befejezetlen mondat értékű idézet végén — a lebegtetett, nyitva tartott hanglejtés: „Strangers in the night«, ezt játsza a magnó”; „— Whisky on rohs — rendeljük”. Az idéző mondatot ismét csak röpke szünet választja el az idézettől, s dallama természetes ereszkedéssel folytatja az idéző mondat dallamát.

A hosszabb, de még egy mondatos idézet ismét lezáró hanglejtéssel fejeződik be az idéző mondat előtt. Dallama azonban nem a pontnak megfelelő elül eső, hanem inkább ereszkedő menetű vagy — nem kijelentő mondatok esetén — a kérdő, felszólító, óhajtó jellegnek megfelelő dallammal zárul. (Bár ezeknél is gyakran elfogadható az ereszkedő dallammenet!) Az idéző mondat ismét természetes lejtéssel, röpké szünet után vagy anélkül ereszkedik tovább. Pl.: „Tegnap ment el karlsbadi kúrára Katica és az én legnagyobb fiam» — jegyezte fel.”; „— Nem szégyelli magát? — támadtam a norvég nőre”.

Hosszabb szünet is leválaszthatja az idéző mondatot, különösen ha utaló elem van benne: „Diluviális hölgy — egészítette ki Kajdi”; „— Ugye, meg vagy lepve? — ezzel fogadta”; „— Vigyázz magadra! — ezzel a búcsúszóval szorította magához” stb. Főleg az áttételes idéző mondatoknál fogadható el ez a megoldás. (A példákat ismét Dömötör Adrienne idésett cikkéből vettem.)

Különösen nehéz az idéző mondatnak a többszakaszos, blokkszerű idézethez való kapcsolása, illetőleg elkülönítése tőle. Általános gyakorlat a rádióban, televízióban, hogy a pontszerű (elül eső), sőt „slusszpont”- vagy abszolút pontszerű hanglejtéssel lezárt hosszú idézet után hosszabb szünettel válik le a *mondotta, hangoztatta, jelentette ki (nyilatkozatában, felszólalásában stb.) X. Y.*, illetőleg: *... hangzik X. Y. állásfoglalása* stb. típusú idéző mondat.

Ez a nagy szünet azonban már zavaró. Helyesebb lenne az idézetet mélyreszálló, de enyhén ereszkedő dallammal lezárni, majd szünet nélkül folytatni a mélyponton megszólaló idéző mondatral. De még jobb lenne nem így fogalmazni.

Wacha Imre

A gyermeki szókincs jelentésbeli oldalának vizsgálatáról*

Míg a gyermeki szókincs vizsgálata a korai gyermeknyelvi irodalomban viszonylag jelentős helyet foglalt el¹, a generatív grammatika hatására a 60-as évek táján a gyermeknyelvi kutatásban bekövetkezett újabb fellendülés ezt a kérdéskört egy időre a perifériára szorította. Csak a 70-es évek elején — ennek a fellendülésnek mintegy a második szakaszában — vált a szókészlet vizsgálata újra a gyermeknyelvi kutatások egyik fontos témájává, elsősorban a szemantikai megközelítés révén. 1973-ban jelent meg Eve Clark „What's in a word?” c. tanulmánya², amely a szavak elsajátításának szemantikai jegyeiken alapuló hipotézisét fejt ki, s amely (továbbfejlesztett változataival együtt) a kérdéskör vizsgálatára a legnagyobb hatást gyakorolta. S bár ezzel szinte egyidejűleg más elméletek is megjelentek a kérdésre vonatkozóan (így többek között az ún. prototípus-elmélet)³, egy 1974-ben megjelent tanulmányban R. Lord⁴ még joggal tartja hiányosságnak a szótanulás problematikájának el-

* Előadásként elhangzott a Gyermeknyelvi Napok alkalmából 1983. november 11-én Szegeden.

¹ Dorothea McCarthy: Language development in children. In: L. Carmichael (ed.), *Manual of Child Psychology*. Wiley, New York, 1946. 476—581.

² Eve V. Clark: What's in a word? On the child's acquisition of semantics in his first language. In: T. E. Moore (ed.), *Cognitive development and the acquisition of language*. Academic Press, New York and London, 1973. 65—110.

³ Eleanor H. Rosch: On the internal structure of perceptual and semantic categories. In: T. E. Moore i. m. 1973. 111—44.

⁴ R. Lord: Learning vocabulary. *IRAL* XII/3, 1974. 239—47.

hanyagolását mind az anyanyelv, mind az idegen nyelvek elsajátításának kutatásában.

Az említett szószemantikai munkák éppen úgy, mint a 70-es évek folyamán megjelent többi hasonló tárgyú publikáció nagyrészt a gyermeki szókincs fejlődésének legkorábbi, bizonyos szempontból legérdekesebb szakaszaival foglalkoznak. A szókészlet alakulásának későbbi fázisai is hasonló figyelmet érdemelnek azonban mind a tényfeltárás, mind az elméleti megközelítés szempontjából.

A jelen előadásban egy erre vonatkozó saját vizsgálatom néhány kérdését szeretném röviden érinteni. A vizsgálat a külföldi szemantikai jellegű gyermeknyelvi kutatásokkal nagyjából párhuzamosan, de azoktól függetlenül indult. Témája: a másodlagos, absztrakt, az értelmi és érzelmi szféra jelenségeit kifejező szójelentések fejlődésének vizsgálata iskolás korú gyermekek nyelvében. Módszere: írásbeli (teszt jellegű) felmérés.

A vizsgálat alapjául szolgáló adatlap 10 mondatból állt, amelyek mindegyikében el volt helyezve egy-egy absztrakt értelemben használt (hagyományosan átvitt értelműnek nevezett) szó. Ezeket a mondatokat kellett a gyerekeknek írásban más szavakkal megfogalmazniok. A vizsgálat alanyai: 9–10–11 éves iskolások (vagyis III–IV–V. osztályos ált. iskolai tanulók). Az adatlapot összesen 111 gyerek töltötte ki. A felmérést 1972 februárjában végeztem, s még ugyanabban az évben előadásban számoltam be a legfontosabb eredményekről a szegedi magyar nyelvészeti kongresszuson (a munka megjelent 1974-ben).⁵ Az anyag teljes feldolgozására különféle okokból mindeddig nem kerülhetett sor.⁶

A vizsgálat kiindulópontja az a megfigyelés volt, hogy a gyermekek a korai fejlődési szakaszokon túl is, az óvodás, sőt az iskolás (kisiskolás) korban az absztrakt értelemben használt szavakat általában konkrét, tárgyi vonatkozásúnak fogják fel. Ezt tükrözi különben a korábbi, általában a naplóirodalmon alapuló szakirodalom is. Ugyancsak ezt támasztják alá olyan korábbi kísérleti vizsgálati eredmények is, amelyek ennek a kérdésnek más módszerrel való megközelítéséből születtek. Ilyen Asch és Nerlove 1960-ban megjelent munkája, amely az ún. „double function terms”, a kettős funkciójú szavak (tárgyra és személyre vonatkozóan egyaránt használt melléknevek) gyermeki elsajátítását vizsgálta a személyekkel kapcsolatos használatra való rákérdezés módszerét alkalmazva.⁷ Hazai vonatkozásban Baranyai Erzsébet (1959.) vizsgálatát kell megemlíteni, amelyben az átvitt értelmű szavak ismeretének feltárására a szóértelmezéses módszert használta fel.⁸

Saját vizsgálatomra visszatérve: ennek olyan jelenség a tárgya, amely nem a vizsgált életkorban kezdődik, sőt nem is abban fejeződik be. A 9–11 éves életkor ennek a fejlődésnek mindössze az egyik — bár a fent idézett munkák szerint is eléggé fontos — szakasza. A vizsgálatban két szófajhoz tartozó

⁵ S. Meggyes Klára: A késői gyermeknyelv kutatásának funkciója a jelentéstanban. In: Jelentéstan és stilsztika. NyÉrt. 83. Akadémiai K., Budapest, 1974. 369–74.

⁶ L. még: S. Meggyes: A szó elsajátítása a nyelvelsajátítás folyamatában. NyK. 79 (1977): 238–44. — Úő: Fiktív szövegkörnyezet és szituáció. NyK. 80 (1978): 153–60.

⁷ S. E. Asch—H. Nerlove: The development of double function terms in children. In: B. Kaplan—S. Wapner (eds.), Perspectives in psychological theory. International Universities Press, New York, 1960. 47–60.

⁸ Baranyai Erzsébet: Átvitt értelmű szavak jelentésének felfogása a gyermek- és ifjúkorban. Pszichológiai Tanulmányok II. Akadémiai K., Budapest, 1959. 123–39.

szavak szerepelnek: 5 ige és 5 melléknév (*céloz, fizet, leleplezi magát, áthidal, lebilincsel; bálkezes, lapos, erős, lázas(an), nyers*). Az elméleti kiindulást Vigotszkijnak a szójelentések fejlődését hangsúlyozó fejtegetései adták.⁹ Azon kívül, hogy a kérdés beletartozik a poliszémia általános problematikájába, a megközelítés kétirányú: egyrészt a konkrét és absztrakt jellegű jelentéseknek az arányát kívántam megvizsgálni az adott életkori határok között, másrészt az átfogalmazott mondatokból kiolvasható szójelentések minőségi elemzésére törekedtem a próbálkozások különböző szintjeinek meghatározásában. A két szempont természetesen összefügg egymással.

Az alkalmazott módszer legfőbb előnye az, hogy érdekes anyagot szolgáltat ahhoz, hogy a vizsgált szavak megközelítően adekvát jelentése kialakulásának belső folyamatát és főbb állomásait elemezni lehessen. Legfőbb hátránya viszont az, hogy éppen a konkrét—absztrakt határ átlépésének pillanatáról nem tud képet adni. Ilyen határnak pedig, bármennyire fokozatos is a fejlődés, valamilyen formában (esetleg mint szélesebb sáv) mégis lennie kell. Erre nézve inkább részben igen hosszú időn át tartó longitudinális vizsgálatral, részben mesterséges szavak tanulásával végzett modellkísérlettel — amilyent Werner és Kaplan is alkalmazott¹⁰ — lehetne nagyobb számú bizonyító anyaghoz jutni. Az alkalmazott módszer e ponton mutatkozó gyengesége ellenére megpróbáltam az anyagból erre nézve kihámozni azt, amit egyáltalán lehetséges. A mai előadásnak ez a tulajdonképpeni témája.

Az absztraktabb jellegű szójelentések kialakulásának viszonylagos előrehaladottságát mutatják egyrészt a konkrét—absztrakt jelentések általános arányai a vizsgált anyagban (a konkrét aránya nem magas), másrészt ugyanezt mutatják az említett arányok az egyes osztályok (nagyjából tehát az életkor) szerinti megoszlásban, harmadrészt az egyes szavaknak a fejlődési sorban elfoglalt helye közötti különbség is erre utal. És bár a 10 mondat nehézségi sorrendje az egyes osztályokban más és más, abban a vonatkozásban egységes képet mutat valamennyi korcsoport, hogy mindegyikben ugyanaz az egy mondat fordul elő a leggyakrabban konkrét, tárgyi értelmű megfogalmazásban. Ez a 4. számú mondat, amely így hangzik: *Elolvastam a könyvet, szerintem nagyon lapos*. A mondatra adott összes válasznak 31,5%-a konkrét (a 3. osztály esetében pedig kiemelkedően magas ez az arány: 51,5%). A konkrét típusú adatok viszonylag nagy száma miatt ez a mondat kínálja a legtöbb lehetőséget az esetleges átmeneti sáv elemzésére.

A konkrét megoldások közös tulajdonsága, hogy a *lapos* melléknevet a könyvnek mint tárgynak külsőlegesen, szemmel látható, érzékszervekkel érzékelhető, egyben állandó tulajdonságaként fogják fel, nem pedig az alapmondat sugallta értelemben, vagyis a könyvnek mint szellemi terméknek a belső, az érdeklődés, az ízlés vagy a tudás alapján megítélhető, ezért legalább részben viszonylagos tulajdonságát. A konkrét, tárgyi vonatkozású megfogalmazások két irányból közelítik meg a kérdést: a két megközelítés a szótárakban homonimaként kezelt két *lapos* szóra támaszkodik. (Erre a lehetőségre a tervezésben előre számítottam.) A kétféle értelem érdekessége az, hogy egymással ellentétes jelentéseket implikál.

⁹ L. Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd. Akadémiai K., Budapest, 1967.

¹⁰ Heinz Werner—Bernard Kaplan: Symbol formation. An organismic-developmental approach to language and the expression of thought. Wiley, New York, 1963.

A konkrét értelmű adatok négyötöde a 'sík' típusú jelentésre támaszkodik. Az átfogalmazásokban elég gyakran szerepel a *vékony* szó (vagy ugyanez más megközelítésben: *vastagabb is lehetne; ez a könyv lapos, de a másik vastag*). Ide tartoznak még az *alacsony*, a *kicsi* és a *sima* melléknevet tartalmazó mondatok. A *sima* kivételével valamennyi (összesen 13) a terjedelemre, a kiterjedésre vonatkozik, éppen ezért nem meglepő, hogy elég sok olyan eset is van, amely ugyanazt a szempontot egy lépéssel tovább viszi: a könyv *rövid* vagy *kevés* (összesen 10). Ugyancsak ide kell sorolni azokat az eseteket is, amelyekben a 'vékony' típusú jelentés a 'lapokból álló' típusú jelentéssel együtt, attól elválaszthatatlan egységet alkotva jelenik meg, mint: *A könyvben (nagyon) kevés lap van; kevés oldala van v. kevés oldal van benne*, ill. *kevés oldalas* (összesen 5).

A másik megközelítés az előbbi komplex jelentés második fele, a 'lapokból álló', amely a homonimapár második tagjának a jelentése. A tárgyi értelmezéseknek csak egyötöde tartozik ide (összesen 7). Legtisztább esete egy magyarázó jellegű megoldás: *Azért lapos a könyv, hogy tudjunk olvasni, mert ha nem lenne lap, könyv se lenne*. További megoldásai: *nagyon sok lap van benne*; a terjedelemre kiterjesztve pedig: *nagyon nagy, nagyon hosszú*. Ez a csoport ellentétes értelmű az előzővel összehasonlítva: míg aszerint a könyv *kevés lapból áll*, tehát *vékony, kicsi, rövid*, eszerint *soklapú*, tehát *nagy és hosszú*.

A leginkább átmeneti típusnak minősíthető eseteknek ugyanaz a sajátága, mint a két homonima jelentését együtt tartalmazóké: komplexen, egyszerre van meg bennük a tárgyi és a szellemi vonatkozás. Ilyennek látszik egyrészt a *hamar kiolvasta, mert nagyon rossz* megoldás, másrészt a *nagyon hosszú a tartalma* (ez azonban lehet esetleg az *unalmas* egyik alete is). Ide sorolható még talán a *kevés volt a tartalma* is, bár ez már inkább tisztán absztraktnak látszik, mint ahogy vitathatatlanul az a *szinte semmi a tartalma* eset is.

Hasonlóan komplex jellegű megközelítések más szavakkal kapcsolatban is előfordulnak a felmérésben, mindennek az összes előfordulása azonban nagyon csekély. Így a 8. számú mondatnak (*Lázasan dolgozunk, hogy időben be tudjuk fejezni a munkát*) van egy olyan átfogalmazása, amelyben a betegség és a gyorsaság együttesen jelenik meg: *Sietünk betegen is a munka miatt*. (A sietés említése másrésztől lehet a mondat idői vonatkozásának a következménye is.) A 2. számú mondatnak szintén van hasonló átalakítása. Az eredeti: *Sajnos, már megint balkezes voltál*. A megfogalmazások egyrészt a bal kézzel végzett cselekvést, másrészt a ügyetlenséget, valaminek az elrontását, a munka rosszul végzését tartalmazzák, a következő pedig a kettőt együtt: *Sajnos, már megint rosszul írtál bal kézzel*.

Más felmérésekben is előfordulnak hasonlóan átmeneti típusú adatok, ugyancsak csekély számban, éppen ezért bizonyító erő nélkül (l. például Asch—Nerlove 59.). A fenti példák sem tekinthetők bizonyítéknak. És bár a tárgyi-konkrétból a pszichikai-szellemibe való átfordulás pillanatát nem sikerült megtalálni, az a feltevés azonban talán megfogalmazható, hogy a konkrét—absztrakt átmenet kezdete, kiindulópontja valamiféle komplex szójelentés lehet, amely a kétféle megközelítés elemeit együtt tartalmazza úgy, hogy megvan benne a hasadás, a kettéosztódás lehetősége. A szókészletilek belső átstrukturálódása azonban hosszú folyamat, amelyben ennél rövidebb lépéseket is nehéz adatokkal bizonyítani egyetlen módszerre támaszkodva.

SZÁZ ÉVE SZÜLETETT KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

I.

Kosztolányi Dezső: Fürdés

(Stilisztikai elemzés szövegnyelvészeti alapon)

Az 1925-ben írt Fürdés (kötetben: Tengersizem 1936.) Kosztolányi egyik legkiválóbb novellája. Az íróról szóló szakirodalomban nagyon gyakran egy témakörre, ábrázolási módra, műfajtípusra jellemző alkotásként kerül szóba. Schöpflin Aladár egyenesen ebből próbálja levezetni a novellaíró Kosztolányi sajátos vonásait.¹

Szövegszervező elve az ellentét.² Ez itt azt jelenti, hogy az elemzés mind-egyik szintjén egymással szembeállítható végpontokat mutathatunk ki.

I. Tartalmát erőteljes drámaiság jellemzi, ami a viszonylag egyszerű cselekmény formájában megjelenített lelki válságból, az erős érzelmek ellentétességéből fakad. Mindez elsősorban az apára vonatkozik:

Érzéketlen (apa): ingerült, rideg szigorú, kegyetlen	←→	Érző (apa): kétségbeesik, szenved, az önvád kínozza
--	----	---

I.1. Az apa ingerült, rideg, túlon túl szigorú és kegyetlen. Mindez jellemzéséből és a legfontosabb cselekménymozzanatoktól hamar kiderül. Az ingerültség jellegzetes állapot nála, amiben kedve telik: „mert a méreg fűszer volt neki, paprika . . . s élvezte, hogy a harag kitágította ereit, jótékonyan elűzte délutáni unalmát” (110).³ Ridegségéről még többet megtudunk: arca zárt volt és merev, fejét fölszegte és a semmibe nézett (112), homloka kegyetlen (113). A fiát semmibe vette, kegyetlen szigora neki szólt. Különben szigora a legfontosabb cselekménymozzanat indítéka: fiát egy hétre eltiltja a fürdéstől. A fiú mindezt állandóan érzi, fél az apjától, és gyűlölettel gondol rá: „Az apját szinte nem is látta. Csak érezte. Mindenütt, mindenkor, gyűlöletesen” (111).

Az érzelmek átcsapása egy szerencsétlenséghez, a fiú halálához kapcsolódik. Az anya közbelépésére a büntetés letelte előtt az apa magával viszi fiát fürdeni. Ott ingerkedő, játékos kedvében a vízbe dobja (114). A második dobás során a fiú belefutad, meghal. Ami történt, az véletlen baleset, szerencsétlenség. Az apa megijed, rémület lesz úrrá rajta, és érezhetni, hogy szenved:

¹ Válogatott tanulmányok. Bp., 1937. 527–31.

² Az elemzés sajátos szempontjait másutt már kifejtettem. L. főleg A szövegvizsgálat új útjai (Bukarest, 1982.) 114–30. Rövidebben: Szövegnyelvészet és stilisztikai elemzés. Nyr. 1982. 62–73. Mint nagyon fontos szempontot itt most csak azt jelzem, hogy az irodalmi mű stílusát csakis a másik két réteg bemutatásával együtt, az azok elemzésével alkotott egységes keretben vizsgálhatjuk.

³ A zárójelbe tett lapszámok a következő kiadásra utalnak: A csók. Novellák, tollrajzok. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1968. 109–19.

hatalmasan megriadt (115), *hörögött belőle a kétségbeesés* (116), *elbódulva zihált* (117), *eszélsően sóhajtozott: jaj nekem, jaj, jaj* (119). A korábban érzéketlen, rideg és kegyetlen apa érző, szenvedő emberré lett. Az igazi áldozat nem a vízbefúlt gyermek, hanem az apa (és természetesen a kezdetől fogva pozitív magatartású anyja is). Áldozat, mert kétségbeesik fia halála miatt, és az önvád is kínozza. Átérti a veszteség nagyságát, az őt mint apát érintő tragédia súlyát.

1.2. Ezek az érzelmek még ellentétességükben is eléggé nyilvánvalóak. Kiss Ferenc ezek „bizonyosságára” építi elemzését: az apa és anyja szenvedését ábrázoló képek „az állandóbb és bizonyosabb, emberibb és nagyon ősi ragaszkodás erejét”, valamint „szülő és gyermek, ember és világ kapcsolatának értékét” hangsúlyozzák.⁴

De az is látható, hogy az író a lelki folyamatoknak nem annyira a belső (pl. megriadt, kétségbeesett), mint inkább a külső (pl. nyöszörgött, zihált, sóhajtozott) megnyilvánulásait jelzi. Van tehát a lélekábrázolásban aránybeli különbség a külső, a felületi (hangadás, arc, mozdulat) javára és a belső, a mély réteg rovására. Hogy mi játszódik le a lélek mélyén, hogy melyek a belső indulatok, a cselekvések mélyebb indítékai, arról az író kevesebbet árul el. Ez lehet az egyik oka annak, hogy úgy érezzük, a novellában vannak ki nem fejtett lelki „motivációk”, hogy a szóban forgó érzelmek mögött lehet valami, ami már jóval rejtettebb, bizonytalanabb. Van egy olyan érzésünk, hogy feltehető valamilyen összefüggés a vízbodobás és az apa korábbi viselkedése, ridegsége között. Schöpflin fentebb említett elemzése lényegében erre a feltételezett összefüggésre sarkít. És idevonhatjuk a novellából azt is, hogy az anyja ösztönszerűen megérzi, hogy valami nagy baj történhetett: gondolatának fonala egyszerre megszakadt, összegomolygott, szaladni kezdett (118).

Hogy mi az oka annak, hogy a novella lélekábrázolásában sok minden rejtett, azt egészen távoli összefüggések alapján világíthatjuk meg. Tudjuk, hogy Kosztolányit mindig érdekelte az ember belső, lelki világa. Ennek különféle megnyilatkozásait, mindenekelett valamilyen sejtelmes félelmet és szorongást, főleg korai műveiben (pl. *Négy fal között*, *Boszorkányos esték*, *A szegény kisgyermek panasza*), saját világából is jelzett. De számunkra itt most ennél is fontosabb az, hogy sok művében különös figyelemmel részesítette az emberi cselekedeteket mozgó lelki indítékokat, indulatokat (pl. az *Édes Annában* vagy az olyan novellájában, mint amilyen az *Alfa* és a *Feri*). Az író azonban ezeket az indítékokat titokzatosnak, érthetetlennek, kiismerhetetlennek tartja. Az *Alfa* című novellában ezt határozottan meg is fogalmazza: „Ki tudja . . . honnan jöhet ez a gyűlölet. Magja nyilván mélyen lehet és messze, az ösztönélet homályában, mint egy sötét tárnában. Érzéseink kibányászása nem könnyű feladat.” Az *Esti Kornél* egyik kalandjában (*Boldogság*) ehhez hasonlóan vélekedik róluk: „Én nem törődöm az elnyomott és fölszabadult okokkal, a tudattalan és a tudatelőttes jelképekkel”, hisz az ember örömben és gyötrelemben egyaránt „zárt, egész és titkos”. És amivel a XX. századi költészet sajátos tárgykörét jellemzi, hogy az élet „fölbogozhatatlan rejtélye”⁵, azt — a fentebb idézettek után — a belső, lelki világra is vonatkoztathatjuk.

Ez a felfogás és a belőle következő eljárás eredménye lehet az oka annak, hogy a novellában az apa viselkedése és a vízbodobás, a szerencsétlenség mint a bűn és a bűnhődés közötti összefüggést, a cselekedetek indítékait inkább

⁴ Az érett Kosztolányi. Bp., 1979. 433–4.

⁵ Nyelv és lélek. Bp., 1971. 431.

csak sejtjük. Különben ez a helyzet Kosztolányi több olyan művében (pl. A rossz orvos, Pacsirta) is, amelyeknek alapjául a Kiss Ferencről jelzett és számontartott bűn és bűnhődés kettőssége szolgál.⁶

A rejtelmességek, a belső, a lelki világ titokzatossága nemcsak a fentebb említett és egyáltalán a Tengerszem kötet írásainak a sajátja, hanem a korábbi, a szecessziós novelláknak (pl. A csillagász fia, Az alvó, Aranyóra, Verpeléty, Óvoda) is.

Talán épp a lelki válság mint téma miatt novellái drámai töltésűek is. A legtöbbjük elbeszélés formájában megírt drámának fogható fel. Emiatt állítja az író Szabó Zoltán, hogy Kosztolányi „olyan drámaíró, ki nem jutott el a drámáig”. És ugyancsak ő szerinte ennek egyik oka az, hogy hősei „a drámai feszültséget nem vakmerő cselekedetre, hanem elfojtott szenvedésre váltják”.⁷

És épp ebből a drámaiságból következnek novelláinak tágabb értelmezési lehetőségei, például az, hogy a Fürdés-beli szerencsétlenség nem kizárólagosan egyéni tragédia. Mint Rónay László a Tengerszem kötet egészéről megjegyzi, „az egyének apró tragédiái mögött mindenkor felsejlik egy általánosabb tragédia is: az emberiségé”⁸, aminek egyik tényleges megnyilvánulásaként Kiss Ferenc épp a Fürdés alapján „a halál irdatlan hatalmát s az ember ügyefogyott nyomorúságát” hangsúlyozza.⁹

2. A fentebb elemzett tartalmat megjelenítő „anyag” a novella cselekménye, szereplői, helyszíne és ideje. Ezek közül néhány fontosabb részletet (az apa negatív jellemvonásait, valamint a fürdéshez kapcsolódó főbb cselekménymozzanatokat) fentebb a lényegében elvont téma megvilágítása szándékával már tárgyalunk.

2.1. A novella cselekménye meglehetősen egyszerű. Valamennyi mozzanata a című is szolgáló fürdéshez kapcsolódik.

Egyik végpontja a fürdés előtti helyzet, a fürdés megtiltása. A másik végpont a megengedett fürdés és az azzal járó szerencsétlenség. A cselekmény e két végpontját összekötő mozzanatok közül a legfontosabb a fürdés megengedése az anya közbelépésére. A többi mozzanat (pl. mindaz, ami az úton és a tó partján történik) nem annyira a cselekmény bonyolítása miatt fontos, hanem inkább azért, mert az író segítségükkel a szereplők jellemzésére teremt kitűnő lehetőségeket.

2.2. A novellának három fő- és több epizódszereplője van. Valamennyi a szervező elvnek megfelelően két egymással szembeállítható csoportba sorolható. A fiú, az anyja és mellettük a (jobbára semleges) epizódszereplők a pozitív csoport tagjai, az apa viszont egyedül a negatív végpontot képviseli. A legnyilvánvalóbb ellentétet az apa és a fiú közötti viszony alkotja. Mindezt a szereplők jellemzésével igazolhatjuk.

Jancsit, a tizenegy éves fiút az író rokonszenvesnek ábrázolja. Rövid hajú, vékonyka gyermek. Jó, engedelmes, de félénk, alázatos. Ha apjával beszél, feláll, mint az iskolában. Halkan, szinte hangtalanul felel kérdéseire. A tóhoz vezető úton „óvatosan lopakodott melléje, mint a kutya” (112), a parton „zavarában a lába fejét nézegette” (113), „csak somfordált” a vízbe lépő

⁶ I. m. 165–7.

⁷ Kosztolányi Dezső: Kődlovagok. Szerkesztette Thurzó Gábor. Bp. [1941.]: 284–285.

⁸ Kosztolányi Dezső. Bp., 1977. 295.

⁹ I. m. 434.

apja után, „csak botorkált a nyomában, valami bátorítást várva” (114). Apjától fél. Helyzete, viszonya vele a „megalázott semmiség” (110). És mint a tartalom elemzése során már említettük, az apjára csak gyűlölettel tudott gondolni. Az anyjával való kapcsolata viszont egészen jó: „védelmet keresve... az anyjára pillantott” (110). Amikor elindulnak fürödni, csókkal búcsúzik el tőle: „fölgaskodott hozzá, hogy sebtében csókot leheljen az édes, imádató arcra” (112).

Suhajda, az apa minden bizonnyal — ugyanúgy, mint a többi nyaraló — a „szegény hivatalnokok” (112) rétegébe tartozik. Külső formájáról az író így tájékoztat: meggyeszin fürdőnadrágjában lépett ki, egy kissé potrohosan, de izmosan, föltárva fekete szőrös mellét (113). Jellemének leginkább kiütkező rossz vonásai fentebb már szóba kerültek: állandó ingerültség, ridegség, kegyetlen szigorúság. A fiához való viszonyát leginkább ezek a vonások határozzák meg. Ezekről sokat elárul az, ahogyan a tő felé menet a fiával viselkedik. A fia előtt megy. Egy szót sem szól hozzá; „Fejét fölszegte, a semmibe nézett. Úgy rémlett, észre sem veszi őt” (112). Sokatmondó az is, hogy az úton „Suhajda az ismerőseinek régi nyájas hangján köszönt”, de utána „homloka ismét kegyetlenné vált” (113). Feleségével sem viselkedik kifogástalanul: ásítva válaszol egy kérdésére.

Suhajda azt a típust képviseli, mint A kulcs című novellában az ugyan-csak kistisztviselő apa (ott ugyanis erről olyasmit is megtudunk, mint amiről a Fürdésben nem esik szó): a hivatalban alázatos, sőt szolgálalkú, otthon a családban viszont zord és zsarnok, az egyenrangú társakkal kedveskedik, de a fiához egy jó szava sincs. De ez a típus és az egész réteg, amelyhez az apa tartozik, a két világháború közötti társadalomban nemcsak „kiszolgáló”, hanem „kiszolgáltató”, sőt „szenvető” is volt. S a már említett ellentétes ket-tősségnek (alázatosság — zordság, zsarnokság) épp ez a helyzet lehet az egyik forrása.

Suhajdáné, az anya jelleméről keveset tudunk meg. És az a kevés mind azt jelzi, hogy fiához gyöngéd (pl. „a gyermek fejét hóna alá ölelve simogatta” (111), hogy fiát szereti, és ha kell, meg is védi. Nem ad igazat a fiát lustának, haszontalannak tartó férjének. Vele szemben állítja, hogy Jancsi „egész délelőtt tanult” (109). S amikor a fia az apja vizsgáztató kérdésére nem a helyes latin igealakot mondja, így mentetegeti: „Tudja... tudja, de összezavarodik. Fél tőled” (110). És odahat, hogy az apa tekintszen el a büntetéstől, és vigye Jancsit fürdeni (vagyis eszközölje a novella cselekményében fordulatot jelentő eseménynek). S hogy szeretete, gyöngédsége a léleknek mennyire mély rétegeiből fakad, az is bizonyítja, hogy valamilyen belső indíttatásra, szinte ösztön-szerűen megérzi, hogy valami nagy baj történhetett.

Az epizód szereplők jó része (az orvos, a két csendőr, továbbá a fürdőhely nyaraló közönsége vagy a szerencsétlenség színhelyén összegyűlt „mormoló tömeg”) semleges jellegű. Különbösen is az elemzésben elhanyagolható tényező. Jelentősebb szerepe csak Istenesnének, a fürdősasszonynak van és egy legénynek, aki a parton dolgozott. Mindkettőjük magatartásában együttérzés, részvét, szánalom fejeződik ki: a legény és az apa „csak ide-oda ténferegtek” (117), „Istenesné a parton kezét tördelte” (117).

2.3. A novella cselekménye a Balaton környékén játszódik. Ebben mint tágabb környezetben helyezkedik el a szűkebb, a tényleges helyszín.

A tágabb környezet egyik széle egy olyan (a parttól a fürdőhelynél is távolabb, kifelebb eső) rész, pontosabban: egy feltételezett szemlélési pont

ahonnan a tóparti üdülőhely távolképként látható. A novella tulajdonképpen, az üdülőhelynek mint távolképnek a szép, megérezkítő leírásával kezdődik. A másik széle viszont az (akkori közigazgatási beosztás szerint a zalai parton fekvő) fürdőhellyel szemben elnyúló somogyi part, ami — az előbbi résztől eltérően — csak éppen szóba kerül.

Ennél fontosabb a szűkebb, a tényleges helyszín. Ennek egyik végpontja az a ház, amelyben Suhajdáék laknak (egy nyaralóház tornáccal és udvarában parasztkerttel). Mellette, körülötte még sok ehhez hasonló nyaraló lehet. A másik végpontja a tóparti fürdőhely (a tó partja és a kabinok), ahol a szerencsétlenség történt. A két végpontot a tóhoz vezető út köti össze.

A helyszín bemutatása nem pusztán környezetrajz. Nem az már csak azért sem, mert emberi környezet, mert hangulati, kifejező háttere ez a cselekménynek és ezen át a mondanivalónak. Ez lehet az oka annak, hogy az író értékeli, minősíti a környezet részeit. És ebben a minősítésben jól kivethető ellentétek vannak.

Az üdülőhely távolképében minden szép. Az egyik feléről nézve minden fényes és fehér. A másik felén, a somogyi part felől a tó szépen tündöklik. Maga a nyaraló viszont ennek teljesen az ellentéte: siralmas fürdőhely a köves zalai parton, harmadrendű, szegény hivatalnokok nyaralnak itt (112), a parton korhatag fürdőépület (113).

Látható, hogy a tiszta természeti képtől eltérően az ember lakta környezet sivár. Ennek az lehet az oka, hogy az író hangulati hasonlóság, azonosság alapján így akarja összekapcsolni a környezetet az emberrel, a megfelelő társadalmi réteggel. Valóban a siralmas fürdőhely, a korhatag fürdőépület a szegény hivatalnokok világának egy része, éppúgy, mint A kulcsban a szegényes iroda a „kis, nyomorék, hektikás íróasztallal”. Még a nyaralás rövid ideje alatt sem lakhatnak más jellegű, más minőségű környezetben. Amilyen a környezetük, olyan az életük, a lelki világuk is: egyhangú, lehangoló, örömtelen és rideg. Ne feledjük, az apa ridegsége és zordsága itt és A kulcsban összhangban van a környezettel. Így lesz a helyszín itt is kifejező háttér.

A környezet külön részének kell tekintenünk a tavat. Ennek az az oka, hogy ellentétként magában egyesíti mind a szép, tiszta természet, mind pedig a sivár emberi környezet jellegét: a tó „almazölden, tejszerűen pezsgett” (114 de „édesen rothadt” szaga van (113) és „zavaros” (116).

2.4. A „novellaidőt” nem nehéz megállapítani. Két olyan, időre utaló mondat van, amelyekből valóban könnyen ki lehet következtetni az idősíkot.

Az egyik a cselekmény kezdete: Fél háromra járt (109). A másik végpont a cselekmény befejezése: Még három se volt (119). Eszerint a novellaidő tartama egy félóránál is kevesebb. Az idő rövidségét még egy belső mozzanat is jelzi, az, hogy „az út a nyaralóktól a tóig mindössze négy perc” (112).

Maga a rövid időtartam egy külön rejtett közlemény, egy ugyancsak ellentétes összefüggés hordozója: ilyen rövid idő alatt nagy dráma játszódik le.

3. A novella stílusa végtelenül egyszerű és fegyelmezett. A nyelvhasználatnak ez a biztonsága, pontossága nagy stílusművészre vall. Az elemzés számára mindez azt jelenti, hogy a másutt hamarabb feltűnő stiláris sajátosságok helyett és mellett egészen mélyre hatolva a felhasznált nyelvi anyag „rejtjeles üzeneteit” kell felfednünk és megfejtenünk. Mint látni fogjuk, mindegyik felfedett eseten belül egymással ellentétbe állítható jelenségek, jegyek mutatathatók ki.

3.1. Ahol az érzelmi világ a téma, ott egészen természetes, hogy a szavak rejtettebb vagy nyilvánvalóbb érzelmi, hangulati tartalma jelentős közlő és kifejező szerephez jut, hogy az író a szóba jöhető szinonimika lehetőségeit nagymértékben kiaknázza.

3.1.1. A szereplők közötti viszonyról és a jellemekről sokat elárul az, hogy hogyan szólítják vagy nevezik meg Jancsit. Az anya és az apa eltérő megszólításai ellentétes tartalmú szavak.

Az anya mindig *Jancsi*-t vagy *Jancsiká*-t mond. Ezzel szemben az apa vagy meg sem szólítja (és ez erősen negatív érzelmi töltésű zéró szinonima) vagy pedig sértően *taknyos*-nak, gúnyosan *barátom*-nak mondja: „Sírba visz ez a *taknyos*” (110); „Gyáva vagy, *barátom*” (114). De amikor rájött arra, hogy fia eltűnt, esetleg belefulladt (és ez nagy érzelmi fordulatának első nyelvi megnyilatkozása), riadtan így szólítgatja: *Jancsi, Jancsi* (115).

3.1.2. Az is sokatmondó stílustény, hogy a két szülő hogyan beszél Jancsival.

Az anya kedveskedve, szelíden, kérlelően szól hozzá: „Gyere ide, Jancsikám. Ugye tanulsz majd, Jancsikám?” (110); „Jancsika, hozd szépen a nadrágotat” (111).

Az apa megnyilatkozása — ugyanúgy, mint megszólítási módja — rideg, sértő, gyakran gúnyos: „Hát — szólt hozzá Suhajda nyersen, fölvetve szigorú fejét” (110); „Ne tanulj — legyintett Suhajda. — Sohase tanulj. Főlöleges” (111). És ugyancsak negatív megnyilatkozási módja az is, hogy egyáltalán nem szól fiához. Úgy mennek fürdeni, hogy az apa a fia előtt halad, és egy szót sem szól hozzá.

3.1.3. Hogy Jancsi rokonszenves szereplő, az a cselekvéseire, tárgyaira vonatkozó szavakból is kiderül. Az író ugyanis a fiúról szólva nagyon sok esetben nem a közönséges, semleges értékű szót használja, hanem a tőle értékben különböző pozitív hangulati tartalmú (kedveskedő, finom, választékos) szinonimát: „a lócán *fölneszelt* egy tizenegy éves fiú” (110); „*rebegette* a gyermek gondolkodás nélkül” (110); „sokáig *kutakodott* a fiú” (111); „főlgaskodott hozzá, hogy sebtében *csókot leheljen* az édes, imádandó arcra” (112); „Jancsi *bőrsaruja*, amint futott, *tapsikolta* a port” (112); „[az apa] arca, amelyet a gyermek . . . gyors pillantással *kémlelt*” (112); „*pironkodva* nézte, hogy megy apja a tóba” (113); „két öklével *nyomigálta* a szemét” (114).

Ezzel szemben az apa cselekvéseire, viselkedésére, beszédmódjára vonatkozó szók tekintélyes része negatív értékű: bizalmas, durva, sértő. Például: „fenyegetően, rekedten mondta” (115); „bólogatott csufondárosan” (110); „egy kissé potrohosan [lépett ki], föltárva fekete szőrös mellét” (113); „szemét a csíptető üvege mögött kimeresztette, mint a hal” (116).

Hasonló a jellege az apa szájába adott szavak, kifejezések egy részének. Ezek ellenlábasa Jancsinál nem mutatható ki, mert a fiúcska a novellában alig szólal meg, ami önmagában véve is jól jellemzi helyzetét, semmibevevését az apa részéről. Az állandóan megnyilatkozó apa beszédében nemcsak bizalmas, hanem durva, sértő szavak is előfordulnak: „Mit izélsz? Ne komédiázz” (115); „Hé — üvöltött a part felé” (116); „bizonyúristen kivesszem [az iskolából]” (110).

3.2. A leírásokban, megjelenítésekben a fő szerepet az érzéki hatású képek vagy szavak játsszák. Legtöbbjük a fényes, ragyogó, fehér és színes jelentéskörbe tartozik: Suhajda szemén „az aranykeretes csíptető üvege nagyon villogott” (113), a tó „tündöklött, mintha millió és millió pillangó verdesné

tükrét gyémántsármnyal” (115), „tücskök ciripeltek a napfényben” (113), napernyője „a tűz fény ellen oltalmazta” (117); „fehéren sütyött a nap” (109); „mint amikor éjjel fényképeznek és villanóport gyújtanak, úgy izzott a balatoni fürdőhely a verőfényben” (109); „minden fehérnek látszott” (109); „az akácfa poros lombja . . . olyan fehér volt, akár az írópapír” (109); „Suhajda, kezében egy meggy színű fürdőnadrággal” (109); Jancsin piros tornaing (110); „utolérte az apját az ördögcérnasövénynél¹⁰” (112). Idetartozik egy tapintási érzet is: „a lanyha tó cirógatása” (114).

És vannak ezekkel ellentétes, sötét, fekete, színtelen, zavaros jelentésű képek és szavak: „[a házban] egy sötét kis szobába ért” (111); „[a vízbefúlt fiú] szembogarának fényérzékenysége megszűnt” (118); „[Suhajda feltárta] fekete szőrös mellét” (113); „a zavaros víz nem engedte át tekintetét” (116).

Mindez kiegészíthető kellemetlen, rossz, bántó jelentésű szavakkal: „a víz rothadt szaga” (113); „döglött lélekvesztő” (113); „rozsdás szögek” (113); „korhatag fürdőépület” (113); „a köves zalai part” (112).

Ezzel a kiegészítéssel a fényes, színes és a sötét, színtelen jelentéskör egy átfogóbb ellentété szélesíthető: kellemes, tetsző és kellemetlen, bántó. Így az egész ellentétes jelentésszféra mélyebb értelmet nyer. A fény hiánya („szembogarának fényérzékenysége megszűnt”) a halál egyik konkretizáló jelzése. A többi, vele egy jelentéscsoportba tartozó szó a szemantikai kohézió alapján a halálnak és még tágabb körben minden rossznak a közvetlen vagy közvetett érzékeltetője. Ami pedig fényes, színes, az az életet és a jót konnotálja.

A negatív jelentés — mint a helyszín elemzése során láttuk — általában az emberi környezethez, a pozitív jelentés viszont az attól elütő jellegű és értékű természethez kapcsolódik. Az 'emberi' jelentéskörén belül a rossz az ember negatív viselkedésével, a sötét, a zavaros pedig a lelki világ, a cselekvések belső indítékainak — fentebb már szóba került — kiismerhetetlenségével, titokzatosságával függ össze.

3.3. A szövegezés szintjén is kimutatható az előbbihez hasonló ellentétes kettősség.

A természetet megjelenítő szép és színes leírások ellentétei a pusztá tény-megállapításoknak. A novella a környezet távolképének a leírásával, és a történés végét jelző egyszerű megállapítással („Még három se volt”) fejeződik be.

Ehhez hasonló ellentét még más is van. A legtöbb esetben a természeti leírás a cselekmény egy-egy mozzanatára utaló, tényt közlő mondatokkal állítható szembe. Például a tó tündöklését (l. a fentebb, a 3.2. al. idézett részt: „a tó tündöklött, mintha . . .”) szembeállíthatjuk a közvetlenül utána következő mondatokkal, amelyek pusztá tényeket (narratív információt) fejeznek ki: „Néhány pillanatig várt, amint előbb. — Na — mondta végül bosszankodva” (115).

3.4. Gazdag expresszivitása van egy mondat szerkezeti kettősségnek: a rövid mondatok, halmozások, részletezések és a hosszabb, táguló szerkezetű mondatok ellentétének. Több lehető eset közül kettőre mondunk példát.

Rövid mondatrészletek, amelyek egy részletezés tagjaiként gyors egymásutániságban követik egymást, a keresés mozgalmasságát és idegességét, izgottságát érzékeltetik: „Kereste, kereste, mindenhogyan, a ziszapba hasalva, könyökölve, guggon, újra és újra, körben forogva, oldalt billenve, módszeresen

¹⁰ Az ördögcérna jelentése: liláspiros virágú cserje.

számon tartva minden helyet” (116). Ezt követi egy tényközlő mondat („De sehol se volt”), majd az előbbivel ellentétes szerkezetű mondat, amelynek egyik tagja, az alany (a víz) egy hosszabb szerkezetben megismétlődik. Ez a hosszabb szerkezet táguló jellegűvé teszi a mondatot, és így ezzel a szerkezeti jellegével másodlagosan, aláfestésként érzékelteti a víz kiterjedtségét, mindazt, amit elsődlegesen a mondat tartalmas szavai közölnek: „Mindenütt csak a víz volt, a víz ijesztő egyformasága” (116).

Ugyanez a mondat a víz bántó, ijesztő közönyösségét is konnotálja, amit egy valamivel távolabb eső és ugyancsak táguló szerkezetű mondat épít tovább, mélyít el: „A víz fölött olyan nyugalmat látott, olyan közönyt, amilyent eddig nem bírt volna elképzelni” (116). A grammatikai, szerkezetbeli ellentét a szemantikait (idegesség, mozgalmasság — nyugodtság, közöny) erősíti, és így a szövegrész egésze erőteljesen polarizálódik.

A másik példánkban, egy kisebb szövegrészletben a vízből kihúzott gyermek orvosi vizsgálatának, mentésének a mozzanatai gyorsan peregnék, amit a részletezés és a részletezést alkotó rövid (tag)mondatok is sejtetnek: „Az orvos tótágast állíttatta, rázta belőle a vizet, fölpoctolta a mellkast, mesterséges légzést alkalmazott, tornáztatta a kis, halott karokat, sokáig, nagyon sokáig, majd percenként hallócsővel figyelte a szívet. Az nem indult meg. Erre műsereit táskájába dobta és elment” (118).

Az ezt a részletezést követő összetett mondat első tagmondatai még rövidek, a ritmus is viszonylag még gyors, de az alany (*halál*) második, névszói állítmányával (*valóság*) és főleg az azt kifejtő, magyarázó és az *oly* névmással fokozott két hátravetett jelzővel (*örökkévaló, szilárdul megformált*), valamint a hozzájuk kapcsolódó mellékmondatokkal, az abban kifejtett hasonlattal megnyúlik, a ritmus lelassul, és így a maga módján nyomatékosítja a mondat szavaiból kikerekedő jelentést, a halál hatalmát és kíméletlenségét, közönyét, szemben a megelőző mondat mozgalmasságával, életmentési próbálkozásaival: „Ez a halál, mely hirtelenül jött, látszólag szeszélyesen, már valóság volt, oly örökkévaló, oly szilárdul megformált és meredt, mint a földgolyó legnagyobb hegláncolatai” (118).

3.5. A szövegszerkezet, a kompozíció szintjéhez tartozó ellentétet alkotnak az egy és a több mondatos szövegegységek, bekezdések. A kettő közül nyilván az egy mondatos egység a sajátos, a ritka eset.

Lényegét tekintve bekezdés értékű mondatnak lehetne nevezni. Előtte, utána a megszokott, hosszabb, több mondatos bekezdések állanak. Hozzájuk mint kifejtett részletékből álló szövegegységekhez viszonyítva az egy mondatos bekezdések tömörek (elsősorban emiatt ellentétes értékű a kétféle szerkezet). Íme egy példa elhelyezkedésük, kontextusuk megvilágítására (helykímélésért a több mondatos bekezdéseket csonkítva közöljük):

Jancsi nem értette, hogy mi történt . . . De azért fölrohant a tornáera. Onnan egy kis sötét szobába ért. Keresgélte a fiókban a meggyzín fürdőnadrágot. Az egészen olyan volt, mint az apjáié, csak kisebb. Suhajdáné varrta mind a kettőt.

Az apja tétovázni látszott.

Anélkül, hogy bármit mondana feleségének, megállapodott egy közmétebokor mellett, mintha késlekedő fiát várná. Majd . . . kiment a léckapun. A tó felé igyekezett, valamivel lassabban, mint máskor.

Sokáig kutakodott a fiú.

Jancsi a második gimnázium évváró vizsgáján megbukott a latinból. Ezen a nyáron pótvizsgára készült. Minthogy azonban a tanulást a szünetidőben is félvállról vette, apja büntetésből eltiltotta a fürdéstől egy hétre . . . (111)

Ezek a bekezdésnyi mondatok az elbeszélés, a cselekmény egy-egy lényeges mozzanatát foglalják magukba, rendszerint a cselekménymozzanatok átváltásának az eszközei, e tekintetben szerepük hasonlít a filmtechnikából jól ismert vágáshoz. A fenti példában: (1) Jancsi a szobában fürdőnadrágját keresi, (2) az apja kint egy ideig várakozik, majd elindul, (3) Jancsi pótvizsgára készül, de mert félvállról vette a tanulást, az apja büntetésből egy hétre eltiltotta a fürdéstől. A lényeg jobb megvilágítása érdekében mindhárom részletből kiemeljük a szereplőt: (1) *Jancsi*, (2) az *apa*, (3) *Jancsi*. Az (1) és a (2) között a következő rövid bekezdésnyi mondat áll: *Az apa tévóvázni látszott*. A (2) és a (3) között ez áll: *Sokáig kutakodott a fiú*.

Látható, hogy a szövegegység-alakulás előreható, azaz a bekezdésnyi mondatban és az azt követő hosszabb (több mondatos) bekezdésben ugyanarról a szereplőről van szó, vagyis az egy mondatos bekezdés az utána következővel alkot egy kompozíciós egységet. A megelőzőnek viszont más cselekménymozzanat a tartalma, ezért ebben az irányban a kérdéses egy mondatos bekezdés megszakítja a cselekmény folyamatát: az egyik cselekménymozzanatot egy másikra váltja át. Így az egymondatos és a több mondatos bekezdések között tartalmi, szemantikai különbség is kimutatható (pl. a szereplők szerint: Jancsi — nem Jancsi).

Mindaz, amit eddig a bekezdésekről elmondtunk, a tipikus, a tiszta esetekre vonatkozik. Vannak ettől eltérő, de a fentebb felvázolt összefüggések lényegét nem tagadó esetek, például az, hogy a novella második felében egymást követően két egy mondatos bekezdés is előfordul.

Különb en az egy mondatos bekezdések a novella egészen végigvonuló láncolatot alkotnak. Emiatt még arra is gondolhatunk, hogy ilyenszerű kapcsolódásuk esetleg a novella láncszerű szerkezetét, felépítését bizonyíthatja. Ennél is fontosabb azonban a szövegegészre kiterjedő funkciójuk. Mint a novella egészen végighúzódnó láncolat elemei a „narratív információ” hordozói, hisz — mint már láttuk — az elbeszélés fontosabb cselekménymozzanatait, elsősorban a cselekmény fordulópontjait, átváltásait jelzik.

3.6. A novella stílusa a korszak irányzatai közül elsősorban az egyszerűsödésnek, klasszicizálódásnak nevezett tendenciát képviseli.¹¹ Ez lényegében ellenhatás volt a Nyugat szépségkultuszára, a szecessziótól, impresszionizmustól, szimbolizmustól képviselt szépítő tendenciáira, majd az avantgarde formabontására, és párhuzamosan fejlődött ki a vele összefüggő avagy a vele egybefonódó tárgyas-intellektuális stílusiránnyal. Az egyszerűsödési tendencia értéke és minősége szerint újszerű, modern „klasszicizmus”, hisz képviselői, alakítói (pl. Kosztolányi mellett Babits, majd József Attila, Illyés Gyula, Németh László, Radnóti Miklós) rendkívüli költői minőséget, végtelenül tiszta, tömör és fegyelmezett kifejezési módot, cizellált formákban remeklő stílust alakítottak ki. Ez a „klasszicizmus” tehát itt értékjelző, a modern kor világának megfelelő kifejezés mód magas értékét jelenti.

Erre a klasszikus értékű egyszerűsödési tendenciára jó példa Kosztolányi novelláinak tömörsége, takarékos szövegezési módja. Ennek lényegét az író a „törlés művészetében” látja.¹² És amit Mikes prózájáról írt, az az övére is érthető: „A jó próza titka bizonyára nem is egyéb, mint a szerénység, az igény-

¹¹ L. erről részletesebben tőlem: *Kis magyar stílustörténet*. Bp., 1982. 313–8.

¹² „Hidd el, nincs nagyobb művészet a törlésnél. Én, ha tőlem függne, az iskolában ezt előbb tanítanám, mint a fogalmazást.” *Nyelv és lélek* (I. az 5. al.) 171.

telenség, az az alázatosság, amely ügyel az adagolásra, és keveset markol, hogy sokat fogjon”.¹³ Másutt is azt vallja, hogy „minden művészet kulcsa a helyes adagolás”.¹⁴ Elveivel és stílusteremtő gyakorlatával az egyik legjobb példát mutatta. Hogy mi a művészi egyszerűség, tisztaság és szépség a prózában, hogy az írás mesterség, művesség is, azt író, irodalmár vagy a stilisztika művelője leginkább Kosztolányitól tanulhatja meg.

Szabó Zoltán

II.

Képek vándorlása

Kosztolányi 1907 végére készült el Maupassant-versfordításaiival (vö.: Szauder József bevezetése Kosztolányi Dezső Összegyűjtött verseihez. 1962. 10), s 1908 februárjában így értesíti Babitsot: „Én újat nem írtam. Maupassant összes verseit rendezem a sajtó alá. Talán jönnek majd jobb idők is” (Babits—Juhász—Kosztolányi levelezése. Sajtó alá rendezte Belia György. 1959. 168; 118. levél). 1908. dec. 13-i levelében érdeklődik: „Megkaptad-e a könyvem? Osváthtal ma beszéltem. Azt mondta, hogy a Nyugatban te ismerteted. Ezért nem is kérdezem a véleményedet, hanem nyomtatott betűkben várom” (i. m. 184; 136. levél). A Nyugat a borítóján hirdette a versfordítást: „Kosztolányi Dezső: Guy de Maupassant összes versei. Ára 2 korona. Jókai Könyvnyomda kiadása“ ugyanezen a lapon tájékoztat a folyóirat Ady Endre Vér és arany [újabb versek] című kötetéről, melyet 3 koronáért árusítanak). Majd — a szerkesztő ígéretéhez híven — az 1909-es évfolyamban meg is jelent Babits tömör, kissé talán fanyar hangvétellű ismertetése Maupassant — Kosztolányi címmel (Nyugat, 1909. I. 228; továbbá: Babits: Arcképek és tanulmányok. 1977. 227—8). Kosztolányi 1909. febr. 28-i levelének zárómondata: „A könyvemről írt értő, kedves kritikát köszönöm” (i. m. 189. 144. levél).

Ez a köszönet azonban egy hosszabb, a Babits költői hírnevét, sikereit méltató, sőt udvarló levél függeléke, kurta befejezése. Az előző mondatok: „Én, Barátom, én lehetnék elkeseredve «a megállapodott hírnevű író», akiről azt mondják: igen — De a te pályád szeszélyesen kanyargó fölfelé kígyózó vonala büszkeséget kelthet benned és irigységet mindenkiben, bennem is. Kaphat-e többet valaki, mint te? Az egész fiatal Magyarország tereád tekint” (i. m. 188). — Talán nem belemagyarozás annak feltételezése, hogy némi esalódottság lappang a köszönet mögött.

Hogyan vélekedett Babits Kosztolányi Maupassant-versfordításairól? „Maupassant összes versei — egy ifjúkori kötet — ... szerzőjüknek nem legnagyobb remekei, talán nem is olyan dolgok, hogy sürgetősebb átültetni valót ne találnánk, de érdekes adatok, kedves olvasmányok Kosztolányi Dezső fordításában. — K. D. magyar nyelv- és verskészsége nagyobb dolgok fordítására hivatott, azt hiszem, s talán nem is Maupassant az egyéniségéhez leg-

¹³ Látjátok, feleim (Tanulmányok, cikkek). A kötet anyagát összegyűjtötte Réz Pál. Bp., 1976. 76.

¹⁴ Nyelv és lélek (I. az 5. al.) 442.

rokonabb színű költő. — Nyelve keményebb, duzzadóbb, szókincese a köznapitól távolabb álló, még verselése is pedánsabb hatású, mint a Maupassant-é. Fordítása sokkal plasztikusabb és (hogy így fejezzem ki) szigorúbb az eredetinel; veszt az eredeti könnyedségéből, nem mintha a fordító nyelvvel, formával küzdene, hanem éppen, mert nagyon is virtuóz. Azt is lehet mondani, egy oktávval magasabbra hangolt Maupassant az övé. Az eredeti talán egyszerűbb és bájosabb. — Itt-ott, kivált a tájképeknél, meg az izzóbb erotikus helyeken kitűnőt adott. S könyve becses lesz mindazoknak, kiket a magyar költői nyelv fejlődése érdekel. Kosztolányi nyelve az újabb években váratlanul újra kivirágzott magyar költői nyelv legmagasabb szintjén áll, s Kosztolányi kétségtelenül a magyar költői műfordítás legnagyobb reménységei közé tartozik” (i. h.).

Elismerő szavak, de — ha összegyűjtjük a bírálatban felsorakozó kötőszókat, módosítószókat, sőt néhány jelzőt is — valami má s is kicseng ebből a méltatásból: *talán nem is olyan, de érdekes adatok, kedves olvasmány, nagyobb dolgok fordítására hivatott, azt hiszem, nem mintha, hanem éppen, mert nagyon is, (hogy így fejezzem ki), azt is lehet mondani, itt-ott, kétségtelenül*; visszafogottság, ingadozás, sőt kicsinylés is jelen van, nem is lappangva. Kosztolányi bizonyára megérezte ezt, és válaszelevelében nagyon finoman kitér a vita, magyarázkodás vagy öngazolás elől; ehelyett Babits művészi érdemeit dicséri.

Az idézettek után sincs szükség Kosztolányi műfordítói tevékenységének értékelésére vagy bírálatára; régen elvégezték azt már az arra hivatottak: Bóka László, Rába György és mások.

Babits akkor, 1909-ben még nem is sejthette, nem is mérhette fel, milyen mély nyomokat hagyott Kosztolányi költészetében a Maupassant verseivel való foglalkozás. — Ő még úgy vélte: „talán nem is Maupassant az egyéniségéhez legrokonabb színű költő” (i. h.). Fél évszázaddal később Szauder József — Kosztolányi teljes életművének ismeretében — hangsúlyozza e n n e k a fordításnak a jelentőségét, a költő egyéni nyelvét, stílusát alakító hatását: „1907 végére elkészült Maupassant-versfordításaiban keresi saját hangját. Ezek közül nem egy (a Rettégés, A nagyapó, A holdsugár dala) tovább is élt Kosztolányi költészetében, halál- és holdverseiben, a jellegzetes emlékező attitűdöt erősítve . . . Későbbi bravúrjaihoz is itt, a Maupassant-fordításokban támadt az első nyelvi-formai lelemény” (Szauder József: K. D. költészete. Bevezetés K. D. Összegyűjtött verseihez. 1962, 1: 10).

Kosztolányi cikket is írt Maupassant-ról: „. . . Először versekkel jelentkezett. Érdekes ezeket tanulmányozni. Dallamosságuk vajmi kevés. Csak a szótagszám és rím köti össze a szavakat. Minden sorban egy arcél, minden szakban egy mozdulat, minden fejezetben egy kis történet. Majdnem szétpattan tőlük a vers abroncsa. Maga a nyelvezet nem töredékes, nem ráutaló, nem siető, mint a lírikus álombeszéde, hanem kényelmes, megépített, visszamutató. Semmi szertelenség, túláradás. Ha olykor akad egy-egy szín — a havas táj, a holdas éj, a verőfényben tobzódó mező leírása —, az ésszerű és természetes, szinte szóról szóra megtaláljuk leendő munkáiban” (Nyugat, 1924. febr. 1., továbbá: Érnél maradandóbb. 1975. 226—7). Vajon véletlen-e az, hogy Kosztolányi — Maupassant alkotói magatartását elemezve — éppen arra figyelte fel, hogy ifjúkori verseinek képei később visszatérnek prózai alkotásaiban is?

Újra Szauder Józsefet idézhetjük: „A Szeptemberi áhitat elképzeltetlenn A szegény kisgyermek panaszaiknak világa nélkül” (i. m. 7). Ugyanerről

a versről legutóbb Király István írt: *Evilági misztika* — esztétikai létérzékelés címmel (Kortárs, 1984/9. 1447—58).

A Számadás — állapítja meg Kiss Ferenc, ugyancsak Szaudert idézve — „céltudatosan szerkesztett számadás, mert szinte hiánytalan teljességgel térnek benne vissza költészetének kezdettől ismétlődő témái, motívumai” (Mírtört. 5: 324).

De — és az alábbiakban ezt szeretném jelezni — Kosztolányi nemcsak saját témáihoz tért vissza kései verseiben, és olvasztotta bele prózájába is lírájának képeit, csakúgy, mint Maupassant, de idővel a „Maupassant-élményt” is (azaz a vele való foglalkozást is) motívumként kezelte. Visszatért hozzá, más-más oldalról közelítve meg (vö. ehhez: Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. 1979. 411). Tanulmányában, melyet 1923-ban öntött végleges formába, nemcsak a költőt, de a prózaíró Maupassant-t is fürkészte, hogy megállapíthassa: „Művészete majdnem eszköztelennek rémlik. — Ez az egyszerűsége döbönt meg bennünket minden munkájában. Minden a helyén van. Semmiféle műszóval sem férközhetünk a közelébe. Amit ír, az lélegzik. Bemutatja embereit és magukra hagyja. Mindig bizonyos távolságra van attól, amit mond. Személytelen és tárgyilagos? Nem az. A személytelenség lehetetlenség, és a tárgyilagosság nem emberi tulajdonság. Ellenben a művész el tudja érni ezt a látzatot, s közlési formául használja, hogy a tartózkodás, mint feszítőerő, közvetetten annál jobban visszaverje belső líráját” (Ércnél maradandóbb, 227). — Önjellemzésnek is tekinthetnénk az idézeteket. Kosztolányi ez idő tájt jelentette meg könyvalakban *Pacsirta* című regényét, amely a Maupassant prózájában felismert és méltatott írói magatartásnak, a távolságtartásnak is remeke, de talán — némely ponton — „rokonabb” is vele.

A Kosztolányi-kutatás mindmáig adós a prózaíró Maupassant hatásának vizsgálatával, holott Szauder József már évtizedekkel ezelőtt felismerte az ő nyelv- és stílusalakító szerepét; ezért mondta a fiatal Kosztolányiról: „A saját tónus keresése közben nemcsak mintáit olvasztja lassan-lassan magába, hanem impresszionizmusát is szimbolista irányba hajlítja át” (i. m. 13., vö. ehhez: Kelemen Péter: *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*. 1981.).

1884-ben jelent meg Maupassant első regénye, az *Une vie*. Magyarra Adorján E., majd Illés Endre fordította *Egy asszony élete* címmel (Olcso Könyvtár, 1960., Európa Könyvkiadó, 1967.). Mivel vizsgálódásaim nem közvetlen nyelvi egybevetésekre irányulnak, mellőzöm a francia nyelvű idézeteket (használtam Maupassant *Une vie* című regényének 1975-ös kiadását; a továbbiakban Illés Endre Olcso Könyvtár-beli fordításából idézek).

Úti készülődéssel, csomagolással kezdődik Maupassant regénye:

„Jeanne befejezte a csomagolást, majd az ablakhoz lépett, még mindig esett.

Egész éjszaka vad eső dobolt az ablaktáblákon és a háztetőkön. A vízzel teli sötét égbolt mintha csak felhasadt volna, tartalma kizuhogott, péppé keverte a földet, megolvasztotta, mint a cukrot. Súlyos, meleg szélrohamok követték egymást. Megfáradt patakok csobogása töltötte meg az elhagyott utcákat, a házak szivacsaként itták be a nedvességet, mely egyre beljebb hatolt, és pincétől padlásig verejtékkal borította a falakat.

Jeanne tegnap jött haza a zárdából: végre örökre szabad lett! Szinte kinyílt, hogy megismerje az élet örömeit — milyen régóta már csak erről álmo-

dott —, és most attól félt, ha az idő nem javul, vállalja-e az apja az utat? Reggel óta már századszor kémlelt fel az égre.

Majd észrevette, hogy naptárát elfelejtette betenni útitáskájába. Lemelte hát a falról a hónapokra felosztott kemény papírolemezt: egy rajz közepén arany számokkal fénylett az idei év: 1819. Ezután ceruzával keresztülhúzta az első négy oszlopot, május másodikáig kitörölte mindegyik szent nevét — ezen a napon hagyta ott a zárdát.

Az ajtó mögül egy hang szólította:

— Jeanette!" (i. m. 3—4).

És most idézzük Kosztolányi Pacsirtá-jának kezdő sorait! Itt is úti készülődésnek lehetünk tanúi:

„Az ebédlő támlás díványán nemzetiszín zsinogdarabok, cukorspárgavégek, papírok foszlányai heverték s a helyi újság szétszaggatott példánya, melynek homlokán kövér címbetűkkel ez volt olvasható: *Sárszegi Közlöny, 1899.*

A falinaptár a tükör mellett, az erős verőfényben föltüntette a hónapot, napot: *Szeptember 1. Péntek.*

Az ingaóra pedig, mely cifra, fa-faragványos üvegtokjában járt és sárgaréz-sétálójával apró darabokra vagdalta a végtelennek látszó napot, mutatta az időt: 1/2 1" (Ölcső Könyvtár, 1957. 3—4).

Magam annakidején a regény képanyagának vizsgálatakor elemeztem a bevezető leírást annak kellékeivel együtt: a helyszínre utaló *Sárszegi Közlönyt*, mely az évet is tudatja velünk, valamint a *falinaptárt* és az *ingaórát* (A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában. A Pacsirta című regény elemzése. Stilisztikai tanulmányok, 1961. 330—407). Munkámból bőségesen merített, csaknem valamennyi példamat átvette egyszeri, „sommás” hivatkozással Kiss Ferenc (Az érett Kosztolányi, 177—207; ugyanó több mozzanatában velem azonos módon elemzi a Narancsszín felhőt vizsgáló cikkemet; Nyr. 83: 296—302; utalás nélkül; i. m. 561, 578.).

Ebben a dolgozatomban hangulati megfeleléseket próbáltam keresni Kosztolányi más műveiből is; mivel e három tárgy: *a helyi lap*, de főként az *óra* és a *naptár* oly gyakori, visszatérő eszköze, kelléke, sőt szimbólummá nőző kísérője Kosztolányi műveinek a kezdetektől a Szeptemberi áhítatig. Íme, néhány példa:

a) az óra: „Megállt az óra, és a mutató
halotti csöndben a hatosra néz.
Az óra áll, mindig hat óra van.
Bármit teszel, az óra meg nem indul” (Ö. v. 1: 85);
„régí óra, régí szék,
régí album, régí naptár,
mely napot rég nem mutat már” (Ö. v. 1: 152);
„Ódon, ónémet, cifra óra” (Ö. v. 1: 193; vö. még: 1: 183,

189, 210, 227 stb.)

b) a naptár: „megtelsz te is, bútól roskadozva,
mint régí kaptár” (Csacsi rímek, Ö. v. 2: 372)

S a legtisztább, kettős szimbólum:

„Állj meg, te óra, és dőlj össze, naptár,
te rothadó gondoktól régí magtár” (Szeptemberi áhítat, Ö. v. 2: 273).

Állandó tárgyi motívumok tehát az óra és a naptár (számos rajzban, karcolatban is felbukkannak); rímes játékokban összecsengve (*naptár-kaptár-magtár*) — és az elmúlás szimbólumaként is.

Véletlen egyezés is lehetne, csupán Kosztolányi szójátékainak egyike a *naptár-kaptár* összecsengése, amire a magyar nyelv ad lehetőséget. Érdekes azonban, hogy Maupassant fiatal regényhősnőjének szobájában: „gömbölyű üvegbúra alatt empire óra állt. — Bronz méhkas volt ez az óra, négy márványoszlop emelte egy aranyvirágos kert fölé. A kasból hosszúkás hasadékon vékony inga bújt ki és egy zománcszárnyú méhecskét sétáltatott szüntelenül a kertben” (i. m. 15).

Az idézetekben szereplő két regény hősnőjét — természetesen — nem kapcsolja össze semmi; inkább ellentétei ők egymásnak; környezetük többi eleme között sincs megfelelés: más a helyszín, a cselekmény időpontja, a szereplők társadalmi helyzete. Mégis van valami közös, néhány visszatérő motívuma, szimbolikus erejűvé nővő hangulati eleme a két regénynek: Jeanne, Maupassant fiatal regényhősnője útra készül, míg odakinn szakad a májusi eső. — Pacsirtát, Kosztolányi vénlány hősnőjét a tarkövi kirándulásról visszatérőben fogadja majd a barátságtalan, hideg őszi eső. A csomagolás helyszínén ott van a falinaptár: Jeanne számára fénylik az „idei év, 1819”, az „élet” kezdetének vélt idő, az új, az ismeretlen, a reményteljes. Pacsirta szüleinek ebédlőjében az újság „homloka” jelzi az évet, a naptár a hónapot és napot: 1899. szeptember 1. Az ő utazása nem kecsegtet reménnyel; másfajta funkciója van a regényben: a megszokott környezetből kimozdulva ismeri fel ő is, éppúgy, mint szülei az élet sivárságát, kilátástalanságát: „Azt érezte, vége, vége, mindennek vége. — Semmi sem történt, ismét semmi” (i. m. 214).

Jeanne „arany számokkal fénylő” 1819-es falinaptára is jelképes nő a regény végén: „Amikor egy reggel felment a padlásra, hogy megkeressen valamit, véletlenül felnyitotta az egyik ládát, mely tele volt régi naptárakkal; megőrizték őket, ahogyan sok vidéki ember teszi. ... Úgy érezte, magukkal az elmúlt évekkel került szembe ... És egyszerre megtalálta az elsőt, azt, amit még ő vitt a *Jegyzés*-be.

Sokáig nézte az áthúzott napokat, ő maga húzta át őket azon a reggelen, mikor elindultak Rouenből, egy nappal azután, hogy kijött a zárdából. Sírt. Csendesesen, elborultan sírt, az öregasszony szomorú könnyeivel, aki szembenéz az asztalon kitergetett nyomorúságos életével. ... Az eltűnt idő táblái úgy álltak előtte, mint a Kálvária stációi” (i. m. 310—11). — Így sír a Tarkóról hazatérő Pacsirta is az éjszaka sötétjében (i. m. 217).

Pacsirta nem hasonlít Jeanne-ra; a két mű felépítése gyökeresen különbözik egymástól, világuk is merőben más. A végső ponton: sorsuk, életük reménytelenségében találkoznak csupán. Talán a Maupassant regényében felbukkanó Lison néni, a csendes, szerény, megmosolygott vénlány az, aki összeköti őket egymással: néhány vonását kölcsönzi majd Pacsirtának, hogy a tarkövi hangos társaságtól hozzá hasonló módon húzódjon vissza (vö. ehhez: Pacsirta levele és monológja a regény végén, i. m. 115—22; 215—17).

Nem átvételek tehát a fel-felbukkanó képek, motívumok, hanem — a nyelvi és időbeli távolságok ellenére is — szemléleti rokonság bizonyítékai. Kosztolányi Maupassant-élménye mély és tartós volt; az ő műveiben megismert nyelvi és stílusesszközöket elraktározta magában, és sajátjává formálta. Miért és hogyan? Idézzük azt, amit ő mondott Maupassant-ról: „Érjük be mi is azzal, hogy csoda volt, s tovább nem lehet magyarázni sem a művészet eszközeivel, sem egyébbel” (Ércnél maradandóbb, 228).

III.

Kosztolányi Dezső: Októberi táj

Piros levéltől vérző venyigék.
A sárga csöndbe lázas vallomások.
Szavak. Kiáltó, lángoló igék.

A Meztelenül kötet megjelenésétől (1928.) Kosztolányi haláláig nyolc esztendő telt el. Ez alatt az idő alatt születtek azok a nagy versek, melyekben művészetének kiteljesedése végbemegy. E versek többsége Kosztolányi Össze-
gyűjtött költeményeinek záró fejezeteként 1935-ben jelent meg könyvalakban, Számadás címmel. Azóta az egész periódust is jelöli ez a cím. 1933–35-ben már teljes pompájában szemlélhető Kosztolányi lírája. A számadás szó a pe-
riódus lényegére utal, arra, hogy az összegezés, összefoglalás tényeiről kell be-
szélnünk. Életrajzi adalékként még itt, e bevezető sorokban említjük meg,
hogy a betegség sejtelve 1933 nyarán tör rá Kosztolányira. A Számadásnak
így mindegyik jelentősebb verse a halál előterében végzi az összegezést.¹

Ebben a kötetben foglal helyet a Negyven pillanatkép, amelynek tizen-
ötödik darabja az Októberi táj. Ezek a versek valóban pillanatképek. Minden
egyes pillanatsfelvétel egy meghatározott érzéskomplexumot jelöl.

Vizsgálódásunk középpontjába a vers mozgásterét állítottuk. Azt a moz-
gásteret, melyet az olvasó a vers kompozíciója által irányítva bejár. Ebben az
összefüggésben az Októberi táj klasszikus példának tekinthető. Találónan ha-
sonlítja Hankiss Elemér ezt a verset az elektronikából jól ismert bonyolult
kapcsolási rendszerhez. Minden szava újra és újra aktivizálódik, feszültséggel
telítődik, valahányszor az olvasó tudata összeköti egy másik versbeli moz-
zattal. Minden szó kapcsolatban van egymással, rendszer és a szó nemes érte-
mében valóban kompozíciót alkotva (ezt nem utolsósorban a költemény rö-
vidsége teszi lehetővé).

A költeményt három rétegre bontva (jelentések szintje, nyelvi össze-
függések szintje, kompozíciós összefüggések szintje) kíséreljük meg elemezni.
Ezeknek a rétegeknek szeretnénk egyfajta összegezését adni.

A jelentések szintje. — A költeményben megjelenő valóság-
mozzanatoknak öt osztályát figyelhetjük meg:

1. Színek: *piros, sárga, lángoló*;
2. Természet: *levél, venyigék*;
3. Betegség: *vérző, lázas*;
4. Beszéd: *csönd, vallomások, szavak, kiáltó, igék*;
5. Megsemmisülés: *vérző, lázas, lángoló*.

Azonnal szembetűnik ebben a bontásban, hogy három szónak a gyakori-
sága — *vérző, lázas, lángoló* — éppen kétszerese a többiének. A valóságmoz-
zanatoknak két kategóriája együttesen jelenik meg bennük. A közös elem mind-
háromban — aligha véletlenül — az eléggéssel, megsemmisüléssel való jelentés-
összefüggés. Ehhez társul a *vérző* és a *lázas* esetében a betegség, a *lángoló* ese-
tében a szín fogalomköre. Ezek a góccok mindig a sorok második felében jelen-

¹Vö.: Hankiss Elemér: Érték és társadalom. A vers belső mozgásteret. Bp. 1977.
— Kiss Ferenc: Az érett Kosztolányi. Bp. 1979. — Rónai László: Kosztolányi Dezső.
Bp. 1977.

nek meg, mintegy kibillentve a vers sorait az egyensúlyhelyzetből, ezzel is érzékeltetve a feszültséget, felindultságot.

Érdekes a vizualitás — auditivitás kettőssége is a költeményben. A vizuális hatást keltő szavak a vers elején, pontosabban az első sorban foglalnak helyet (*piros, levél, vérző venyige*), míg az auditív hatást keltők (*vallomás, kiáltó, szavak, igék*) a második felében. Ezt a kettőt mesteri módon köti össze Kosztolányi a vizuális és az auditív hatást összemósó *sárga csönd* szinesztéziával.

A szavak érzelmi telítettségét vizsgálva megfigyelhetjük, hogy a költemény első fele tárgyyszerűnek, közömbösnek tűnik, míg második fele egyre szenvedélyesebb. E második rész érzelmi telítettségét már előlegezi, jelzi a *vérző* és a *sárga* jelző. Ez utóbbiról tudvalevő, hogy a kínai hiedelemvilágban a halál színe.

A költeményben tehát három jelentéskört vonhatunk meg. A mű első felében az elmúlás, pusztulás, szenvedés érzésköre jelenik meg, a másodikban kettő: az elmúlás elleni lázadás, a cselekvő magatartás és a hiábavalóság, a reménytelenség jelentésköre.

A nyelvi összefüggések szintje. — A vers a beteg emberi szervezetben dolgozó szív képzetét is keltheti az olvasóban. Az artériák állandó lüktetését és olykori kihagyását a jambikus ritmus adja, amit csak néha szakít meg egy-egy spondeus.

Már az első olvasáskor szembeötlik a vers arányos szerkesztése. Minden sor négy szóból áll, ez a négy is meghatározott kombinációban. Itt jegyzendő meg, hogy a költeményben csak főnév és melléknév, illetve melléknévi igenév fordul elő, ezzel is erősítve a mű mozdulatlan jellegét, pillanatképszerű kimerevítettségét. Minden sorban két főnév és két melléknév, illetve melléknévi igenév fordul elő, nyelvi és gondolati egységet képezve a főnév és a jelzője között. A harmadik sorban azonban ez az arány megbomlik. Így kapunk végeredményül öt jelzős szerkezetet hat helyett. Pedig könnyűszerrel meg lehetne a hatodik jelzős szintagma is, ha szórendcserevel rögzítené Kosztolányi a *kiáltó szavak* szintagmát. A jelzős szerkezetek arányának megbomlása a harmadik sorban szükségszerű következménye annak, hogy az adott főnév — melléknév arány mellett az utolsó sor fokozása csak úgy oldható meg, ha a *szavak* főnév nem kap jelzőt, míg az *igék* főnév kettőt is: *kiáltó, lángoló*.

Az arányos szerkesztéshez való ragaszkodás mutatkozik meg abban is, hogy minden sor többes szám alanyesetű főnévvel zárul, megadva a költemény gondolati ívének tartópilléreit (*venyigék, vallomások, igék*).

A költemény érzelmi telítettségét, a felindultságot jól mutatja a mondatok milyensége is. Valamennyi mondat hiányos kijelentő. Nem lenne itt helye kérdésnek vagy felkiáltásnak. A költő tisztában van helyzetével. Ebben a gondolati körben az elmúlás elleni lázadás is csak kijelentő, konstatáló formában kaphat létjogosultságot.

Az utolsó sort Kosztolányi négy meghatározó stilisztikai fordulattal emeli ki, s foglalja egyúttal egységbe. Az epanalepszis (a mondat vagy sor első és utolsó szavának azonos vagy rokon értelmű volta) adja a mondat két tartópilléret (*szavak, igék*). Az anafora — mint a szöveg mikrostruktúráját egységbe foglaló elem — az adott esetben is a *szavak, igék* rokonértelműségével hat. Harmadikként a *kiáltó* és *lángoló* halmozott mondatrészek közötti antitezist kell megemlíteni, végül pedig a *kiáltó* — *lángoló* fokozást. Azáltal, hogy Kosztolányi egy sorban ennyi stilisztikai fordulatot koncentrálna, nemcsak amellett tesz tanúbizonyságot, hogy mennyire mestere a nyelvnek, hanem

többszörösen is aláhúzza, felhívja a figyelmet erre az utolsó gondolati egységre.

A kompozíciós összefüggések szintje. — A vers olvasása közben két ellentétes irányú hatás éri a befogadót. Egyik az egyensúly, mozdulatlanság, időtlenség élménye. Az egyes jelentéskategóriák összefüggése — melyet a jelentések szintjén próbáltunk meg vázolni — a vers egészében szimmetrikusan elhelyezkedő mozzanatokot köti össze. A szimmetrikusság érzetét keltik továbbá a homofóniák (*kiáltó, lángoló*) és az alliterációk is (*vérvő venyigék*). Statikusságot sugall maga a vers címe és három sora is. Tulajdonképpen ez ugyanarról az októberi tájról készített öt egymásra vetített kép (*piros levél, vérvő venyige, sárga csönd, lázas vallomás, lángoló ige*).

Az időtlenséget Kosztolányi a lehető legegyszerűbb megoldással éri el. Nem szerepeltet igét, amely végül is a cselekvést, történést, az időben való mozgást hordozná magában. Az egyensúly, mozdulatlanság, időtlenség érzetével együtt azonban a dinamikus élményét is nyújtja. Ezt leginkább a költemény első és második fele között feszülő ellentét sor hordozza. A vers első felében a magas magánhangzók dominálnak — kilenc magas áll szemben az egy mély o-val —, míg a másodikban a mélyek uralkodnak (kilenc mély, kettő magas). Az első részre a vizualitás, a másodikra az auditivitás a jellemző. Hasonlóképpen áll egymással szemben az érzelmileg telítetlen és a telített szavak csoportja, az elmúlás passzív tudata és az ellene való aktív tiltakozás, a közvetlen látvány és a közvetett látomás a költemény két részében.

Befejezésül ismételten csak azt szögezhetjük le, hogy a *Negyven pillanat* képek mesteri darabja az Októberi táj, olyan szerves rendszert alkot, amelynek minden csomópontja — szava — indukálja a másikat, újra és újra aktivizálja a versben kifejeződő mozzanatokot.

Csiffáry Tamás

IV.

Egy Kosztolányi-írás megszólaltatásához

Tudvalevő, hogy az írás közvetett, a beszéd közvetlen nyelvi érintkezés. Mindegyik nélkülözhetetlen közvetítő közeg az emberek kommunikációs kapcsolataiban. A beszélt nyelv azonban valamivel fontosabb, mert kézenfekvőbb, mindennapibb eszköz. Ennek megfelelően az utóbbi pár évtizedben mind a tudományban, mind az anyanyelvi oktatásban fontos szerephez jutott az úgynevezett élő nyelv. Az új nevelési-oktatási terveknek is hangsúlyozott része lett a beszédművelés. Alapjául csak a természetes beszéd, a valóságos szituációknak, műfajoknak beszélt nyelvi szövege szolgálhat.

Az írás és a beszéd között átmenetként találjuk egy-egy írásmű hangosítását, a fölolvast. Jó, ha az íráson alapuló beszéd előtt az adott szöveget elolvassuk magunknak, majd elemezzük, értelmezzük, vagyis előkészítjük a másoknak való bemutatásra. Ez tulajdonképpen az írásmű kohéziójának megkeresése, a kohéziótól egészzé fogott alkotóelemek tanulmányozása. A folyamat illusztrálására hívjuk segítségül Kosztolányi Dezsőnek *Szótárat* lapozgatók . . . című, kis írását:

„Szótárat lapozgatok. Van-e a szótárnál gazdagabb, élőbb, lelkesebb valami? Benne van nyelvünk összes szava. Benne van a virágok, ásványok, rovarok, háziállatok és fenevadak, a szerszámok, a közlekedési eszközök és felszerelések, a fegyverek és hangszerek, a mesterségek, a testrészek és a nyavalyák neve. Benne van a gyöngédség és a durvaság minden árnyalata, az udvariasság és a gorombaság, a szemérem és a trágárság, a szépség és a rúttság, az illat és [a] bűz, a tisztaság és a szutyok, a boldogság és a boldogtalanság, az önfeláldozás és a gyilkosság. Benne van a múltam, a jelenem és a jövőm. Benne van az életem. Benne van a halálom is. Benne van a sorsom.” (K. D.: *Nyelv és lélek. Szépirodalmi K., Bp., 1971. 87.*)

Hogyan, milyen eszközökkel keltsük életre a betűkbe burkolt szöveget? Milyen legyen a hangütés? Intellektuális, azaz gondolati? Emocionális, vagyis érzelmi? Sorjázunk a kérdések, a szöveg első átfutása azonban máris választ ad. Az indítás racionálisnak, értelmező, magyarázó jellegűnek tűnik, az értekező prózáéra emlékeztet (a szótár tudományos dolog). A folytatásba viszont mintha érzelmi töltés, lírai vallomás vegyülne (a szótár a sokszínű élettel tart kapcsolatot). Végző soron a kettős jelleg szellemes eszmefuttatássá, esszézerű írássá érleli Kosztolányi miniatűrjét (a szótár az emberi sors).

Nézzük meg részleteiben is a szöveget! Visszafogott, szinte száraz tényközlés az első mondat: „Szótárat lapozgatok”. Töprengő, de költőivé is formálható kérdés következik: „Van-e a szótárnál gazdagabb, élőbb, lelkesebb valami?” Határozott a szöveg végéig tartó válasznak kezdő része az első szakasz emelt hangsúlyával: „*Benne van* nyelvünk összes szava”. Ebből bomlik ki a válasz többi része, leírva, mi mindennek (virágoknak, ásványoknak stb.-nek) a neve található meg a szótárban. A szöveg közepétől a *név* szó használata nélkül jelennek meg a nevek hordozói, jelöltjei, a denotátumok (gyöngédség, durvaság stb.). Nem lényegtelen nyelvi eszköze ez a mű mondanivalójának, annak, hogy a szótár a valósággal azonosul. Éppen ezért a szöveg tengelyében (a „Benne van a gyöngédség és a durvaság minden árnyalata . . .” részben) az értelmi hangsúly megoszlik az ismétlődő *benne van* és az utána levő tartalmas szavak között. Úgy, hogy a szöveg befejező mondataiban a *benne van* állítmány háttérbe szorul a nyomatékosabbá váló alanyokkal szemben.

Ez a fokozás, amely a mondategészekre épül, a mondatokon belül is árnyalást igényel. Különösen a hosszú, felsorolásos mondatokra kell figyelniük. A szöveg negyedik mondatának egységes dallamívet úgy adhatunk, hogy a halmozott birtokos jelzőket összefogjuk a mondat utolsó elemeként álló, közös birtokszavukkal. Ugyanakkor a tagolásra is ügyelnünk kell. Például a felsorolásnak határozott névelős tagja kisebb egységbe vonja a névelőtleneket. Az *és*-sel összekapcsolt (de esetleg ellentétes tartalmú) kifejezések is kis tömböket alkotnak. Az ötödik mondat kizárólag ilyen alegységekből tevődik össze. Itt a kontrasztosítás a fő feladatunk: a szembenálló jelentésárnyalatok közül az elsőt, a pozitívet magasabb hangfekvéssel, világos hangszínnel, a második elemet, a negatívát pedig mélyebb hangsávon és sötét tónussal érzékeltetjük.

Mindezeket a felsorolásokat négy, fokozatosan rövidülő, de lényegesebbé váló mondat foglalja össze. A múlt—jelen—jövő háromtagú folyamata előbb kéttagúba (élet—halál), végül egytagúba (sors) tűnik át. Ezzel a szöveg utolsó, pillanatnyi szünettel kimondott szava (a *sorsom*) szinte magához öleli ünnepelesen az elsőt (a *szótárat*).

Az írásmű részletgazdagsága nem tompíthatja el rövidségét, tömörségét. Nem szabad szétszaggatnunk, hanem lendületesen tolmácsolnunk az írást,

mindössze néhány, ritmusunknak és a szöveg ritmusának megfelelő ponton kiegészítve pótlevegővel az elején vett alaplevegőt. Egyéb fonetikai eszközökkel (a hangerővel, a tempóval stb.-vel) is természetessé tehetjük a bemutató olvasást. Így hallható, szöveghű, értelmezhető, hiteles és stílusos lesz az írásra alapozott beszéd (l. a fölolvasás követelményeit Hernádi Sándor: *Beszédművelés*. Tk., Bp., 1976. 249—52). Sőt ettől nyelvesztétikai megnyilatkozássá lényegülhet át az írott szöveg hangosítása. Holott nem színészet, nem művészi előadás mindez, csupán pontos, alapos, kifejező beszéd.

A szövegnek ez(eke)t az értelmező elolvasását (elolvasásait) a körülményektől függően kiegészíthetjük magnetofonra való fölvétellel, önellenőrző visszahallgatással. Sőt tapasztalt előadók megoldásával is összevethetjük. A „Dr. Szende Aladár szerk.: *Magyar nyelv irodalom*. U 1101. sz. szalag a középiskolák I—IV. oszt. részére” feliratú oktatási segédanyag második sávján második szöveggént megtaláljuk Kosztolányi írásának hangosított változatát. Arra persze vigyáznunk kell, nehogy az utánzás hibájába essünk. Inkább azt próbáljuk megfigyelni, hogy az adott szövegben mennyire érvényesíthetjük egyéni stílusunkat (az említett hangszalagnak nőtől származó megoldása a szöveg lírai vetületét erősíti föl).

Az ilyen kis szövegvizsgálatot természetesen tovább lehet bővíteni, a kisebb egységeket nagyobbakba beépíteni. Például Kosztolányi elemzett írásának létezik egy hasonló című, néhány hónappal később született párja (K. D.: i. m., i. h.). Összekapcsolva a kettőt némileg más szerkezeti ívet, módosított kohéziót kell kibontanunk, mintha csak az egyiket tolmácsolnánk.

Az efféle, írva egy gépelt lapnyi, fölolvasva három percnyi, esszé stílusú szövegeket fölhasználhatjuk a Kazinczy szép magyar beszéd versenyekre való felkészülésben, felkészítésben. Aztán a pedagógus munkájához eleve hozzátartozik a hosszabb-rövidebb írásművek gondos bemutatása. De mindennapi nyelvhasználatunk is hasznát láthatja annak, hogyha igényes fölolvasásra vállalkozunk, hogyha a szöveget alaposan megismerjük.

Molnár Zoltán Miklós

A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez (oroszllyvi környezetben)

1982 végén jelent meg tankönyvem, a Практический курс венгерского языка a moszkvai Viszsaja skola Kiadó gondozásában. A könyv kiadását négy évi munka, beleértve a kiadói átfutási időt, és 12 éves tanári gyakorlat előzte meg.

A tankönyv felépítésének bemutatását most mellőzném, a nyelvtani anyag (Грамматический справочник) írásakor felmerült kérdéseket, gondokat, problémákat szeretném kifejtteni, elgondolásaimat, elképzeléseimet ismertetni.

Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Alkalmazott Nyelvészeti Bizottságának 1977. június 21-én tartott ankétján Hegyi Endre az angol Strevenst és a szovjet Garsinát idézi: a metodika kétoldalú folyamat, amely egyenlő mértékben van elkötelezve a nyelvészetnek és a pedagógiának. Garsina szerint valamely idegen nyelv módszertana a tanulandó nyelv fonetikai, morfológiai és szintaktikai szerkezetétől függ. És Hegyi Endre hozzáteszi: Tehát azt, hogy milyen módszerrel tanítsunk, maga a nyelv mondja meg, csak igazodnunk kell hozzá (Nyr, 102 [1978.]: 302).

Ez az evidens megállapítás azonban a hogyanra, sajnos, nem ad választ, mert létezik ugyan egy általánosan elfogadott leíró magyar nyelvtan részletesen kidolgozott terminológiai rendszerrel, mely a magyar nyelv grammatikáját az indoeurópai nyelvek kategóriarendszerében helyezi el, aminek eredményeképpen kialakult egy rendkívül bonyolult, így nevezném, indoeurópaizált magyar nyelvtan: névszói és igeragozási rendszer 17—24 esettel, 882, 885 v. 756 esetraggal (Mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, 1971. 202) és 78 igei személyraggal, sok, lényegében megmagyarázatlan jelenséggel, mely végül is ahhoz az előítélethez vezetett, hogy a magyar nyelv megtanulása sokkal nehezebb, mint a többi nyelveké.

A magyar nyelvet önmagáért tanulmányozó, rendszerező, nyelvészetben alapos felkészültséggel rendelkező kutatónak esetleg tökéletesen megfelel ez az indoeurópaizált magyar grammatika, az egyes terminusok pontatlansága esetleg föl sem tűnik, mondjuk, anyanyelvünk tanárainak, az idegen ajkúak magyartanításában azonban a legkisebb pontatlanság is zavaró. (L. Ginter Károly: A magyar mint idegen nyelv tanításának grammatikájáról. A magyar nyelv grammatikája. Akadémiai Kiadó, 1980.) — Ginter Károlynak a tárgyias és (alanyi) tárgyatlan igeragozás terminusszal kapcsolatos észrevételéhez én is csatlakoznék: az orosz anyanyelvű hallgatóknak is külön kell megmagyarázni, hogy az (alanyi) tárgyatlan igeragozás egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem lehet tárgy a mondatban, sőt nem az ige tranzitív volta engedi vagy tiltja a tárgy jelenlétét a mondatban, hanem fordítva, a tárgy minősége (határozott v. határozatlan volta) határozza meg az igeragozást.

Ezenkívül, ha olyan terminusszal élünk magyarázatunkban, mely használatos a magyar idegen nyelvként tanuló anyanyelvében is, akkor rendszerint e terminus mögött ugyanazt a nyelvtani jelenséget keresi a tanuló, melyet ez (a terminus) anyanyelvében magában foglal.

Így aztán, ha elkötelezzük magunkat a metodikában e leíró nyelvészetnek, és ezt vesszük alapul, nagyon lassan tudunk előre lépni a gyakorlatban.

Szeretném azonban hangsúlyozni, hogy nem az adott leíró rendszer helytállóságát kérdőjelezem meg, hanem annak a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanításába való mechanikus (kritikátlan) átvitelét. Hiszen „A különböző megközelítések nem érintik magát a nyelvet, csupán az elemek rendszerbeli elhelyezkedését módosítják egy más, a nyelvet inkább formálisan vizsgáló gondolkodás nyomán” (Ginter Károly i. m.).

A gyakorlatban és -ból én is ezt a következtetést vontam le az első kudarcok után, de hosszú volt az út, míg eljutottam grammatikatanítási módszerem alapját képező közkeletű tétel alkalmazásához, gyakorlati megvalósításához, miszerint: a nyelv a jelek rendszere — tehát a magyar nyelvtan olyan nyelvi jelek rendszere, melyben gyakorlatilag minden jelnek (legyen az rag, jel, képző) megvan a maga körülhatárolható, megnevezhető jelentéstartalma, és melyben a grammatikai homonímia — jelentéktelen kivétellel — természetesen hiányzik. Nyelvünk agglutinálása tehát nem más, mint e jelentéstartalmak (fogalmak) megfelelő rendben való összekapcsolása.

(Erre próbáltam felkészíteni a magyarul tanulókat már az első lecke anyagában azzal, hogy bemutattam a házam, kertem, olvasom, nézem *m*-párhuzamát, a *k*-nak, a többes szám jelének jelenlétét az igei személyragozásban (olvasunk, olvastok, olvasnak) és a házak, kertek szavakban stb. A *lát-t-am*, *házam-bannal* az agglutináció mechanizmusára igyekeztem felhívni a figyelmet.)

Ha így oktatjuk a magyar nyelvtant, s így rendszerezünk, egyrészt automatikusan mondatközpontúvá válik metodikánk (hiszen e nyelvi jelek többségükben szintaktikai töltésűek), másrészt pedig feltáru a magyar nyelvtan következetes logikája, hadd mondjam így: eleganciája. S csak így hozhatjuk összhangba — szerintem — metodikánkat a magyar nyelv grammatikai, szintaktikai sajátosságaival. Ebben a rendszerben egymásból következnek az egyes jelenségek, áttekinthetővé válik nyelvtanunk: organikusán összekapcsolódik az igei és a névszói személyragozás és a főnévi igenevek személyragozása, a névutók rendszere, a névszói viszonyragozás és a határozószói személyragozás, melyek azután a személy- és viszonyragozásban kapcsolódnak össze újra. Ha rámutatunk a határozószók, határozóragok, névutók és igeikötők közötti funkcionális „rokonságra”, érthetővé válik az idegen ajkúak számára oly sok nehézséget okozó igeikötőelválás az igtől, s az, hogy az igeikötők egy részének is, mint más határozószónak, lehet közép- és felsőfoka. Ha megmagyarázzuk, hogy a nyomaték, a gondolati hangsúly a mondatépítés alapja, hogy a hangsúlyozott mondatrész közvetlenül az igei állítmány személyragozott alakja előtt áll, melynek még az igeikötő is átadja helyét, és megértetjük, hogy például a *belép, nekivág, utánafordul* igeikötős igeikötői kb. ugyanolyan szerepet (határozóit, viszonyzóit) játszanak, mint a *helyet foglal, tévét néz, könyvet ír, színházba jár* az ún. „egy cselekvést kifejező laza és szerkezetek”-ben a *helyet, tévét, könyvet, színházba*, akkor világossá válik, hogy ha azt mondjuk, *nem lép be, ki vág neki?, miért fordul utána?*, akkor *nem foglal helyet, nem néz tévét, ki ír könyvet?, miért jár színházba?*-t kell mondanunk. (Zárójelben jegyzem meg, hogy ezekben a laza ige szerkezetekben, melyekben az igeikötők szerepét többnyire tárgyragos,

ritkábban egyéb viszonyragos névszók veszik át, nincs természetesen igekötő, a névszó előtt nem áll névelő, és az ige alanyi ragozása. És rögtön szétesik ez a szerkezet, ha kiteszük a névelőt, vagy igekötőt használunk: *tévét néz, könyvet ír* → *a tévét nézi, a könyvet [meg]írja.*)

A szóképzés tanítása is a mondat felé orientál; *a kert a ház előtt* → *a ház előtti kert*. Vagy vegyük az *-at, -et, -tat, -tet* képzőt, melynek megjelenése egész „szintaktikai forradalmat” idéz elő: *Egy jó ismerősöm autójavítóban dolgozik. Beadom a kocsimat a szervizbe (, hogy csinálja meg).* → *Megcsináltatom a kocsimat ismerősömmel az autójavítóban.* Vagy az *-ás, -és* képző, melynek használata szintén jelentős mondattani változásokkal jár: *az óvónő foglalkozása a gyerekekkel* → *az óvónőnek a gyerekekkel való foglalkozása.*

A fenti (és a többi produktív) képzők jelentésével, funkciójával való megismerkedés, valamint annak tudatosítása, hogy a jelző a mondatban megelőzi a jelzett szót, elvezeti a tanulót a melléknévi igeneves bővített jelzők megértéséhez, helyes használatához (valamint az *ő n á l l ó* szóalkotás különböző módozatához). (Itt jegyezném meg, hogy talán nem egészen teljes az az általánosan elfogadott definíció, hogy „a képző nyelvi funkciója új szókalkotása”.)

A magyar nyelv grammatikájának ilyen megközelítése, ilyen rendszerezése mintegy diktálja is egyben a megtanítandó nyelvtani anyagok egymásutánját. Elhagyva az egyes részletkérdéseket, hadd fejtsem ki elképzeléseimet erre vonatkozóan. Kezdjük a fonetikával.

A magyar hangok bemutatásával sok tankönyv adós maradt, bár ennek szükségességét, gondolom, senki sem vitatja. (Nagyon valószínű, hogy ezt a hiányosságot az újabb tankönyvek már pótolták.) Én csak az orosz magán- és mássalhangzóktól *l é n y e g e s e n* eltérő hangok bemutatására, leírására és első begyakorlásukat szolgáló gyakorlatok megírására vállalkoztam. (Ismeretes, hogy anyanyelvi oktatásunkban sem fordítunk kellő figyelmet a hangtanra, pedig erre is nagy szükség lenne. A külföldiek számára írt magyar fonetika pedig még ritkább. Igaz, magán- és mássalhangzóink nagy része többé-kevésbé megvan az európai nyelvekben, de erre a többé-kevésbére aligha támaszkodhatunk, mert, mondjuk, a német és a magyar *ö, ü* között elég lényeges a különbség, nem szólva pl. az *a, á* magánhangzóról, az oroszban pedig az *e* és az *u* lágyító szerepéről. Az is közismert tény, hogy a helyes kiejtés a magyarban a jó helyesírás alapja.)

Rendkívül fontos, hogy a beszédritmus alapvető törvényszerűségeinek — a zöngésedés, zöngétlenedés, hasonulás jelenségeivel együtt — minél több időt szenteljünk az első óráktól kezdve. Hiszen az élőbeszéd megértésének egyik alapja, hogy megmagyarázzuk, elsajátíttassuk a szóelválasztás szabálya szerint átcsoportosuló gondolati egységek helyes olvasását, kimondását. Vegyünk egy egyszerű mondatot: *Egy fiú meg egy lány megy ott.* → *Egy fiú | meg egy lány | megy ott.* → *Ety-fi-ú | me-gegy-lány | me-gyott.*

Erre különösen szükség van a szláv anyanyelvűek mássalhangzó-torlódáshoz szokott artikulációs bázisának fejlesztéséhez, akiknek nehézséget okoz a magyar nyelv gördülékenysége, viszonylagos szimmetrikussága, a magán- és mássalhangzók egymást követése.

Az első fontos grammatikai téma, szerintem, a szórend bemutatása, az előbb említett szabállyal való megismertetés egyszerű példákon, rámutatva, hogy a kérdő- és tagadószó mindig nyomatékos, hogy a tanulók tudjanak helyesen mondatot alkotni a legelemibb szókészlettel és nyelvtani ismeretekkel.

(A mondat felépítése a továbbiakban is napirenden marad, csak egyre újabb és újabb — bővülő — grammatikai ismeretek fényében.)

A többes szám jelével való megismertetés az alanyi, majd a tárgyias ige-
ragozást készíti elő (olvassuk, olvassuk, olvastok, olvassátok stb.).

Névutóink elsajátítása ezután tulajdonképpen a névszói viszonyragozást
vezeti be.

A névszói személyragozás alanyi és tárgyias igeragozásunkhoz jelez visz-
sza és előre.

Helyragjaink rendszere s a már ismert névutórendszer megkönnyíti az
igekötők használatának elsajátítását, s végül is a határozószói személyragozás-
ban kapcsolódik össze az igei és névszói személyragozás ismeretében.

Ha párhuzamba állítjuk minőség-, mennyiség- és birtokos jelzőinket,
megmagyarázzuk, hogy a jelző egyik logikai feladata, funkciója a jelzett szó
jelentésének szűkítése, s a jelzett szót megelőzi a jelző, és a birtokviszonyt a
névszói személyragozás egyik elemeként, mint birtokos jelzőt mutatjuk
be, megkönnyítjük a birtokviszony szórendjének megértését.

A szóösszetétel és a szóképzés párhuzama a még
egyszer megvilágítja, hogy a magyar nyelv tulajdonképpen a konkrétabb
(maga a szókészlet) és a kevésbé konkrét (ragok, jelek, képzők) fogalmak
rendszerre. Ezért lehetséges a magyarban a *láttnivaló*, *nagyothalló*, *mibenlét*
szóösszetétel, az *ottjártamkor*, *hazamehetnékje* van, *jártában-keltében* indoeuró-
pai gondolkodás szerinti „grammatikai konglomerátum”, az *olvashatatlan*,
képtelenség, *szövetséges* képzett szó.

(Mivel a magyar nyelv a fenti értelemben vett fogalomrendszer, a ma-
gyarban igen gyakori jelenség a „többszófajúság”, ennek formai jegye is van:
az egyes szófajoknak nincs saját megkülönböztető végződésük. [?] S fordítva
is ez áll: nem ismerve a szó jelentését, sőt ha az adott szó nem mondatban sze-
repel, gyakran nem tudjuk megállapítani szófaját. Ezzel függ össze az a fel-
tevés, hogy talán nem érdemes olyan éles határt vonni ragok, jelek és képzők
között éppen mondattani szempontból [?]).

Visszatérve a nyelvtani anyag továbbfejlesztésére (önfejlődésére), a fent
említett grammatikai ismeretek megszerzése után (magától) következik az
igék múlt ideje, felszólító, majd feltételes módja, használatuk és végezetül a
határozói és melléknévi igenevek, igeneves szerkezetek. Az utóbbiak mondat-
tanilag még egyszer összefogják a magyar nyelvtant.

Itt jegyezném meg, hogy a jövő idő *fog* segédigéjét érdemes lenne a *kell*,
lehet módális értelemben vett segédigékhez sorolni, s rámutatni, hogy a *fog*
többnyire a jövőben végzendő cselekvés feltétlen végrehajtására utal. — Ha-
sonlítsuk össze a következő mondatok jelentéstartalmát: *Elmegyek (holnap) a*
fogorvoshoz. és: *El fogok menni (holnap) a fogorvoshoz.* Arra is figyelmet kell for-
dítani, hogy a magyarban a logikai időt a szövegösszefüggés határozza meg vég-
ső soron, s csak a múltnak van jele: *-t, -tt.* (*Megyek tegnap az utcán és látom, . . .*)

Nagy kerülőkkel, újrakezdésekkel jutottam el a gyakorlatban a magyar
nyelv grammatikájának ilyen megközelítéséhez, a nyelv(tan)i jelek jelentés-
tartalom szerinti rendszerezéséhez, s ahhoz a megállapításhoz, hogy végső so-
ron a magyar nyelv kulcsa a szóösszetétel = „fogalomösszetétel”.

A nyelvi jelek jelentéstartalmi rendszerezése még egy módszertani fo-
gást is előlegez: ha megtanítjuk, elfogadtatjuk, hogy az egyes nyelvi jeleknek
körülírható fogalmi töltése van, megvalósíthatjuk a diák—tanár együttgondol-
kodását, aktív együttműködését az egyes jelenségek föltárásában. Ha például

a hallgatók már tudják, mit jelent az, hogy *előtt*, *-nak*, *-nek*, ismerik az *-m* személyragot, nyugodtan javasolhatjuk az *előttem*, *nekem* önálló „lefordítását”. Az új nyelvtani anyagok ilyen „találós kérdéses”, modellszerű bevezetése a tankönyv kéziratában megvolt, hely hiánya miatt azonban kénytelen voltam lemondani róla. De ha az órákon következetesen így vezetjük be az új grammatikai fejezetet, akkor a magyarul tanulóban folyamatosan erősödik az az érzés, hogy nem tanítják a nyelvtanra, hanem maga fedezi föl magának, maga állapítja meg az összefüggéseket, maga találja meg a magyar nyelvtan kulcsát.

Arra is fel kell hívni a magyarul tanulók figyelmét, hogy a magyar szavak többségükben egy- és kétszótagúak. A többszótagú szavak oroszlánrésze képzett szó vagy szóösszetétel eredménye. Ha kellő gyakorisággal emlékeztünk erre, ha ugyanolyan alapossággal tanítjuk a szóösszetétel mechanizmusát s a produktív képzőket, mint viszonyragjaink rendszerét például, lényegesen megkönnyítjük a szókincs elsajátítását.

Tankönyvem kiadói szerkesztése már javában folyt, mikor kezembe került A magyar nyelv grammatikája (Akadémiai Kiadó, Bp., 1980., Nyelvtudományi értekezések 104. sz.), és elolvastam Bakos József cikkét: A kötött morfémák önálló közlő és kifejező szerepéről. Bakos József Páskándi Gézátt idézi: „Mi a *-ban*, *-ben*, mi a *-ság*, *-ség*, mi a *-ni*, mit jelent az *-on*, *-en*, *-ön* egyedül — magában?”; „... a szó önmagában tértelen, időtlen is egy kissé, a rag — a helyzet. A történet — ez a rag. Az történik a szóval, hogy végződése lesz: ragja. Ragok: események, történelem”.

Mennyire egybehangzó ez a költői megállapítás a következővel: „Váltaképpen arra jöttünk rá, hogy nem a lexéma a szókészlet alapja, hanem a morféma”. (Szende Aladár felszólalása A magyar mint idegen nyelv 1977. jún. 21-én tartott ankétján. Nyr. 102 [1978.]: 314.)

A Bakos József idézte példák (köznyelvünkől és az irodalomból) meggyőzőek, nyelvi tényekre hívják fel figyelmünket. (I.2. „Többen megbántuk ezt a lépést, és ebben a *tukban* a vezetők is benne vannak.” I.3. „Az a bajunk, hogy túl sokat *telefonálgatnak!* Vigyázat, nem *gatunk*, mert ő a maga részéről tudja, mivel tartozik a közösségnek, ő tehát nem *gat* ... ő fegyelmezetten telefonál. Viszont ki az, aki *gat*? Mit sem törődve, hogy *gatása* mekkora bajt és kárt okoz a ...”

Cikkében Bakos József rámutat arra, hogy az általa „tárgyalt témakörnek igen szegényes a szakirodalma”, s kifejti: „a nyelvi tények, a grammatikai kategóriák leírásában nagyobb k o m p l e x i t á s r a (kiemelés: N-P. Á.) kell törekednünk, s a nyelvi forma és a nyelvi érték összefüggésében kell minden esetben vizsgálnunk ... az iskolai nyelvtani oktatásnak és nyelvi nevelésnek egyik legfontosabb feladata: szélesebb körű műveltséggel felruházott ifjúság kerüljön ki az iskolák padjaiból.”

(Felmerül a kérdés, hogy nem az elmélet hat-e vissza a gyakorlatra akkor, mikor például a nem magyar szakos, nem nyelvzakos magyar anyanyelvűek csodálkozva veszik tudomásul, hogy a névszói és az igei személyragozás tartalmában tulajdonképpen ugyanaz a jelenség?)

Két kérdés következhet jogosan az elmondottakkal kapcsolatban: hogyan oldottam meg én az adott helyzetben a tankönyv nyelvtani részében a fent említett problémákat, és milyen eredményeket hozott a magyar nyelv grammatikájának ilyen módon történő feltárása, rendszerezése?

Az első kérdésre azt válaszolhatom röviden: felemásan. Egyrészt a Bakos József által megnevezett nehézségek miatt, melyekre a fentiekben hivatkoz-

tam; e téma szegényes irodalma s a grammatikai kategóriák komplexebb leírásának hiánya miatt, és az immár évszázadokra visszatekintő, latin terminológiai rendszer uralma következtében. A nyelv grammatikai rendszerezésének átértékeléséhez a gyakorlat embere csak adalékokat szolgáltatathat, kompetenciája nem terjed ki a terminológiai rendszer kidolgozására.

Azonban ez a terminológiai, formailag felemás megoldás, remélem, a nyelvtani jelenségek önfejlődését, összekapcsolását nem zavarta meg.

A második kérdésre nyugodt lelkiismerettel válaszolhatok pozitívan, hiszen már több csoportban tanítottam ebből a tankönyvből (először a kéziratzen változatból, majd a nyomdaiból); egy tanév — megfelelő heti óraszám-ban — elegendő a magyar nyelvtan elsajátítására, kb. 1500 szavas szókészlet megtanulására, elemi ismeretek megszerzésére Magyarországról, és alapfokú beszédkészség biztosítására nem magyar nyelvi környezetben. (Ezen kívül a tankönyv megfelelő alapnak bizonyult az általános nyelvi ismeretek továbbfejlesztéséhez, szélesítéséhez.)

Még egy megjegyzés befejezésül: Az orosz anyanyelvűek számára (is) a legnehezebben elsajátítható témák a következők: kétféle igeragozási rendszerünk helyes használata, a birtokos személyragozáshoz és a birtokviszony szőrendjéhez, valamint az igezőtők „viselkedéséhez” való hozzászokás, a felszólító mód, valamint a melléknévi igeneves bővített jelzők használata. Ezek elsajátítását megfelelő számú gyakorlattal igyekeztem elérni, bár ismeretes, hogy egy tankönyvben mind a gyakorlatok, mind pedig a szövegek száma sohasem elegendő.

Naumenko-Papp Ágnes

Grammatika Prokrusztész-ágyban

Igeidőrendszerünkről a magyar mint idegen nyelv oktatásával kapcsolatban

1.0. A modern idegennyelv-oktatás célja a kommunikatív kompetencia kialakítása a nyelvet tanulóban, vagyis annak a képességnek a kifejlesztése, amelynek segítségével a beszélő a rendelkezésére álló grammatikailag helyes kifejezések összességéből ki tudja választani azokat, amelyek visszatükrözik a társadalmi viselkedésformákat, és amelyek specifikus kontextusokban irányítják viselkedését (Gumperz, J. J. 1972. 203—24). A modern nyelvoktatás tehát a nyelvet nem elvont szabályok rendszerének tekinti, hanem az emberi tevékenység egyik megnyilvánulási formájának, amely társadalmilag szervezett kommunikatív szituációkban megy végbe. E felfogás értelmében a kommunikatív kompetencia nem azonos a nyelvi kompetenciával, ez utóbbin kívül magában foglalja a beszéd szociolingvisztikai, szociokulturális vonatkozásait is.

1.1. A nyelv szerepének új értelmezése törvényszerűen a tanítás folyamatának még összetettebbé válását hozta magával, hisz a nyelvoktatás nemcsak a nyelv grammatikai szabályrendszerének elsajátíttatását tűzte maga elé célul, hanem a kommunikációs szituációknak megfelelő nyelvi érintkezési formák kialakítását is. Felületesség volna azonban e kettős célból azt a következtetést levonnunk, hogy a grammatika elveszítette a nyelvoktatásban eddig elfoglalt fontos helyét. A nyelv szabályrendszerére, a nyelvi kompetencia alapjára továbbra is szüksége van a nyelvoktatásnak. Sokkal inkább az történt, hogy megváltoztak a nyelvoktatásnak a grammatikával szemben támasztott

követelményei: az eddiginél erőteljesebben fogalmazódott meg például az az igény, hogy a nyelvtani szabályok híven tükrözzék a nyelv működését, ebből következően előtérbe kerültek a nyelv kommunikatív szempontú leírását célzó törekvések. A nyelvoktatásban használt grammatikák ezért is eklektikusak: a különböző nyelvleírási módszerek eredményeiből csak azt olvasztják magukba és használják fel sajátos céljaiknak megfelelően, ami a kommunikatív kompetencia kialakítását leginkább elősegíti.

2.0. E rövid kitérőt tulajdonképpeni tárgyunktól azért tettük meg, hogy válaszoljunk azokat a törekvéseket, amelyek az idegennyelv-oktatást általában jellemzik, és amelyek — bár kissé megkésve — a magyar mint idegen nyelv oktatásában is megjelentek. Elsőként nálunk is a kommunikatív kompetencia elsajátíttatásának igénye fogalmazódik meg: „a tanulóknak nemcsak azt a képességét kell fejlesztenünk, hogy grammatikailag helyes, illetve elfogadható nyilatkozatokat tudjon létrehozni, hanem azt is, hogy képes legyen kiválasztani grammatikailag helyes nyilatkozatokat, amelyek az adott nyelvi és szituációbeli összefüggéseknek megfelelőek” (Éder 1981. 30). A szituációs megfeleltetés gondolatát pontosítja, illetve egészíti ki egy újabb, a kommunikatív kompetencia gumperzi megfogalmazásához közel álló meghatározás, amely azt hangsúlyozza, hogy a beszélőnek a nyelv összetett szabályrendszerét „az illető nyelvközösség kultúrájának, gondolkodásbeli sajátosságainak és társadalmilag érvényes szokásrendszerének ismeretében” kell alkalmaznia (Éder—Kálmán—Szili 1984. 3).

Az új cél megjelenésével a magyar mint idegen nyelv oktatásában is szükségszerű felismeréssé vált, hogy „a kommunikáció-központú nyelvoktatás mind a tananyag tartalmában, mind pedig a tananyag felépítésében új szempontok érvényesítését teszi szükségessé” (uo.). Naumenko-Papp Ágnesnek A magyar mint idegen nyelv tanításának kérdéséhez című, a jelen dolgozatot megelőző cikke (l. e szám 172—7. oldalán) e felismeréshez szolgál fontos adalékokkal a grammatikaoktatáson belül.

2.1. Az, hogy a magyart mint idegen nyelvet nem lehet a leíró nyelvtanok tárgyalási sorrendjét, leírási módszereit, megállapításait követve tanítani, szinte minden magyar nyelvet külföldieknek tanító tanár első és leglényegesebb felismerése lesz. Hogy miért nem, ez több okkal is magyarázható. Elsőként említjük a kétféle nyelvtan merőben eltérő célját. Mert míg a leíró nyelvtanok kategóriákba sorolják és formai szempontok alapján jellemzik a nyelvhasználatból elvont nyelvi elemeket, addig az oktatásban használt grammatikának a nyelv működőképes szabályrendszerét kell(ene) tartalmaznia. De eltérnek a leírás módjában is. A leíró nyelvtanok atomisztikus, a nyelvi formákat előtérbe állító tárgyalási módja helyett az oktatásban a nyelvi jelenségeknek a nyelvhasználatot rendszerszerűen tükröző leírása a célravezető.

Naumenko-Papp Ágnes említett cikke e megközelítési mód egy lehetséges változatát vázolja fel, nevezetesen a nyelvi jelek szemantikai úton történő értelmezésének általa tankönyvben is megvalósított módját. Hasonló megfontolásokból kiindulva jutottak el az előzőekben már idézett dolgozat szerzői a nyelvi funkciók és e funkciók kifejezésére szolgáló formák, illetve a nyelvi formák és funkciók kettős megfeleltetésére épülő rendező elvek érvényesítésének gondolatához a grammatika tanításában (Éder—Kálmán—Szili 1984.).

Csak hogy, ha e másfajta szempontokat alkalmazzuk a leírásban, óhatatlanul szembekerülünk azzal a problémával, amelyre Naumenko-Papp Ágnes

oly nyomatékosan hívja fel a figyelmet, és amit ő nyelvtanunk „indoeurópai-záltság”-ának nevez.

2.2. Első nyelvtanírónk, Sylvester János, aki magyar–latin grammatikájában az elsők között alkalmazta a donatusi grammatika kategóriáit egy új területen, a magyar nyelven, még büszke önérzettel állapíthatta meg, hogy nyelvünk éppúgy szabályokba foglalható, mint a szent nyelvek, a héber, a latin, a görög. Sylvester azonban azt is tapasztalhatta, hogy az általa választott keret mintha szűk is lenne a magyar nyelv számára. Felismerte például, hogy a latin igeragozási séma nem húzható rá egyszerűen a magyarra, a magyar esetragok sem felelnek meg a latin casusoknak. Ezzel szemben a magyarban léteznek olyan összefüggések, amelyeket a latinban hiába keresnénk, így a személyes és birtokos névmások, valamint az igei személyragok közti megfelelések.

Nyelvтанírásunk a további évszázadokban a Sylvester János választotta úton haladt, s ezért az első munka fő ellentmondásai még sokáig nyomon követhetők benne. Mert a mintául szolgáló kategóriák egyfelől irányították ugyan a leírást, alapelveket szolgáltatottak hozzá, de ezzel egyidőben meg is szabták a vizsgálandó jelenségek körét, szinte előírták kategoriális tulajdonságaikat. A kategorizálás közben ezért a nyelvi tények néha elvesztették a nyelvhasználatban őket jellemző jegyeiket, a kategória pedig vagy üressé, vagy hamissá vált. Ezért mondhatja Kosztolányi Dezső egész nyelvтанirodalmunkat is jellemezve, hogy „az ágy, amelybe lefektette Sylvester János, Prokrusztész-ágy volt, s bizony meg kellett csonkítania, le kellett metélnie végtagjait, hogy beleférjen” (Kosztolányi 1971. 275).

3.0. Mintha a Kosztolányi által oly érzékletesen leírt „hozzáigazítási” folyamat játszódott volna le például igeidőrendszerünk leírásában. A külföldiek magyarnyelv-oktatásában mégis ezt a leírást követjük, pedig közben leegyszerűsítünk, összefüggéseiből kiragadunk olyan jelenségeket, amelyeket nyelvünk sajátosságává is tehetnénk a nyelvhasználat hű bemutatásával.

3.1. Nyelvтанaink többsége három igeidőt különít el az ige által kifejezett cselekvés, létezés, törtézés, állapot időbeli folyamatát a beszézés idejéhez viszonyítva, a jelen, a jövő és a múlt időt. A jelentéstani ismérvek alapján megállapított igeidőkhöz három igeidőalakot rendelnek: a jelölt múlt idejű, az alaki jelölő nélküli jelen és a szintén alaki jelölő nélküli jövő idejű formát. Már e szembeállításból is világos, hogy csak a múlt idő meghatározása nem hagy kétségeket maga után. A közlés idejéhez képest korábban történt cselekvéseket jelöl, formailag is könnyen elkülöníthető. A másik két esetben viszont a szemantikai és formai jellemzés között ellentét feszül. Sem a jelen, sem a jövő időnek nincs jele, tehát ugyanaz az igealak alkalmas mind a jelen, mind a jövő idejű cselekvések leírására, mint ahogy ezt a nyelvтанok meg is állapítják. Jövő idejű igealak tehát nincs nyelvünkben, de az időjel nélküli ige – szintaktikai beágyazottságától függően – kifejezhet jövőben történő cselekvéseket.

Erre a tényre hívja fel a figyelmet Lotz János az igeidők kategóriáját a jelentésbeli oppozíciók segítségével meghatározó munkájában (Lotz 1976.). Ő már két igeidőt különít el, a múltat és a jelent. „A múlt idő a közlés szempontjából egyszerűen a múlt idejű eseményeket jelöli; a jelen idő pedig az összes egyéb időviszony, sőt az élenkített múlt idő kifejezésére is használatos” (i. m. 165). Munkáját Lotz János azzal a hipotézissel zárja, hogy „a magyar igeidőrendszer stabilitása és az új időformák bevezetésével szembeni ellenállása ennek az oppozíciónak az egyszerűségével és határozottságával magyarázható” (uo. 169).

Úgy véljük, Lotz János e gondolatával egy, az igeidőrendszerünket érintő nagyon fontos kérdést vetett fel. Miért nem alakult ki nyelvünkben a futurumok, perfektumok széles választéka? Szégyellnivaló szegénység-e az egyszerűnek tűnő kettős egység, vagy nyelvünk belső rendszeréből következő olyan sajátosság, amely csak belőle kiindulva magyarázható?

E kérdés megválaszolásához kívánunk adalékkal szolgálni az igeidőknek a nyelv viszonyrendszerében elfoglalt komplex összefüggéseiből az igeidők, az aspektus és a szórend kapcsolatát kiragadva. Előjáróban megjegyezzük, hogy aspektusfelfogásunkban Kiefer Ferenc aspektusértelmezésére támaszkodunk, amely szerint az aspektus mondatszemantikai és nem szószemantikai kategória (Kiefer 1983.), azzal az eltéréssel csupán, hogy mi külön foglalkozunk az igekötős igékkel.

3.2. Vizsgáljuk meg elsőként az oppozíció jelöletlen tagját, az időjel nélküli igéket, ezek közül is az igekötő nélkülieket. Az (1) és a (2) (a), (c) mondatok jelen idejű cselekvéseket írnak le, a mondatok más-más módon, de imperfektív szituációkat hordoznak:

- (1) (a) *Péter levelet ír.*
- (b) *Mária énekel.*
- (c) *Péter sört iszik.*
- (2) (a) *Péter írja a levelet.*
- (b) *Péter ír egy levelet.*
- (c) *Péter egy levelet ír.*

A mondatok igéi időhatározók segítségével jövőben történő cselekvések jelölésére is alkalmazhatók. Közben a szituációk aspektusa sem változik meg a (2) (b) kivételével, ahol az eredménytárgy perfektívvé teszi a szituációt:

- (3) *Péter este ír egy levelet.*

De ez csak akkor igaz, ha az ige megelőzi az eredménytárgyat. Ha ugyanis az eredménytárgy az ige elé kerül, akkor imperfektív szituációt kapunk:

- (4) *Péter este egy levelet ír.*

Az aspektusviszonyok és a szórend hasonló összefüggését bizonyítják az (1) és (2) mondatok igéinek múlt idejű alakjai. Az (5) és (6) mondatok a (6) (b) mondat kivételével múlt idejű, imperfektív szituációkat írnak le. A (6) (b) mondatban az ige megelőzi az eredménytárgyat, így a szituáció perfektív:

- (5) (a) *Péter levelet írt.*
- (b) *Mária énekelt.*
- (c) *Péter sört ivott.*
- (6) (a) *Péter írta a levelet.*
- (b) *Péter írt egy levelet.*
- (c) *Péter egy levelet írt.*

3.3. Az időjel és igekötő nélküli igék, valamint az időviszonyok kapcsolatát kutatva külön kell foglalkoznunk az irányhatározós szerkezetekkel, már csak azért is, mert megítélésük a szakirodalomban sem egészen egyértelmű. Az elméleti munkák többsége az irányhatározó perfektíváló szerepét hangsúlyozza, s egyben azonosítja azt az irányt jelölő igekötők hasonló szerepével. „Például a *leesik* nem olyanféle viszonymozzanatot fejez-e ki, mint a *földre, padlóra, föbbe, sárba* stb. *esik*, úgy hogy a *le* a tárgyi vagy dologi helyzethez képest módosuló jelentésárnyalatban általában helyettesíti a *földre, padlóra, föbbe, sárba* stb. elemeket” — teszi fel a kérdést Pais Dezső (Pais 1959. 182). Kiefer Ferenc még határozottabban azonosítja szerepüket: „Az irányt jelző igekötők

mint *be, ki, fel, le, el* stb. irányhatározókat helyettesítenek, funkciójuk tehát ugyanaz, mint az irányhatározóké” (Kiefer 1983. 166). Eszerint a (7) (a) mondat határozós szerkezete felcserélhető a (7) (b) igekötős igéével anélkül, hogy a mondatok jelentése megváltozna.

(7) (a) *A toll a földre esik.*

(b) *A toll leesik a földre.*

Az anyanyelvi beszélő mégis érez különbséget a két mondat értelme között. Pais Dezső szerint az igekötős igét tartalmazó szintagma „bizonyos jelentés-többletet hordoz, mert egy helyváltoztatási irány képzeete fűződik hozzá” (uo.). A helyváltoztatási iránynak szinte vizuális megjelenítésén túl az igekötős szerkezet — megítélésünk szerint — abban is eltér az elsőtől, hogy benne az igekötős ige már önmagában kifejezi a leesés tényét, vagyis perfektívál:

(8) *A toll leesik.*

Az igekötős ige után következő irányhatározók már csak a leesés egyéb helyviszonyait pontosítják:

(9) *A toll leesik a földre.*

az asztalról.

az asztal alá.

A (7) (a) mondatban ellenben az irányhatározó és az ige egy egységet alkot, amelyben a meghatározó tag az irányhatározó, ez fejezi ki a „földre kerülés”-t, az ige pedig ennek cselekvésbeli módját mondja meg. Tehát a (7) (a) mondat valami olyasféle jelentést hordoz magában, mint ’a földön lesz eséssel’, a (7) (b) pedig a valahova történő leesés tényét közli.

A (7) mondatok kifejezte idő- és aspektusviszonyokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy e mondatok jövő idejű, perfektív szituációkat írnak le, ha a cselekvés idejét egészként, megkülönböztető fázisok nélkül fogjuk fel.

Az igeik múlt idejű alakjait használva ugyancsak perfektív szituációkat kapunk:

(10) (a) *A toll a földre esett.*

(b) *A toll leesett a földre.*

Felvetődhet ezek után a kérdés, hogy ha a (7) mondatok jövő idejű cselekvést fejeznek ki, akkor az említett irányhatározós szerkezetekkel hogyan írjuk le a jelen időt. Szórendi változtatásokkal, mégpedig az első esetben az igeének az irányhatározó elé helyezéssel, a másodikban az igekötő és az ige sorrendjének felcserélésével:

(11) (a) *A toll (éppen) esik a földre.*

(b) *A toll (éppen) esik le a földre.*

A két szituációt jelenbe helyezve egyben imperfektívúvá is tettük őket.

3.4. A hova? kérdésre felelő irányhatározókkal még nem meritettük ki az idő- és aspektusviszonyok, valamint az irányhatározók kapcsolatát. (Az általunk ismert munkák érdekes módon csak a *hova?* kérdésre válaszoló irányhatározókkal foglalkoznak.) A *honnan?* kérdésre felelő lativusi határozók ugyanis mintha másféle viselkedést mutatnának, mint az előzők. A (12) mondatok jövőben történő cselekvéseket írnak le, szituációjuk imperfektív:

(12) (a) *Péter a táblától jön.*

(b) *Péter a tálról vesz süteményt.*

A mondatok szituációi a végpontok megjelölésével perfektívúvá tehetők:

(13) (a) *Péter a táblától jön ide.*

(b) *Péter a tálról vesz süteményt a kezébe.*

Az igéket múlt idejű alakban használva ugyanezt a kettősséget tapasztaljuk a mondatok aspektusában. A cselekvést fázisokra is bonthatjuk (14) (a), de a végpontot odaértve felfoghatjuk egész, befejezett folyamatként (14) (b).

(14) (a) *Péter az ABC-ből jött, amikor találkoztam vele.*

(b) *Péter vidékről jött.*

Ha igekötős igéket használunk a *honnan?* kérdésre felelő irányhatározókkal, akkor mind az aspektus, mind a cselekvés idejének megítélése egyszerűbbé válik. A (15) mondatok jövő idejű perfektív szituációkat, a (16) mondatok múlt idejű perfektív szituációkat mutatnak be:

(15) (a) *Péter eljön a táblától.*

(b) *Péter kijön a szobából.*

(c) *Péter lejön a IV. emeletről.*

(16) (a) *Péter eljött a táblától.*

(b) *Péter kijött a szobából.*

(c) *Péter lejött a IV. emeletről.*

A jelen, a „most” pillanatába merevíteni csak úgy tudjuk a (15) mondatok cselekvéseit, ha az igekötő elválik az igétől, azt szorosán követi:

(17) (a) *Péter (éppen) jön el a táblától.*

(b) *Péter (éppen) jön ki a szobából.*

(c) *Péter (éppen) jön le a IV. emeletről.*

A (12) mondatok pedig akkor fejeznek ki jelen idejű cselekvéseket, ha az ige megelőzi az irányhatározót:

(18) (a) *Péter jön a táblától.*

(b) *Péter vesz a tálról süteményt.*

Ezzel a szórendi változtatással mind a (17), mind a (18) mondatok kifejezte szituációk imperfektívek lesznek.

Összegzésül az irányhatározós szerkezetek segítségével leírható idő- és aspektusviszonyokról megállapíthatjuk, hogy mindenképpen különbséget kell tennünk a *hova?* és a *honnan?* kérdésre válaszoló lativusragos alakok között. A *hova?* kérdésre felelő határozók időjel nélküli igével perfektív szituációt jelölnek, mégpedig jövő idejűt. Természetesen csak akkor, ha az irányhatározó megelőzi az igét. Múlt idejű igealak használata esetén a cselekvés a beszélés idejét megelőzően ment végbe, a mondatban bennefoglalt szituáció pedig perfektív. A *honnan?* kérdésre felelő irányhatározók és az időjel nélküli igék alkotta szintagmák segítségével ellenben jövő idejű, imperfektív szituációkat fejezünk ki. Az igekötős igék és az irányhatározókból álló szerkezetekkel mindkét kérdőszó esetében vagy perfektív jövő idejű, vagy perfektív múlt idejű cselekvéseket fejezünk ki.

4.0. Már az irányhatározós szerkezetek vizsgálatában megmutatkozott az igekötőknek az igeidők kifejezésében és a mondat aspektusának kialakításában játszott döntő szerepe. Tapasztalhattuk, hogy az igekötő — bár nem az egyetlen —, de mindenképpen a leggyakrabban használt eszköz a perfektív szituációk kifejezésére. Figyelmünket ehelyütt az igekötős igéknek az időviszonyok kifejezésében elfoglalt helyére fordítjuk. A (19) mondatok időjel nélküli igekötős igéi a jövőben végbemenő perfektív cselekvésekre utalnak, a (20) mondatoké pedig a jövőben kezdődőkre:

(19) (a) *Péter elolvassa az újságot.*

(b) *Péter megtrja a leckét.*

(c) *Péter megbetegszik.*

(20) (a) *Péter meglátja Jánost.*

(b) *Péter megkedveli tanárát.*

Az igekötős ige időjel nélküli alakjának e nyelvhasználatbeli jellemzőjét megfigyelve tehetette az igekötőt Pereszlényi Pál az igei mód- és időjelek közé (Pereszlényi 1682.). Sőt, a *meg-*ről azt mondja, hogy a jövő idő jele. Első pillantásra sajátosnak ható kategorizálása a nyelvhasználat éles megfigyelését bizonyítja. Az igekötő a perfektiváló szereppel párosulva gyakran szinte időjelként viselkedik, különösen az igekötő nélküli, illetve igekötős imperfektív-perfektív igepárok esetében:

(21) (a) *Péter írja a leckét.*

(b) *Péter megírja a leckét.*

(22) (a) *Péter szökiül.*

(b) *Péter megszökiül.*

Pereszlényi Pál csak a *meg-* igekötőt nevezte a jövő idő jelének. Óvatossága indokoltnak látszik. Ha ugyanis az igekötős ige nem alkot aspektusbeli oppozíciót igekötő nélküli párjával, a kérdés nem ilyen egyszerű. Ha az igekötős ige nem nincs imperfektív párja, mert funkciója nem merül ki az oszthatatlan időstruktúra létrehozásában, hanem az alapige jelentését különböző irányban módosítja, akkor a jelen időt is igekötős igével fejezzük ki. Mégpedig általában úgy, hogy az igekötőt az ige után helyezzük:

(23) (a) *Péter (éppen) olvassa át a dolgozatát.*

(b) *Péter (éppen) olvassa össze a korrektúráját.*

(c) *Péter (éppen) olvassa fel a fogalmazását.*

Az elmondottakkal természetesen az igekötős igék és az igeidők kapcsolatának csak néhány lényegi kérdését vetettük fel.

5.0. Összefoglalva vizsgálódásaink eredményeit, az aspektus, az időviszonyok és a szórend fontosabb összefüggéseinek alábbi rendszerét vázoljuk fel:

1. Jelen idejű, imperfektív cselekvések leírására használhatunk:
  - a) időjel és igekötő nélküli igealakot,
  - b) időjel nélküli igekötős igét, ha az igekötőt megelőzi az ige,
  - c) ige + *hova?* kérdésre felelő irányhatározós szerkezetet,
  - d) ige + *honnan?* kérdésre felelő irányhatározós szerkezetet.
2. Jövő idejű, imperfektív cselekvéseket fejeznek ki:
  - a) időjel és igekötő nélküli igék + időhatározók,
  - b) *honnan?* kérdésre felelő irányhatározót + igét tartalmazó szintagmák.
3. Jövő idejű perfektív cselekvéseket írunk le:
  - a) igekötős igékkel,
  - b) *hova?* kérdésre felelő irányhatározót + igekötő nélküli igét tartalmazó szintagmával,
  - c) ige + eredménytárgyas szerkezettel.
4. Múlt idejű imperfektív cselekvést írunk le:
  - a) igekötő nélküli igék múlt idejű alakjai,
  - b) eredménytárgy + ige múlt idejű alakja,
  - c) ige + *hova?* kérdésre felelő irányhatározó,
  - d) ige + *honnan?* kérdésre válaszoló irányhatározó.
5. Múlt idejű perfektív cselekvések leírására használhatunk:
  - a) igekötős ige múlt idejű alakját,

- b) igekötő nélküli ige múlt idejű alakjából és eredménytárgyból álló szintagmát,
 c) *hova?* kérdésre felelő irányhatározót + igekötő nélküli igit múlt időben,

5.0. Iménti összegzésünk alapján Lotz János idézett gondolatát igeidő-rendszerünk kettős egységéről a következőkkel egészítjük ki. Formai ismérvek alapján nyelvünkben két igeidőt különböztethetünk meg. A jelölt múlt idejű igealak a múlt idejű, az időjel nélküli forma pedig az összes egyéb időviszony, tehát a jelen és a jövő idejű cselekvések leírására alkalmas. A két igealak szintaktikai viselkedése, az általuk kifejezett idő- és aspektusviszonyok komplex összefüggései egyben azt sugallják, hogy a Lotz János által felállított bináris oppozíció két tagját ne a jelen időben és a múlt időben keressük, hanem sokkal inkább a jövő és a múlt idő kifejezésében. Mint ahogy összefoglalónkból is látszik, az oppozíció egyik pólusán a perfektív jövő, illetve múlt idejű cselekvések leírása helyezkedik el, feltűnően azonos szintaktikai, szórendi szabályosságokat mutatva (lásd a 3. és 5. pontokat). Az oppozíció másik pólusát pedig az imperfektív múlt és jövő idejű szituációk alkotják, amelyeknek kifejezésében ugyancsak hasonló megfeleléseket figyelhetünk meg (lásd a 2. és 4. pontokat). A jelen idő ezzel szemben szinte társtalannak tűnik, hisz perfektív szituációról jelen időben nem beszélhetünk. Az imperfektív jelen idejű cselekvések leírása pedig többnyire nem különbözik a jövő idejűekétől: főként időjel nélküli igékkel fejezzük ki őket. A jelen idő tehát a legviszonylagosabb igeidő-kategóriánk, mivel általában az időjel nélküli igealak szintaktikai beágyazottsága vagy egyéb kontextusbeli összefüggések határozzák meg jelentését, és nem tekinthetjük jelen idejűnek az időjel nélküli igekötős igit sem. A jelen idő és az időjel nélküli forma azonosítását egymással ezért inkább csak a nyelvi leírást megkönnyítő megoldásként fogadhatjuk el, amely nem a legszerencsésebben tükrözi a nyelvhasználatot, mivel az időjel nélküli alakok önmagukban „nagyreszt egyáltalán semmiféle időt sem jelölnek” (Gyomlai 1907. 82).

Dolgozatunk elsődleges célja az volt, hogy erre ismételtelen felhívja a figyelmet.

IRODALOM

- Éder Zoltán 1981, A magyar mint idegen nyelv oktatásának elvi és módszertani kérdései a magyar egyetemeken. In: Magyar nyelv külföldieknek. Az V. magyar lektori konferencia anyaga. 29–33.
 Éder Zoltán—Kálmán Péter—Szili Katalin 1984, Sajátos rendező elvek a magyar mint idegen nyelv leírásában és oktatásában. In: Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből. Szerk. Éder Zoltán, 5. szám.
 Gumperz, J. J. 1972, Sociolinguistics and Communication in Small Groups: Ride, J. B.—Holmes J. (eds): Sociolinguistics, Harmondsworth, 203–24.
 Gyomlai Gyula 1907, Az úgynevezett igeidők elméletéhez, NyK. 37: 80–110.
 Kiefer Ferenc 1983, Az előfeltevések elmélete. Bp.
 Kosztolányi Dezső 1971, A magyar nyelv felfedezése. In: Nyelv és lélek. Bp. 273–6.
 Lotz János 1976, Az igeidők jelentése a magyarban. In: Szonettkoszorú a nyelvről. Bp. 164–9.
 Pais Dezső 1959, Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez, MNy. 55: 181–4.
 Pereszlényi 1682: Grammatica Lingvae Vngaricae. Tyrnaviae In: CorpGr.

A szókészleti archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez nyugat-dunántúli tájszóanyag alapján

1. A szókészleti archaizmusoknak és neologizmusoknak néhány alább felvetendő problémájára a nyelvjárások változásvizsgálata hívta fel figyelmemet. Nyugat-dunántúli tájszavak mozgásának elemző értékelése során erősödött meg bennem a felismerés, hogy az archaizálódás és a neologizálódás voltaképpen egyazon nyelvi változásnak egymással szorososan összekapcsolódó két oldala, kétféle eredménye. A mai nyelvjárási normától ugyanis mindkét irányban, az elavulás és a keletkezés irányában is megfigyelhető a mozgás (vö. Kiss J.: MNyTK. 159. sz. 8–9). Ezért a nyelvjárási szókészlet mennyiségi és minőségi változásában az archaizmusok és a neologizmusok vizsgálata különös fontosságú.

Ma már szinte közhely, hogy a nyelvjárások tájszórészlegének kisebb-nagyobb hányada — falvanként vagy nemzedékenként több-kevesebb különbséggel, esetleg fáziseltolódással — kiavul vagy már kiavult. Ez a folyamat az archaizálódás, eredményei pedig az archaizmusok (pl. *gyalitt* 'fájdalmat, sebet enyhít, hűsít', *kópic* 'magvak tárolására szolgáló, zsúpból, vesszőből font fedeles, hasas edényféle', *pětërka* 'kicsi, rövid' stb.). A kipusztult vagy kipusztuló tájszavak nagyobb részének helyén azonban általában köznyelvi szavak jelennek meg, esetenként nem csekély táji színezettel. Ez a folyamat a neologizálódás, s eredményei mindaddig neologizmusok maradnak, amíg nem válnak teljesen szociális érvényűvé, normatívvá (pl. a *hébér* ~ *hőbér* helyett a *lopó*, a *stélázsi* ~ *télázsi* helyett a *pole*, a *szentgyöri* vagy *szelénce* helyett az *orgona* stb.). A köznyelvi szót akkor és addig veszem neologizmusnak, amikor és ameddig szinte bizonyíthatóan tájszót szorít ki a használatból.

Újabban mintha kevesebb szakirodalom foglalkozna az archaizmusok és a neologizmusok kérdésével. Korábban elsősorban stilisztikai problémát, korfestésre, jellemzésre, társadalomrajzra szolgáló tudatos, művészi szóhasználatot láttak benne (vö. pl. Martinkó A.: Nyr. 78: 369–74; Tompa J.: MNy. 64: 262–77). Ez természetesen jogos és fontos dolog. De az archaizmusok és a neologizmusok stilisztikai és nyelvészeti értelmezése és szerepe között különbség van. Archaizmusok és neologizmusok ugyanis a ma nyelvállapotában is szünet nélkül előfordulnak. Ezek a nyelv természetes fejlődésének, szakadatlan megújulásának velejárói a nyelvjárásokban is. Ilyen értelemben mutat előre számomra Terestyéni Ferencnek egy nem éppen friss, de gondolatébresztő tanulmánya a neologizmusokról (MNy. 51: 297–302). Ez is ösztönzőleg hat rám, amikor a továbbiakban a szókészleti archaizmusok és neologizmusok fogalmához, típusaihoz és minősítéséhez fűzöm hozzá megfigyzéseimet, nyugat-dunántúli tájszóanyag kapcsán szerzett tapasztalataimat.

2. A nyelvjárások szókészlete alapján némileg gazdagítható a szókészleti archaizmusoknak és neologizmusoknak a szokásos fogalma, értelmezése. Hagyományos értelemben ugyanis archaizmus minden olyan visszaszoruló lexéma, amely valamely tárgy, fogalom eltűnése vagy a nyelvszokás változása miatt avul ki az élő, beszélt nyelvből; neologizmus viszont minden olyan fel-feltűnő, a használatban terjedő lexéma, amely rendszerint

valamely feledésbe merülő tájszó helyén vagy egy-egy új fogalom, dolog megnevezésére jelenik meg a nyelvben. De akár a pusztulást, az elavulást nézzük, akár az újabb keletű szó vagy értelmi árnyalat terjedését, a változást mindig szigorúan meghatározott helyhez, meghatározott korhoz és meghatározott nyelvi közösséghez kell kapcsolni. A szóhasználat tér- és időbeli korlátozottság függvényében áll. Ezért van a nyelvjárások szókészleteti archaizmusainak és neologizmusainak erős földrajzi és szociológiai kötöttségük.

Tudjuk, hogy a tájszavak visszaszorulása, illetve helyükön újabb keletű lexémák fellépése falvanként is lehet eltérő ütemű, nemzedékenként, sőt nemenként pedig még egyazon nyelvjáráson belül is sok-sok különbséget mutathat. Az archaizmusok és a neologizmusok földrajzi és szociológiai különbségeire, eltéréseire összevető vizsgálattal deríthető több fény. Erre két lehetőség kínálkozik: összevethetjük egyfelől két vagy több helyi nyelvjárás egy-egy nemzedékének, másfelől egyetlen helyi nyelvjárás két vagy három nemzedékének a szóhasználatát. Ha két vagy több helyi nyelvjárás ugyanazon nemzedékének nyelvhasználatában nézzük a visszaszoruló és a terjedőfélben levő szavakat, illetve a visszaszorulás és a megszilárdulás erejét, mértékét, akkor a földrajzi értelemben vett archaizmusokhoz és neologizmusokhoz jutunk. Ha egyazon nyelvjárás két vagy három nemzedékének nyelvhasználatában nézzük a visszaszoruló és a terjedőfélben levő szavakat, illetve a visszaszorulás és a megszilárdulás erejét, mértékét, akkor a szociológiai értelemben vett archaizmusokkal és neologizmusokkal van dolgunk. Lássuk az elmondottakat néhány példán!

Répece-melléki összehasonlító vizsgálataim mutatták ki, hogy amíg az *ergéllés* szót Répcevisen a középső nemzedékből is ismerték néhányan, addig Répceszentgyörgyön már a kihalt szavak között kellett számba vennem. Így az *ergéllés* tájszó Répceszentgyörgyön földrajzi értelemben vett archaizmus. A *jegényefa* szó ma mindkét faluban *nyárfa* alakjában járja. De mivel Répcevisen ismerős még *gegényefa* alakban is, Répceszentgyörgyön pedig nem, a *nyárfa* szót az előbbi helyen földrajzi értelemben vett neologizmusnak tekintem, az utóbbi helyen viszont már a nyelvhasználat normatív adatának tartom. — Sopron környéki gyűjtésemből tudom, hogy Sopronhorpácson a *pirhanyul* szót az idősebb korosztály még jól ismeri, a középső nemzedék nyelvhasználatából azonban kiavulóban van, tehát szociológiai értelemben vett archaizmus. Sopronkövesden a *cipellő* szót a mai fiatalabb nemzedék új, 'gyerekcipő' jelentésben használja. Ha ebben a jelentésben mások is használják elvételre a korábbi, 'kecses női báli cipő' jelentése helyett, akkor szociológiai értelemben vett neologizmusról van szó.

A hasonló példáknak persze se száma egész Nyugat-Dunántúlon. A Kemenesalján, Bobán ismerik, használják még a *pizselle* 'kiscsirke' szót, Ostffyasszonyfán azonban kilenc kikérdezett adatközlő közül nem emlékezett rá senki. A *gőthős* 'köhögős, beteges' jelentésben szociális érvényű elég nagy területen, így Szergényben, Kemenesmagasiban, Vönöckön, Bobán és Ostffyasszonyfán egyaránt. De helyette archaizmusként Bobán és Kemenesmagasiban az idősebb korosztály a *hēptikás* szót is használja, sőt Ostffyasszonyfán még a középkoriak nyelvében is előfordul. Így tehát Ostffyasszonyfán a *pizselle* földrajzi, Bobán és Kemenesmagasiban a *hēptikás* egyértelműen szociológiai archaizmus. — Amikor Szergényben a *gabórgyás* mellett a *bogaras*, Kemenesmagasiban a *vindó* mellett a *bödön*, az *elpüldé* mellett az *elfárad*, Bobán a *makuka* mellett a *kuka*, a *bangá*, Ostffyasszonyfán a *bugyelláris* mellett a *brifkó* is járja, akkor neologizmusról van szó. Ha egy neologizmus hiányzik valamely összehasonlított falu azonos nemzedékének nyelvéből, akkor az földrajzi neologizmus; ha valamelyik idősebb nemzedék nyelvéből hiányzik, akkor az szociológiai.

Ahogy a példák is mutatják, egy-egy tájszó általában nem egy csapásra tűnik a feledés homályába, mint ahogy az új keletű — többnyire köz- és irodalmi nyelvi — szavak sem azonnal válnak valamely helyi nyelvjárás általános, közhasználatú szavaivá. Mindkét

változás először rendszerint bizonyos szűkebb társadalmi rétegben megy végbe. A kisebb-nagyobb nyelvi közösségek ugyanis nem teljesen egyazon időben tudnak megválni egyes dolgok, fogalmak régi, megszokott nevétől, s nem is egyszerre teszik magukévá ismert vagy új dolgoknak, fogalmaknak a számukra szokatlanabb elnevezését. Ez a folyamat annál lassúbb, mennél homogénebb közösség nyelvében zajlik.

Nyilván minden korban voltak olyan helyi nyelvjárási elemek, amelyek vagy csak az idősebb, vagy csak a fiatalabb generáció nyelvében éltek. A mai kor azonban a szókészleti archaizmusok és neologizmusok keletkezésének különösen kedvez. Főként a nyelvjárásokban. A köznyelv ugyanis eddig még soha nem látott mértékben hat ma a nyelvjárásokra, háttérbe szorítva bizonyos tájszavakat, és terjesztve rovásukra a köznyelv szavait. E folyamat kétségtelenül a különböző közösségek egészének vagy kisebb-nagyobb csoportjainak életében és gondolkodásában bekövetkezett változásokra mint végső okokra vezethető vissza. Nyilvánvaló, hogy épp a nyelvjárások szókészletének változására egyébként esztétikai természetű tényezők is jelentékeny mértékben hatnak. Ismeretes, hogy a nyelvjárási beszélők milyen gyakran érzik falusiasnak, vidékiesnek táji jellegű szó- és kifejezés-használatukat.

3. Hagyományosan mind az archaizmusoknak, mind a neologizmusoknak négy típusuk van (vö. MMNy. 481, 483). Archaizmusok: a) A kiavult szavak, amelyeknek fogalmát ma más szó jelöli: *rér* 'sógor', *kaszab* 'mészáros', *isa* 'bizony'. b) A fogalmi archaizmusok olyan szavak, amelyek a velük jelölt fogalommal együtt koptak ki a használatból: *dézsma*, *kopja*, *virilista*. c) A jelentésbeli archaizmusok olyan szavak, amelyeket ma egy elhomályosult, régi jelentésben használunk: *marha* 'kincs, vagyon'. d) A formai archaizmusok olyan szavak, amelyeket ma elavult, régi alakban használunk: *győzedelmi*, *pediglen*, *pök*. — Neologizmusok: a) Az új szavak azok, amelyeknek fogalmi tartalmát régebben más szó jelölte: *ipari tanuló* (inas), *hűtőszekrény* (frizsider), *hőpalack* (termosz). b) A fogalmi neologizmusok az új tárgyak, új fogalmak nevei: *műhold*, *képűjság*, *betűreklám*. c) A jelentésbeli neologizmusok olyan szavak, amelyeknek jelentése változott meg: *hajrá* 'finis', *érett* 'középkorú'. d) A formai neologizmusok olyan szavak, amelyeknek alakján történik változás: *diri*, *fagyji*, *kolesz*.

Az archaizmusok és a neologizmusok hagyományos tipizálása a nyelvjárások szókészlete szempontjából kicsit módosítandónak látszik. Ha a lexémáknak valóban az a funkciójuk, hogy fogalmaikat hordozzák, akkor az archaizmusokat és a neologizmusokat is szorosabban kell kapcsolni a fogalomhoz és a mögötte álló valóságdarabhoz, valóság-tartalomhoz. Szerintem föltétlenül figyelembe kellene venni, hogy összefügg-e egy szóznak akár az elmúlása, akár a keletkezése a vele jelölt fogalom, illetve a denotátum változásával, eltűnésével vagy keletkezésével. Az a lexikai egység tudniillik, amely a vele jelölt fogalommal vagy denotátummal együtt múlik ki, illetve születik meg, valódi archaizmus vagy neologizmus lehetne. Nyugat-Dunántúlon ma a *kópica*, a *pitli*, a *sudri* és a *zsétér* tekinthető ilyen értelemben archaizmusnak, a *pléhembőr* és az *ugrómókusz* pedig neologizmusnak. De az efféle szavak száma viszonylag kevés. Szép számmal fordul elő azonban olyan lexikai egység, amely lényegében a vele jelölt fogalom vagy denotátum elhalása vagy keletkezése nélkül pusztul ki vagy terjed el. Az ilyen szókészleti egység lehetne a nem valódi archaizmus vagy neologizmus. Nyugat-Dunántúlon ilyen a *kélázli* 'üvegpopó', a *kámpulódik* 'nyelvét öltögeti, csúfolódik', a *cájj* 'élesztő' és a *töpeckés* 'alacsony, kövér', illetve a *padlás*, a *behemót* 'telhetetlen, jó étvágyú' és a *fésű* (a *hi*, a *bömhéc* és a *fűsű* helyén). Az efféle szavak száma magasra rúg.

A nem valódi archaizmusok és neologizmusok egy jó részének voltaképpen sem a fogalmi tartalmát, sem a használati értékét nem érte különösebb változás, illetve ilyen változást ma már nem tudunk egyértelműen kimutatni. Ilyenkor lényegében egy név,

megnevezés, hangalak szorul háttérbe vagy terjed el ugyanazon fogalom, denotátum megjelölésére. Ezek a szavak lehetnének a névbeli archaizmusok vagy neologizmusok. A *kámpulódik* Répcevisen, az *ergéllés* Répceszentgyörgyön, a *csöntörög* mindkét fenti faluban archaizmus: egyetlen kikérdezett adatközlő sem ismerte őket. Ezek azonban nem valódi, csak névbeli archaizmusok, mivel a velük jelölt fogalom, denotátum más névben változatlanul él és használatos még. A *kaffogat* helyén a *pojáz*, a *karattyul* helyett a *fécség*, a *koszvérdung* mellett a *trógér* Kemenesmagasiban szintén csak névbeli neologizmus, tudniillik a velük jelölt fogalom lényegében semmit sem változott. De a nem valódi archaizmusok és neologizmusok egy részét kétségtelenül érte kimutatható jelentés- vagy hangalaki változás. A más értelmi árnyalatot, jelentésváltozást tükröző szóképzleti egységek legyenek a jelentésbeli archaizmusok és neologizmusok, a más hangalakban szokásos, hangtani vagy alaktani viselkedésben eltérő lexémák pedig a formai archaizmusok, illetve neologizmusok. Új értelmi árnyalat egyébként nagyon sok lexémában keletkezik. Jelentésváltozás ment végbe a Répce-melléken például a *csoroszla* szóban (*csoroszla* 1. 'hasítóvas az ekén', 2. 'öregasszony, vénasszony' → 3. 'tréfás öregember'), Sopron környékén pedig többek között a *bicsak*, a *göböl*, a *kambaktér*, a *kendő* és a *vakarcs* szóban. Természetesen hang- vagy alaktani tekintetben sem ritkák a változások. Szinte az egész Vas megyében megváltozott például a *bincsókos*, a *böstörködik*, a *kaffogat* és a *kergetegés* lexéma alakja: *bíbircsókos*, *böstörög*, *kaffog*, illetőleg *kerge* lett. Sőt arra is van példa, hogy valamely lexémának a szintaktikai szerkesztése változik meg: a *supédli* szó visszaszorulása után Sopron környékén először a *tuli*, majd az *ágytuli* lépett a helyére.

De akárhogy nézzük is az archaizmusokat és a neologizmusokat, nagyon sok olyan szóképzleti egység van, amely többféle módon értékelhető és értékelendő. A fenti példánál maradva, a Répce mellett a *csoroszla* szó első jelentésében már valódi archaizmus a fiatalok számára, hiszen a fiatalabb korosztály magát a megnevezett tárgyat sem nagyon ismeri, nemhogy a nevét ismerné. Ugyanez a szó harmadik jelentésében ugyanakkor már nem valódi, jelentésbeli neologizmus is a középső nemzedék számára, minthogy ők elsősorban második jelentésében ismerik és használják a *csoroszla*-t szociális érvénnyel. De az *l*-ezést visszaszorító *j*-zés hatására ma már fel-feltűnik *csoroszja* alakban is a példaként emlegetett szó, azaz a fiatalság számára formai neologizmus is egyúttal.

4. A szóképzleti adatok minősítése, archaikus, normatív vagy neológ voltuk eldöntése sokszor nem könnyű feladat. Ez alól a nyelvjárások szóképzleti egységei sem kivételek. A tájszavak változásvizsgálata mégis mintha több esetben megkönnyítené az archaizmusok és a neologizmusok felismerését, félreérthetetlen hovasorolását. Így látom a saját és tanítványaim vizsgálatai alapján.

Kétségtelen, hogy az archaizmusok és a neologizmusok viszonyítás eredményeképpen állapíthatók meg. Amihez viszonyítunk, azaz a mérce, a nyelvjárásokban mindig csak a norma lehet. Ez a szakadatlan változás közepette is a viszonylag legállandóbb, legstabilabb részlege a nyelvjárásnak. De itt és most épp az állandóság és a változandóság együttese formálhatja hathatósan értékítéleteinket. A nyelvjárási szóképzlet változásának ma különösen kedveznek a körülmények. Kiss Jenő írja: „Azok a változások ugyanis, amelyek korábban több nemzedéken keresztül, ötven, száz vagy még több évig is tartottak, napjainkban egy-két évtizedre korlátozódnak. Így alkalmunk van arra, hogy ezeket a változásokat szinte születésük pillanatától kezdve végigkísérjük, közvetlen bepillantást nyerve a nyelv életébe” (Nyr. 103: 343). Azt hiszem tehát, hogy a nyelvhasználatban megfigyelhető eltérések, a változás tényei, a különbségeket mutató szinkrón adatok, vagyis az elavuló, a szociális érvényű és az újonnan keletkező jelenségek vallomásai egymást támogatva és kiegészítve általában hozzásegíthetnek bennünket a véglegesen elfogadható döntéshez.

Ha szerencsénk van, akkor valamely nyelvi, szókészleti változásnak akár mindhárom fokozata is adathozható: *gabórgya* — *gabórgyás* — *bogaras* (Szergény), *hëgyibë* — *hëgyé* — *rá*, *förléjé*, *förlé* (Sopronkövesd), *höntörög* — *hömblög*, *hentëreg* — *fetreng* (Kőszegszerdahely), *virázsol* — *virázsul* — *vërraszt* (Boba) stb. Persze akkor sincs megoldhatatlan problémánk, ha nincs meg valamely denotátum kapcsán az archaikus, a normatív és a neológ adatok hármassága: *kaffogat* — *kaffog* (Csehimindszent), *stanëcli* — *zacskó* (Sopronkövesd), *gyürke* — *sërcli* (Répcevis, Répceszentgyörgy), *gëbula* — *pálinka*, *cájj* — *élesztő*, *hëptikás* — *göthös* (Kemenesmagasi, Gérce), *sërhakni* — *sërokli* (Kálócfa), *dëzsül* — *dözsöl*, *mëgneszüdik* — *mëgneszëdik* (Rum), *varizdol* — *sarabol*, *vatorász* — *matat* (Boba), *riszál* — *nyiszál*, *katula* — *skatula*, *kruszpëtál* — *kuruszpul* (Uraújfalu), *sögetlen* — *hajadonfött* (Kőszegszerdahely) stb. A körütekintő gyűjtő- és elemzőmunka többnyire akkor is kiszűrheti az archaizmusokat és a neologizmusokat, amikor az egymás mellett szereplő adatok egymásnak egyenrangú szinonimái, és nem szükségszerűen a változás bizonyítékai.

A szókészleti archaizmusok és neologizmusok gyűjtését, felismerését kérdőívesmódszerrel kíséreltem meg. Feltettem, hogy a lexikai egységek archaikus vagy neológ jellege összefügghet használatuk gyakoriságával, illetve ismertségük fokával. Egyrészt nyilván ritkább használatú az a szókészleti egység, amelyet kevesebben ismernek. Másrészt valószínűleg nagyobb a használati gyakorisága az indirekt kérdésre is előjövő adatnak, mint csupán a direkt kérdést követőnek. Ezért a nyugat-dunántúli archaizmusok és neologizmusok körében tervezett alaposabb tájékozódásra — tanító szakos hallgatóimmal — két-féle eljárást próbáltunk ki. Eleinte — kérdések alapján — csak azt derítettük ki, hányan használják, hányan ismerik, de nem használják, illetve hányan nem ismerik a címszóként várt tájszót. Később már nemcsak a kívánt címszó használatát vagy ismeretét tudakoltuk, hanem rögzítettünk minden olyan adatközlői választ, amely a címszóhoz szerkesztett kérdésre elhangzott, sőt direkt módon is rákérdeztünk minden címszóra, amelyhez indirekt módon nem jutottunk hozzá. Bármelyik gyűjtőtutatót jártuk, mindig hangsúlyoztuk, hogy a megnyugtató döntésnek egyfelől a mennél több adatközlőtől származó információ, másfelől az adatközlő értő segítőkészsége és a gyűjtő korrektsége a biztosítéka.

Amikor az összegyűlt szókészleti egységeket értékeltük, egy-egy lexéma ismertségének vagy használatának a kisebb arányát, továbbá a csak direkt vagy az egészen ritka és főként a fiatalabb korosztály nyelvhasználatában megjelenő indirekt adatokat vagy az archaizmusokkal tartó, vagy a neologizmusokhoz húzó szavaknak minősítettük. Egy-egy lexikai egységet egyrészt akkor tekintettünk archaizmusnak, 1. ha indirekt adata egy sem akadt, illetve 2. ha direkt adata több volt, mint indirekt; másrészt akkor, 1. ha senki sem ismerte, illetve 2. ha többen ismerték, mint ahányan használták volna. Egy-egy lexikai egységet egyrészt akkor tekintettünk neologizmusnak, 1. ha csak indirekt adata fordult elő, illetve 2. ha indirekt adata kevesebb volt, mint a normára valló szociális érvényű; másrészt akkor, 1. ha csak kevesen adták meg választ, illetve 2. ha kevesebben használnak, mint ahányan ismerik.

Ha így nézzük — Vajda Ildikó gyűjtése alapján —, Csehimindszenten archaizmus a *püll* 'egyfülű, fából készült itatóedény lovak számára' szó, mert kilenc különböző korú és nemű adatközlő közül senki sem ismerte. De archaizmus a *rozmaringos* 'rozmaringgal készült mártás' tájszó is, hiszen csak hárman ismerték, de senki sem használja. Mesterházi Márta kérdésére, hogy „Mi az az eszköz, amivel a tűzhelyben a paraszt igazították/igazítják el, vagy a hamut verték/verik le?“, Kemenesmagasiban (a római számmal jelölt) három nemzedék (arab sorszámú) három-három képviselője sorrendben az alábbi válaszokat adta: I/1. *csipóvas*, *sërhakni*, I/2. *csipóvas*, *sërokli*, I/3. *piszkavas*, *csipóvas*, *sërhakni*; II/1. *piszkavas*, *csipóvas*, *sërhakni*, II/2. *piszkavas*, *sërokli*, II/3. *csipóvas*; III/1. *piszkavas*, III/2. *piszkafa*, III/3. *piszkavas*. Ezen adatok mérlegelése szerint archaizmus mindhárom nemzedék körében a *sërokli* és a *sërhakni* szó. Van azonban két neologizmus is a lexémák

között. Az egyik a *piszkavas* az idősebb korosztály nyelvében, a másik a *piszkafa* a legfiatalabb nemzedékében. A szociális érvényű, normatív szavak az I. nemzedék körében a *csipővas*, a II. korosztály tagjai között a *piszkavas* és a *csipővas*, a III. generáció esetében pedig csak a *piszkavas*. Úgy tetszik tehát, hogy ma már a *csipővas* szó is megindult az archaizálódás útján.

5. Kétségtelen, hogy a dialektológiában a szókészleti archaizmusok gyűjtése, mentése ma kiemelt és sürgető feladat. Tudjuk, hogy a tájszótárak máris valóságos kincsebányái a magyar szókészlet archaikus egységeinek. De elegendő-e csupán az archaizmusok gyűjtése és szótári feldolgozása? Aligha! Az élőnyelv kutatóját és a tudományos közvéleményt természetesen nem elégítheti ki csak a visszaszoruló tájszavak lajstromozása, nem mondhatunk le a nyelvben, a nyelvjárásokban tükröződő változások újabb tüneteinek, vagyis az életerős, sőt a terjedő lexikai egységeknek a számbavételéről sem. Szükségesek tehát az olyan vizsgálatok, amelyek az archaizálódás és a neologizálódás folyamatát és eredményeit mintegy együtt, egymástól elszakíthatatlanul fogják viallatoúra. A mai nyelvjárási szókészletről nyújtott kép csak így lesz megközelítően reális.

Bokor József

A *mécceg* és még néhány őrségi tájszó

Nagy érdeklődéssel olvastam E. Abaffy Erzsébet szép és sok új ismeretet nyújtó cikkét: Írott és beszélt nyelvváltozat a XV–XVI. században (MNy. 80: 291–7). Azért is, mert a rokon értelmű szavak keletkezéséről 1935-ben írt bölcsészettudományi értekezésem megírása óta mindig az élő beszéddel foglalkoztam. Több szóösszevonást is említ Abaffy. Pl. a mai köznyelvben is használatos *Mit tudom? Nem tudom* > *mit tom, nem tom* rövidüléseket. A NySz.-ból idézi a következő adatokat: *meccek* 'mit teszek', *metesz* 'mit teszel', *meccen* 'mit teszen' stb. alakokat. Abaffy cikke nyomán utánanéztam a NySz.-ban a kérdésnek, és kiírtam az Őrségben még ma is élő alakokhoz hasonló adatokat: „*Mégéec*, hog ninčen houa takariam en gímölcümet 'quid faciam'” (MüncK. 139); „*Metszesz*, ha megcsalatul, és ennyi lelkeket vonaszaz pokolra” (Pázm: LuthV. 103).

1977-ben hallottam az Őrségben, Őriszentpéteren és Szalafőn a következő töredékeket, nem teljes ígeragozási sort. Íme: Hijábo kinallo 'kínálja', *mécceg velé* 'mit tegyek vele' (Zsuhár Istvánné Galambos Olga 52 év., Őriszentpéter); *Mécceg velé* 'mit kezdjek vele', *mécceez velé* 'ó mit kezd vele' (Papp Sándorné Törő Lidia 85 év., Szalafő).

A TSz. közöl ilyen adatot: *Metszek, metszez, metsz vele* stb., összehúзва ebből: *Mit teszek vele*. (Vas vármegye, dr. Horváth József. — Balaton melléki szó. Horváth Zsigmond. — Marczal melléki szó. Acsády Sándor. — A MTSz.-ban nincs erre adat, az ÜMTSz. cédu-lái között sem lehet ilyet találni.)

A következőkben még néhány olyan őrségi tájszót közlök, amelyeket a magyar nyelvterület néhány pontján már feljegyeztek. Ámde elszórtan, különféle forrásokban jelentek meg, így a kutatók közül csak kevesen tudnak róla. Lexikológiai szempontból nagyon sokat jelentenek, hogy a szerzőktől, a közzétevőktől megörökített tájszavak csak a gyűjtés környékén, a szomszédos nyelvjárásokban élnek-e, vagy másutt is. Különösen érdekesek azok az adatok, amelyeket az illető vidéktől távol eső területeken jegyeztek fel. Kis vizsgálódás¹ után rájöttem pl. arra, hogy egyik-másik általam bemutatandó őrségi tájszó a magyar nyelvterület egymástól távol eső területein is megvan. Mindenképpen ki-

¹ Hálás köszönetet mondok az ÜMTSz. munkatársainak a munkámhoz nyújtott szíves segítségükért.

váncsiak vagyunk egy-egy tájszó elterjedési körére (ennek megállapítása sajnos nehéz, több esetben megoldhatatlan feladat), továbbá az esetleges jelentésárnyalatok megadására. A tájszavakat, a szólásokat és közmondásokat térben és időben is el kell helyezniük (meg kell adnunk a feljegyzés, a közlés idejét is; azt is jelezni kell, hogy él-e még a tájszó, vagy már kihalt, esetleg csak néhány öreg ember ismeri). Az ilyen adatok megadása után tud velük mit kezdeni a tudományos kutató.

A tudományos kutatónak abból a célból, hogy megállapítsa a tájszavak térbeli és időbeli előfordulását, rendszerint elő kell vennie régi nagy szótárainkat: a NySz.-t, a TSz.-t, MTSz.-t, továbbá regionális szótárainkat (a SzamSz.-t, az OrmSz.-t, a Szegedi Sz.-t, Wichmann moldvai csángó és hétfalusi szótárát [Közzétette Csúry Bálint és Kannisto Arttur; megjelent Helsinkiben 1936-ban], Penavin Olga Szlavóniai [kórógyi] szótárát [I. 1968., III. 1978.], Markó Imre Lehel, Kiskanizsai Szótárát [Bp., 1981.], továbbá Imre Samu Felsőöri tájszótárát [Bp., 1973.], Kiss Jenő Mihályi tájszótárát [NyelvtudÉrt. 103. sz., Bp., 1973.]. Az erdélyi szójegyzékek közül csupán csak egyet idézek: Nemes Zoltáné—Gálffy Mózes—Márton Gyula: Torjai szójegyzék [kiadja a Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 1974.]. — Kezükbe veszik a kutatók természetesen a nevezetesebb nyelvjárási leírásokat, főleg azokat, amelyekhez szójegyzékek is vannak csatolva. Ilyen pl. Nyíri Antal: A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása (Kaposvár, 1939.), uő.: A kihaltó szentesi víziélet néprajzi és nyelvjárási maradványai (Szeged, 1948.). Jelen cikkem semmiképpen sem törekszik az e nemű szótárak és művek teljes felsorolására. — Sok haszonnal jár egy-egy szó elterjedési körének vagy jelentésbeli árnyalatainak megállapításában a néprajzi szakirodalom klasszikusainak tanulmányozása is. Pl. Györffy István: Nagykunsági krónika (1984-ben újra kiadta a Karcagi Múzeum). Értékes adatokat lehet találni a Bihar és Békés megyei Sárrét nagy néprajzkutatójának, Szűcs Sándornak a könyveiben is. L. pl. tőle Régi magyar vízivilág (Magvető Kiadó, Bp., 1977.); uő.: Madárkereső, királyfiak (Móra, 1984. Hasznos a Balassa Iván által összeállított szójegyzék). Hadd említsem meg, hogy nekem is nagy segítséget nyújtottak tudományos munkálataim során Kiss Lajosnak, a neves néprajzkutatónak a könyvei. Leghíresebb ezek közül: A szegény emberek élete (új, 3. kiadás. Gondolat, Bp., 1981.). Ide sorolnám Balassa Ivánnak tudományos és egyben népszerűsítő könyvét is: Lápok, falvak, emberek. (Bp., 1975.).

Azt hiszem, nem szükséges bővebben fejtegetnem, hogy egy-egy tájszónak a megtalálása a régebbi és újabb szótárakban meg a többi forrásokban legtöbbször a véletlen és a szerencse dolga is. Néha hiába nézi át a kutató az előbb említett (és még fel nem sorolt) kiadványokat. Mégis tanácsos utánanézni a szónak, az adatnak, még akkor is, ha arra gondolunk, hogy talán semmit sem találunk.

Éme kitérő és bevezető után rátérek az általam közlésre hasznosnak ítélt őrségi tájszavak bemutatására. A következő tájszavakkal foglalkozom: *típpanyu*, *típpanyuság* (valódi tájszó), *rokkanyik*, *reminkédik* (jelentéstani tájszavak).

1977-ben Óriszentpéteren hallottam a *típpanyu* 'füledt meleg, fojtó meleg' szót. Először egy, az Órségből elszármazott, de Óriszentpéterre visszatért idősebb asszonytól, Császárféldéné tanítónőtől, utána paraszti adatközlőktől is így: „Ollan homálossan süt a nap, mⁱégis ollan *típpanyu* meleg van”. *H^üösive* (= a hűvös, reggeli és késő délutáni időben) mⁱenünk kapányi, ném abba a naty *típpanyuságba* (= füledt meleg időben). Az adatközlő Zsohár Elekné Baksa Etelka 68 év. óriszentpéteri lakos. Rákérdezésemre közhasználatúnak mondta a *típpanyu* szót a *méceeg* igealakkal kapcsolatban már említett Zsohár Istvánné Galambos Olga 58 é. óriszentpéteri asszony is. Az ÚMTSz. címszóanyagában egyetlen cédulát találtam: *típpanu* 'nagy hőség' Göcsejből. A néprajzkutató Gönczi Ferenctől származik az adat (Göcsej és Hetés ismertetése. 1914.).

Az ÚMTSz. cédulái között szerepel még a *típpan* szó Udvarhely megyéből: 'a szalonnásan sült, beesett béű kenyér', az *típpant*. (A közzétevő Balázs Dénes: Nyr. 26: 330.)

Én azonban úgy vélem, hogy ez az adat nincs kapcsolatban az őrségi, göcseji *tíjpanyu* ~ *tíjpanu* szóval.

1977 nyarán két hétig Óriszentpéteren Zsohár Istvánéknál voltam vendég. Így Zsohár feleségétől (Galambos Olgától, 52 é.) hallottam évés közben: „Égyik csak, *lőrokkanyik!*”. Vagy ezt: „*Mėgrokkanyik a vacsora*”. A *rokkanyik* ~ *rokkanyik* jelentése itt 'összeszik'. — A *rokkanyik* ~ *rokkanyik* szó több helyről van adatolva. A TSz.-ben *Rokkanni* 'összebb ereszkedvén a liszt, a gabona v. egyéb a' mérő edényben alább száll' — Székely szó. Szabó Elek: Pápa vidéke. Matics Imre. — A MTSz.-ben *meg-rokkan* 1) megdől. *A gabona mėgrokkan* Tolna m. Sár-Sz-Lőrincz Nyr. 3, 87. 2) összebb ereszkedik, alább száll (gabonarakás, szénaboglya). *Mėgrokkant* [a garmada]. Ma még púpos [a garmada], de maj *rokkanyik*. Somogy m. Visnye, Nyr. 17, 334). — *Mėgrokkant a szénabugya, az asztag* (Háromszék m. Vadr.). A MTSz.-ban még egy adat helyjelölés nélkül: *rokkant* 'összebb ereszkedik, alább száll a kaza!'. Az ÚMTSz. szócédulája figyelmeztet két, az Őrséggel szomszédos nyelvjárás, a Göcsej és Hetés 'apad' (pl. a víz) adatára. Mikor a víz *rokkanyik*, vagyis apad (Gönczi: Népr. Ért. 12: 56). De van a *rokkant*-ra két újabb közlés is. Tálasi István, az 1984-ben elhunyt néprajztudós jegyezte fel a Kiskunságban. „Néhány hétig *rokkant* egynegyed, egyötöd résznyire is” (A Kiskunság népi állattartása. 1936., 171). — Nyíri Antal nyelvtörténetés és nyelvjáráskutató közlése Somogyból: *rokkanyik* 'összebb esik'; „Maj hiszen *rokkanyik* ám az !” (Szenna és vidéke. Kaposvár, 1939.). — Figyelemre méltó, hogy Szennán a *rokkant* az őrségihez hasonlóan ikes ragozású: *rokkanyik*.

Végül több okból is foglalkozom egy jelentéstani tájszóval. Szintén 1977-ben jegyeztem fel. *Reminkedik* 'rimánkodik, könyörög'. „Az ember jábo *reminkedik* annak a bűdös kölöknek, nem fogad szót” (Zsohár Istvánné Galambos Olga 52 é., Óriszentpéter). (Vajon nem hasonló jelentésű-e Arany János Toldijában a következő *reménykedik* szó: „ . . . Ott r e m é n y k e d i k [ritkította Végh], de György korholja durván”?)

A *reménykedik* szónak 'rimánkodik, könyörög' jelentését több helyről adatolja a MTSz. is, sőt az Őrségből is közöl egy adatot. Íme ez utóbbi: *reminked-ik* Vas m. Őrség, Hetés [a mai közigazgatási beosztás szerint Hetés Zala m.-hez tartozik.] (Nyr. 2: 563.). További adatok először az Őrség szomszédságából: Dobronak Nyr. 14: 191, *reminked-ik* Zala m. Alsó-Lendva vid. (Nyr. 13: 332); *Reméncéd-ik* Zala m. Gelse és vid. (Nyr. 15: 573). Érdekesebbek az MTSz. Erdélyből közölt szavai: *Reméncéd-ik* Bánffy-Hunyad (Nyr. 10: 21); *reményked-ik* Szolnok-Doboka m. Apa-Nagyfalu (Nyr. 15: 325). Végül még egy adat a MTSz.-ből: *reméncéd-ik* Hont m. Visk. (Nyr. 5: 336).

A *reminkedik* jelentéstani őrségi tájszót azért vettem be közleményembe, noha már a MTSz. több helyről adatolja, sőt őrségi adatot is közöl, mert — amint a TESz.-ből is megtudtuk — ilyen jelentésben már több kódexben is, továbbá a XVII. század elején is megtalálható a szó: 1517: 'könyörög, kér' (DomK. 141); 1531: 'ua' (ÉrsK. 463); 1611: 'panaszkodik' (MA.). Természetesen a szó első jelentéseként a TESz. is a 'bizakodik, remél' értelmezést adja meg.

A most közzétett őrségi adatok ékesen bizonyítják, hogy a tájszavak — ha töredékesen is — régi nyelvtörténeti emlékeket őriznek. Vizsgálatuk tehát nemcsak a nyelvjáráskutatás, hanem a nyelvtörténet, sőt az általános nyelvészet számára is érdekes.

Tapasztalatok a dialektikáról

A nem szakfilozófus kutató gondolatvilágában a dialektika rendszerint a *módszer* címszó alá van rendezve; módszeren pedig — a mindennapi kutatási gyakorlatból kiindulva — hajlandó elsősorban (elméletileg megalapozott) kutatási technikákat érteni az ember. Ilyen előzmény után reveláló lehet, hogy Lukács György Hegel dialektikáját és a marxi történetiséget mint ontológiai (lételméleti) rendszert, illetve elméletet tárgyalja egyebek között ilyen címek alatt: „Hegel hamis és igaz ontológiája”, „Hegel dialektikus ontológiája és a reflexiós meghatározások”, „Marx ontológiai alapelvei” (A társadalmi lét ontológiájáról, l. az irodalomjegyzékben). A dialektika valóban olyan e l m é l e t, olyan t u d o m á n y, amely a dolgok létezmódjára és megismerésükre, annak alapvető törvényeire és formáira egyaránt vonatkozik. Ilyenként nyilvánvalóan módszerré is lesz. De semmiképp sem értelmezhetjük technikaként; lényegbe vágó tévedés volna elvárni tőle egy algoritmizálható eljárás tulajdonságait. Ugyanis a dialektika szemszögéből nézve a dolgoknak éppenséggel rögzíthetetlenségét, folyamatszerűségét, történetiségét tartjuk — minden rögzített formán túl — elsődlegesnek. Ennek ellenére — de ez az ellentét csak látszólagos — úgy vélem, teljesen helyesen állapítja meg Hársing László, hogy a dialektikával kapcsolatban még sok minden pontosításra vár, például: „... még csak közelítően sem tudjuk megadni azt a működési mechanizmust, amely révén a dialektika a neki tulajdonított módszertani szerepet valójában betölti” (A metodológiai szabályok néhány típusa és megalapozási módja, l. az irodalomjegyzékben). Annál is inkább érzékelhetjük a Hársing (és mások) által megjelölt hiányokat, mivel korántsem csak a dialektikával áll így ma még a tudomány. Tudvalevő, hogy nagyon kevésbé ismerjük a gondolkodás pszichikus mechanizmusait egyáltalán. S olykor meglepő módon derül ki — egy-egy érdekes kérdésfeltevés kapcsán —, hogy a pszichikus működések feltáratlansága filozófiai, logikai, logikai-szemantikai problémák megoldását is megnehezíti (erre látunk utalást pl. Altrichter Ferenc egy tanulmányának pszichológiai hivatkozásaiban: *Cogito, ergo sum*, Magyar Filozófiai Szemle, 1976. 6/797–836, főként 800; hasonlóan Fehér Márta *A tudományfejlődés kérdőjelei*, Akadémiai Kiadó, 1983. c. könyvében a mindennapi nyelvi mechanizmusok szerepével kapcsolatban). A dialektika megismerési funkciójának tisztázása — talán mondanom sem kell — szintén függ attól, mennyire ismerjük a gondolkodás valóságos lefolyását. Felmerülnek távolabbi analógiák is: a tudományok területén közismert, hogy nem egy olyan kulcsfogalom definíciója, amely egy-egy tudományág középpontjában áll, valószínűleg a tárgy különösen nagyfokú összetettségénél fogva a mai napig viták tárgya (a biológiában az élet fogalma, a nyelvtudományban a mondat fogalma stb.). Mégis feltételezhetjük, hogy már ma is lehetséges volna — minden „receptszerűség” elkerülésével — a dialektika egy (de természetesen nemcsak egy) aspektusának szabatosabb megfogalmazása. Feltételezhetjük ugyanis, hogy ha a dialektika kategóriáit és törvényeit, ahogyan azok a természetből és a társadalom anyagi–szellemi életéből mintegy kiemelhetők, le

lehet írni és taglalni lehet a természetes nyelv eszközeivel, márpedig ez lehetséges, akkor lehetségesnek kell lennie a dialektika egy olyan szempontú összefoglalásának is, amely a tudatos alkalmazás számára, a problémamegoldás lépéseinek, szakaszainak megfelelően fejezné ki a dialektika szerkezetét.

Úgy vélem, ehhez a — ma még összefüggően nem létező — rendszerezéshez hasznos adalék lehet bármely egyéni tapasztalat is, amelyet valamilyen szaktudomány területén valaki a dialektika alkalmazásában szerzett. Ezért vállakoztam örömmel arra, hogy saját kutatásaim alapján néhány gondolatot elmondjam a dialektika nyelvtudományi alkalmazásáról. Be kell vallanom, a feladat számomra is tartogatott újdonságot, aminek oka nem egyéb volt, mint hogy ki kellett lépnem a dialektika körülmények adta „önellátó” hasznosításának gondolatvilágából — a dialektikáról folytatott eszmecserek, viták nálunk többnyire nem tartoznak a kutatás mindennapjaihoz — a kommunikáció területére, s ez rákényszerített arra, hogy a mostani cél szempontjából kevésbé rendezett, fél-tudatos megfigyeléseimet és meggondolásaimat mások számára értelmes formába öntsem, s ezáltal magam előtt is világosabbá tegyem. Alább az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1983. nov. 22-én elhangzott, a jelen cikkel azonos című előadásom egyes részleteit közlöm. Előbb (1.) a dialektika néhány olyan teoretikus kérdését érintem, amelyben munkám folytatásához valamilyen módon állást kellett foglalom, vagy amelyhez éppen a gyakorlatból szűrtem le újabb szempontokat, tanulságokat. Cikquem második részében (2.) pedig megkísérlem konkrét példákra hivatkozva elmondani, hogyan vontam be a dialektikát egyes nyelvészeti témák vizsgálatába, és milyen eredménnyel, következménnyel.*

* A dialektika jelenlegi problematikájában való több oldalú tájékozódás megkönnyítésére jegyzéket állítottam össze — a teljesség igénye nélkül — a dialektika magyar és külföldi szerzőktől származó, magyar nyelven olvasható újabb irodalmából. A felsorolt művekben az egyes filozófiai és metodológiai kérdések különböző közelítéseiről és a közöttük folyó vitákról is tudomást szerezhet az olvasó.

Andrássy György: A tagadás tagadása Marx történetfilozófiájában. Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 4. sz.

U. Eco: A nyitott mű. Gondolat, 1976. különösen 320—64.

Erdei László: Dialektika — dialektikus logika (Hegel halálának 150. évfordulója alkalmából). Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 6. sz.

Hársing László: A metodológiai szabályok néhány típusa és megalapozási módja. Magyar Filozófiai Szemle, 1976. 38—59.

Hársing László: A dialektika cselekvésméleti értelmezése. Valóság, 1983. 2. sz., 104—10.
G. Havas Katalin—Lemner László: A tudományos megismerés dialektikája. Magyar Filozófiai Szemle, 1982. 393—5. (D. P. Gorszkij könyvének ismertetése.)

Huszár Tibor: Antonio Gramsci, in: Antonio Gramsci: Filozófiai írások. Kossuth, 1970. 5—43.

E. Iljenkov: A dialektikus logika. Történeti és elméleti vázlatok. Kossuth, 1977.

T. M. Jaroszewski: Gondolatok a gyakorlatról. Kossuth, 1978.

Jenei Ilona: Totalitás és fejlődés. Magyar Filozófiai Szemle, 1978. 2. sz., 241—54.

Kelemen János: A tudat és a megismerés. Kossuth, 1978.

Kelemen János: A nyelv a szellem létezése. Hegel nyelvfilozófiája. Világosság, 1983. 12. sz., Melléklet.

Koncz Ilona: Formális és dialektikus azonosság. Magyar Filozófiai Szemle, 1966. 543—52.

P. Kopnyin: Dialektika, logika, tudomány. Kossuth, 1974.

Kovács László: A dialektika próbája. A történeti szemlélet fejlődése a biológiában. Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 3. sz.

Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról I—III. Magvető, 1976. különösen I. 181—423.

Makai Mária: A teleológia marxista felfogásáért. Magyar Filozófiai Szemle, 1975. 5—6. sz., 669—91.

Pál Lénárd: A marxizmus és a természettudományok. Társadalmi Szemle, 1983. 8—9. sz., 98—107.

1. Ha ma valaki tudatosan számol és dolgozik a dialektikával, két alapkérdés megválaszolását mindenképp el kell várni tőle, még akkor is, ha nem szakembere a dialektikának mint filozófiai diszciplínának. Enélkül ugyanis bizonyosan nem fogalmazhat meg az ember sem maga, sem mások számára világos tételeket. Ezek: *a)* milyen létszféranak tulajdonítjuk a dialektikát? *b)* milyen elméleti státust tulajdonítunk a dialektika gondolati (nyelvilég kifejezett) formájának (kidolgozott elmélet? igazolásra váró hipotézis? stb.)?

1.1. Létmód. A marxisták körében leginkább elfogadott nézet szerint — amint különböző megfogalmazások egybehangzó tartalmaként kiszűrhetjük — a dialektika a természeti és társadalmi, ezen belül a gondolkodási folyamatok, vagyis egyáltalán a valóságbeli folyamatok alapmechanizmusa, amelynek tudományos tükrözése a dialektika elmélete; az utóbbi persze ugyancsak valóságbeli folyamat, s így maga is a dialektika törvényeinek engedelmeskedik. Nem eléggé tisztázott azonban, hogy az ontológiailag oly különböző „dialektikák” hogyan függenek össze egymással, s hogy végül is helyes-e létmódjukra nézve annyira különböző dolgokat, mint pl. a természet tárgyi dialektikája és a dialektika mint tudomány, azonos névvel jelölni.

Nézetem szerint elsőrendűnek kell tekinteni a dialektika említett viszonyainak megkülönböztetésében a tárgy és az elmélet viszonyát. Ennyit mondani azonban még kevés, az elmélet és a tárgy általános viszonyát illetően ugyanis nincsen egyhangúság még a materialista teoretikusok között sem. Felfogásomban az, hogy a dialektika mint tárgy és mint elmélet között tárgy — elmélet viszony van, (egyebek között) annyit jelent, hogy bár a valóság, a különféle létalakulatok dialektikájával (pl. a nyelv dialektikájával) akár spontán módon, akár valamilyen módszeres eljárás közvetítésével akaratlanul, óhajától, szándékától függetlenül is lépten-nyomon találkozik az ember — kutatásai folyamán a kutató —, feltárása csak a dialektika elmélete segítségével lehetséges. Vagyis lényegében arról van ebben az esetben is szó, mint amit más területeken megszokhattunk, hogy a tárgy mivoltát, törvényszerűségeit közvetlenül nem, csak teoretikus formában ismerhetjük meg (noha tapasztalatokat alacsonyabb megismerési szinteken is szerezhethetünk róla, vö. pl.: hőérzeteink, a hővel kapcsolatos mindennapi tapasztalataink és gondolataink — hőtan). Ilyen értelemben szoktak beszélni az elmélet és a tárgy „egybeeséséről”. Azok közé tartozom, akik ebben nemcsak nem látnak idealizmust, szolipszizmust, hanem éppen ezt tartják a következetes materialista tételnek a kérdés pozitívista-dualista egyszerűsítésével szemben. (A kérdéshez Huszár Tibor i. m.-t és magát a Gramsci-kötetet emelem ki, de hasonlóan foglal állást több más szerző is.) A dialektika mint tárgy természetesen nem azonos elméletével, de oly a n, amilyenek ez az elmélet feltárja (persze, e megfelelés igazságelméleti értelmében).

A fentiek arra mutatnak, hogy nem követünk el elméleti hibát, amikor egységesen dialektikáról beszélünk, ha ezt nem úgy értjük, hogy a dialektika esetében nincs szükség

Rozsnyai Ervin: A dialektikus és a formális logikáról. Magyar Filozófiai Szemle, 1981. 4. sz.

Szabó András György: A dialektikus és a logikai ellentmondás különbségéről. Magyar Filozófiai Szemle, 1961.

Szalai Pál: Tudat és gép. Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 916—8. (A. R. Anderson Minds and Machines c. könyvének ismertetése.)

Tamás György: A logikai összefüggés dialektikus természetéről. Magyar Filozófiai Szemle, 1957. 387—400. (Sz. B. Ceretelli könyvének ismertetése.)

Tamás György (szerk.): Logikai tanulmányok. Akadémiai Kiadó, 1971.

Tókei Ferenc: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth, 1977. különösen 373—412.

H. Varró Rózsa: Dialektika az élő természetben. Kossuth, 1974.

a tárgy—elmélet viszony bevezetésére. (A különben is alapvető ismeretelméleti megkülönböztetés tarthatja vissza pl. a nyelvészt attól, hogy bármely nyelvbéli változékonyság, vibráció láttán a jelenségre közvetlenül rámondja: „Dialektika!”, mielőtt tisztázná, hogy a n dialektikus, milyen folyamatban és miként vesz részt egy adott jelenség.) — Továbbá, mint már utaltam rá, maga a rendszerezett ismeret is több formát ölthet, s a közöttük levő eltérések korántsem jelentéktelenek, nem irrelevánsak. Mindezek a dialektikus szerkezetek a valóság — benne az emberi tevékenység — szerkezeti tagolódásával függenek össze. A nyelv (elméletileg feltáruló) dialektikája és a nyelvvizsgálat dialektikus módszere nem ugyanaz (bár egymásra utalnak). Mint említettem, ezúttal elsősorban módszertani kérdésekkel kívánok foglalkozni.

1.2. Elméleti státus. A modern materialista dialektikához jelenlegi stádiumában a tudományelméleti fogalmak egy része nézetem szerint nem igazán adekvát. Így a hipotézis, valamint a bizonyított elmélet fogalma a dialektika igazságával kapcsolatban. Röviden és köznapian szólva — a kérdésre nincs módomban részletesen kitérni —, egy hipotézis sorsa az, hogy igazolják vagy cáfolják, elfogadott elméletté válják vagy elvessek és más hipotézissel cseréljék fel. A dialektika abban sajátos, hogy ami egy hipotézissel mintegy „külsőleg” történik, aminek meghatározása tehát a hipotézisnek magának nem része, annak elmélete a dialektika esetében a dialektika maga. Ezt az elméletet tehát semmilyen esetben nem kell elvetni és mással felcserélni, mivel újragondolása éppen hogy igazolja törvényeit. „Nyitott elmélet”, mint mondani szokták. S ez nem egyszerűen annyit jelent, hogy módosítható, korszerűsíthető. Az emberi gondolkodás valóban korszakalkotó logikai felfedezése abban áll, hogy a dialektikában, pontosabban a dialektika és a materializmus egyesítésével sikerült logikai megoldást találni egy gondolati struktúra ugyanazon keretben való folytathatóságára, fejleszthetőségére. Fontos rámutatni, hogy ez a struktúra az ugyancsak egységes és ugyancsak folyamatosan fejlődő anyagi világ logikai modelljének is tekinthető.

A dialektika az említett lépéssel „készült el”. Konzisztens, kidolgozott elméletté válásán nem egyebet kell érteni, mint következetesen nyitottá tevését. Minden további ugyanis, ami a dialektika művelésében történik vagy szükségessé válik, már saját törvényeivel értelmezhető.

1.3. A következőkben néhány „a levegőben benne levő” problémához szeretnék megjegyzéseket fűzni, kiegészítve a fentieket.

A dialektika logikai összefüggése a szaktudományokkal. A dialektikától olykor nem minden ok nélkül vitatják el nemcsak az elméletjellegét, hanem a tudománysságot egyáltalán. Tárgyalásmódjára ugyanis időnként az ünnepélyeskedő kódexszerűség, bevett megfogalmazások ismételtetése, spekulatív „hajlítgatása” nyomja rá bélyegét. Valójában a dialektika szerkezeténél fogva szükségszerű összefüggésben van a szaktudományokkal.

Vegyük kiindulópontul „az igazság konkrétsága” néven ismert tételt. Az igazság konkrét, ez — értelmezésem szerint — egyebek között azt jelenti, hogy a „jól formált” dialektikus kijelentésekben, kifejtésekben a fogalmaknak az általánosság ugyanazon színvonalát kell kifejezniük. A legáltalánosabb állítások — szigorúan véve — csak a legáltalánosabb kategóriákat illetik meg, azokkal kapcsolatban van értékük. Ezt azért fontos ilyen módon kiemelni, mert a formális logikában érvényes osztálykalkulus alapján — s a kutatók általában ehhez vannak szokva — téves következtetéseket szoktak levonni a dialektikára nézve: a törvényszerűséget és konkretizációját a logikai kvantifikáció mintájára képzelik el. Pl. logikai igazság, hogy ha minden ember halandó, és Péter ember, akkor Péter halandó. Mint látjuk, a konklúzióban Péter ugyanazt a minősítést kapja meg (*halandó*), amely a premisszában minden emberre vonatkozóan szerepelt. A dialektika általános tételeiből e s é m a u t á n z á s á v a l levezetett kijelen-

téseknek a dialektikában nincs értelmük. Ha pl. „Az anyag és a mozgás elválaszthatatlan” jól formált kijelentésből — azon a címen, hogy Péter az anyagi világ része — a következő konklúziót vonjuk le: „Péter és a mozgás elválaszthatatlan”, akkor rosszul formált mondatot kapunk a dialektika logikája szerint. Míg ugyanis Péter tételezésével bizonyos konkretizáció történt, a konkretizáció nem történt meg e l é g g é, mert Péter mint e g y e d i m o z g á s f o r m a nem vált felismerhetővé, nem került kifejtésre. A dialektikai 'általános' nem kezelhető univerzális kvantorként. (L. az anyagiság materialista tételének téves átfogalmazását Carnapnál: „Minden, ami van, lényegében anyagi”. Carnap ezzel bizonyította aztán, hogy a tétel értelmetlen, l. Filozófia és logikai szintaxis, Altrichter Ferenc (szerk.): A Bécsi Kör filozófiája, Gondolat, 1972. 139).

Azonban továbbra is összekevernénk a dialektikát és a formális logikát, ha — példánknál maradva — az anyagiság elvét úgy értelmeznénk, hogy az csak a világ egészére terjed ki, a részeire viszont nem. A dolog lényege, hogy az anyagiság elve olyan módon terjed ki a világ bármely részére, hogy logikailag a konkrétabb dolog s a j á t ö s s z e f ü g g é s e i n b e l ü l i meghatározását — gyakorlatilag a szaktudományos vizsgálatát — írja elő; másrészt filozófiailag „biztosítja” (a világ egysége és megismerhetősége leszögezése révén), hogy az előírt lépést végre lehessen hajtani.

De miből következik ez az előírás? A dialektika végtelenül sokféle indokolást enged meg ebben az esetben is; ezek egyike, ha a konkretizáció szükségszerűségét közvetlenül a materialista minőségfogalomból vezetjük le, amennyiben a világ részeinek a különböző minőségalakulatokat tartjuk. A minőség: minden mástól különböző tartós létalakulat. Pl. az emberi faj egy meghatározott minőségalakulat. De két ember nem két azonos minőségalakulat; két azonos minőségalakulat nincs. Péter mint anyagi lény tehát nem egyéb, mint maga a konkrét Péter, tárgyi viszonyainak teljességében. A konkrét Péter szükségszerűen más, mint bármely egyéb objektum. Ha pedig más, akkor kérdés: milyen? Mint belátható, végül is a dialektikában abszolútnak tekintett mozgáselvé írja elő az objektumok konkrét tulajdonságaihoz való fordulást.

Maguk az objektumokra vonatkozó tartalmi ismeretek n e m v e z e t h e t ő k l e az anyagiság elvéből. A megismerés módszertani szabályozását (vö. Hársing, i. h.) az anyagiság materialista elve egyebek között egy belső ellentmondása révén hajtja végre: önmaga absztrakciós szintjének elhagyására kényszerít, arra, hogy a kutatás elmerüljön a konkrét világban. Ha valaki nem teszi meg ezt a lépést, hanem „csak elfogadja” az anyagiság tételét, akkor az anyagiság tétele nincsen általa elfogadva. — A dialektikai értelemben vett 'általánossal' szemben az igaz univerzális kijelentésből, mint láttuk, egy egyed olyan tulajdonságára következtetünk, amellyel még számos egyed bír; ugyanakkor nem vagyunk arra kötelezve, hogy az adott tulajdonságot esetenként egyedítsük.

1.4. „T a r t a l m i l o g i k a.” Talán máris érzékelhetővé vált, hogy a dialektika nem valamiféle „ellenkezője” a formális logikának, hanem más kérdés körül szerveződik. Ha az utóbbit jellemezhetjük kijelentések igazságtartalmának explikálásaként szerkezetük alapján, az érvényes következtetési sémák vizsgálatát, akkor a dialektikáról, azt hiszem, mondhatjuk azt, hogy az ismeretek p r o j c i á l á s á n a k vagy e x t r a p o l á c i ó j á n a k legáltalánosabb törvényeivel foglalkozik, más szóval az ismertről az ismeretlenre való ellentmondásmentes áttérés elveivel.

A fenti értelemben a dialektika: logika, hiszen nem tartalmi ismereteket közöl valamely objektumról, hanem a megismerés menetét szabályozza. Látnivaló ugyanakkor az is, hogy a dialektikában mégis van egy lényegbe vágó tartalmi mozzanat. A dialektika szerkezete olyan elveket feltételez, amelyeknek a formai mellett tartalmi oldaluk is van: a mozgás elsődlegességének elvét, a materialista dialektika pedig az objektivitás és a

mozgás egységének elvét. (Ti. csak mozgásban, működésben levő objektumok mutathatnak fel tulajdonságokat; Marx ismert megfogalmazása szerint „Egy lény, amely nem tárgya más lénynek”, „nem-lény”, „Unwesen”.) A dialektika eszerint inherens módon azt mondja ki, hogy a gondolatmenetnek — mármint egy érvényes gondolatmenetnek — formája és tartalmi igazsága összefügg! A kategóriák sorrendje, viszonyai, amelyeknek maguknak is van tartalmi vonatkozásuk, meghatározóak a szerzett ismeretek adekvátságára nézve. Nem a formális elv tagadása ez; azazhogy: dialektikus tagadása, mintegy továbbgondolása.

1.5. A dialektikus ellentmondás kérdéséhez. A tárgyi tevékenységben, akár fizikai az, akár szellemi, a világ ellentmondásossága állandóan megmutatkozik. Bőséges irodalom csoportosítható a köré a gondolat köré, hogy a dialektikára nem az ellentmondásosság, hanem az egység, a koherencia feltárásáért van szükség; az elméleti munkában az ellentmondásmentesség követelményének csak dialektikus megoldásokkal lehet maradéktalanul eleget tenni. Sz. B. Ceretelli már évtizedekkel ezelőtt rámutatott arra (l. Tamás György i. m.), hogy a formális logika dialektikus ellentmondásokat rejt (pl. *Zsucska kutya*, tehát *Zsucska nemcsak kutya*).

Mint ismeretes, a formális logika csak bizonyos határok közt biztosítja egy elmélet koherenciáját; végül is ugyanúgy alá van vetve az ellentmondásosságnak, mint a világ más dolgai; sőt, ezt „saját maga” formális ellentmondásként „észleli”, mutatja ki. Többnyire a Gödel-féle paradoxont szokták ezzel kapcsolatban említeni. Ruzsa Inre a következőképpen értékeli a Gödel-tételt: „Az emberi megismerés nagy vívmánya, hogy logikai-matematikai természetű megismerésünk eme korlátairól pontos és szabatosan bizonyított ismerettel rendelkezünk” (A szimbolikus logika elemei. Tankönyvkiadó, 1982. 183). Több szerző úgy véli, hogy a Gödel-tétel és a formális logika egyéb következményei egyenesen átvezetnek a dialektikához. Itt fűzöm hozzá: a mai szemantika vagy a tudományelmélet szemlátomást olyan messzemenően ontologizáló tendenciát követ, hogy ez már önmagában is alátámasztani látszik az ontológia és a logika egymásrautaltságát. Úgy tűnik fel, a gyakori körforgások kiküszöböléséhez — voltaképp a formális stúdiumok gazdaságosabb folytatásához — a dialektika alkalmazásától lehetne várni a logika számára lényeges ontológiai kérdések kiválasztását.

Úgy vélem, a dialektika azáltal tud ellentmondásmentesen szerveződni, hogy a belső ellentmondást (belső, mert a világon — vagy egy adott minőségalakulat „világán” — belül van, a világ az ellentmondásoktól nem esik szét) szükségesszerűségeként tételezi. Nevezhetnénk a dialektikát a formális ellentmondás feloldása, vagyis ellentmondásmentes magyarázata logikájának is.

Rövid emlékeztetőül: formális ellentmondásnak nevezzük két kijelentésnek azt a viszonyát, amikor az egyik igazságából a másik hamissága következik. Pl. *Minden fiú szemüveges* és *Nem minden fiú szemüveges*. — Bizonyára rögtön felmerül az olvasóban: hogyan volna feloldható például az előbbi ellentmondás? A feloldási módok egyikének egy olyan előállott helyzetnek a megfejtését tartom, amelyben mindkét ellentmondó kijelentés tényleg elhangzott a tárgyról. Ha például kiderítjük, hogy nem mindegyik fiú hordta folyamatosan a szemüvegét, ezért a szemlélő különböző helyzeteket figyelhetett meg, a fenti ellentmondás máris fel van oldva. A tudomány területén természetesen sokkal bonyolultabb nyomozásra lehet szükség. Ám hozzá kell tennem, hogy hiába látszik egészen mindennapinak és formálisan átláthatónak, a szemüveges fiúk esete végső soron ugyancsak dialektikusan magyarázható problémákra fut ki. (Leírtuk-e a „szemüvegeességet”, ha egy időskálán megjelöljük minden ember szemüveg-feltételének és -letételének időpontját? Mi a „szemüvegeesség” kritériuma? Stb.)

Dialektikus ellentmondásnak nevezzük azt a kölcsönhatást, amely egy minőségileg meghatározott rendszeren belül a rendszer ellentétes tendenciái, egymást

tagadó tulajdonságai között megy végbe. Ilyen pl. a struktúra és a funkció viszonya egy élő rendszerben, a gazdasági folyamatban az áru értéke és használati értéke közötti viszony, egy társadalmi alakulat jellegadó feszültségei.

Felhívom a figyelmet arra a megmagyarázatlanságában bizonyára zavaró eltérésre, hogy a formális ellentmondás meghatározásakor mindig kijelentések viszonyára szoktak hivatkozni, a dialektikus ellentmondás jellemzésekor pedig általában objektumok viszonyára. Ez nem lényegbeli hiba, de zökkenőt okozhat a megértésben. A szokást a következőképpen magyarázom.

Nem volna helyes azt állítani, hogy a formális ellentmondás kijelentések között, a dialektikus viszont objektumok között áll fenn. Mindkét típusú ellentmondásnak megvan a maga valóságvonatkozása, és mindkettő megjelenik nyelvi formában. A dialektikus ellentmondás nyelvi formája — felfogásom szerint — egy kifejtés, amely egyebek között formális ellentmondásokat old fel. Pl. a struktúra és a funkció esetében a nyelvileg kifejezett formális ellentmondás a következő két tétel viszonyában állhat fenn: *A struktúrára megfelel a funkciónak és A struktúra nem felel meg a funkciónak*. Hogy e két kijelentés miért mondható egyidejűleg, az konkrét kifejtést igényel, az a tételekből magukból nem vezethető le. Olyan kifejtést kíván, amelyet nem lehet kitalálni, amely tárgyi vizsgálatok eredménye. Bizonyára ebből adódik, hogy a dialektikus ellentmondást a két pólus pusztán említésével szokták szemléltetni. A valódi példák persze nem ezek a szemléltető eszközök, hanem a dialektikus viszonyok szakszerű elemzései, pl. a pénz dialektikájának kifejtése Marx műveiben.

1.6. „Dialektizálás” — formalizálás — objektívizálás. A fentiekből már következik, hogy míg a formális ellentmondásokról feltételezem, hogy a dialektikában feloldódnak, a dialektika szimbolikus logikára mint metaelméletre való áttételét képtelenségnek tartom. Más dolog lényegük szerint dialektikus összefüggéseknek formális eszközökkel való kutatása valamely céltól függően (amelyről ugyancsak képtelenség volna azt állítani, hogy nem lehetséges).

A dialektikának nem formalizálása, hanem objektívebb megfogalmazása jelentené a mai igényeknek megfelelő előrelépést. Az objektivitás: tárgyi meghatározottság. Elméleti megvalósítása a jelen esetben feltétlenül tartalmazza azt a követelményt is, hogy a dialektikát — mint objektumot — rendszeresen össze kell vetni egyfelől a létező formális logikákkal, másfelől a mindennapi gondolkodással. A helyett a szerencsétlen kérdésfeltevés helyett, hogy vajon hogyan kellene kinéznie a dialektikának, ha formális logika volna, más kérdések vizsgálatát tartanám fontosnak. Felvetődik például: milyen logikai állandók szerepelnek a dialektikában? Talán nem egytől egyig ugyanazok, mint a formális logikában. Ezt autentikus szövegeken lehetne — kezdetként csak empirikus, anyaggyűjtő-megfigyelő módszerrel — vizsgálni. Nyelvész szemmel nézve mindenesetre feltűnik — anélkül, hogy bárhová is akarnám „tenni” ezt a jelenséget —: pl. Marxnál szembetűnően nagy súllyal, kétségtelenül logikai funkcióban szerepel egy kifejezésforma, amelynek sémája: „valami mint valami más” (*als*). Emlékeztül néhány példa: *az áru mint érték, az áru mint csereérték, a munkás mint áru, a munka mint munkás, a munka mint használati érték, a munka mint csereérték, a tőke mint pénz, a pénz mint tőke, a pénz mint nem-tőke* stb. A 'mint' használata Marxnál kifogástalanul egzaktnak tűnik. Felteszem, hogy a marxizmusban a gondolatmenet egyéb sajátos eszközökkel is szerveződik, pl. egy ellentétpárban dominánsnak tekintett fogalom (pl. 'mozgás') szemantikája révén. (Meghatározza a következő lépést, kérdést, ha a kiindulópont a mozdulatlanság, a mozgás és a mozdulatlanság konjunkciója vagy a mozgás.)

2. A nyelvtudományi alkalmazás célszerű kidolgozása és bemutatása szempontjából nyelvészeti témáim természetesen véletlenek, ezért bizonyosan nem tudom nyújtani

a legfontosabb és a legtanulságosabb példákat. Példáim értéke abban van, hogy nem kitalált illusztrációk a dialektikához, hanem tényleges kutatásból származnak.

Előbb azonban néhány szót a dialektika szaktudományos alkalmazásáról általában.

A dialektika a tankönyvek révén, mint már említettem, bizonyos leíró formában vált ismertté, és kevesen gondolnak arra, hogy lehetséges volna egy műveleti formája is. Ez az egyoldalúság persze nagyon nagy akadályt nem híz a tudatos alkalmazás elé, hiszen a meglévő anyagokból a dialektika jól megismerhető s — mint mondtam — már ma is konzisztens.

Úgy vélem, a szaktudományos alkalmazás alapelvének legalább két dolgot kell tekinteni.

1. A dialektikát konkrét problémahelyzetben, konkrét problémamegoldó lépések kidolgozásában kell alkalmazni. Haszonatlan időtöltés volna feltárt és éppen problémává nem vált összefüggéseket valamilyen dialektikus mintára igyekezni ráhúzni. Lehetséges ugyanis, hogy ezek az összefüggések egyelőre csak mechanikus szinten vannak földerítve, ekkor pedig a mélyebben fekvő dialektikus viszonyokat csak a mechanikus oldal problémává válása révén tudjuk megközelíteni.

2. A dialektika egy kutatási folyamat bármely lépcsőfokán alkalmazható. Azaz nincsen olyan határ, ameddig valamilyen szakmódszert kellene alkalmazni, s a melyen túl a dialektikát. Ha a formális logikai sémák (az ismert értelemben) függetlenek a tartalomtól, úgy a dialektikáról is elmondható, hogy bár szerkezetileg másként, de ugyancsak bármely tartalomhoz köze van. Félreértés ne essék: nem arról van szó, hogy egy módszeresen felépített elemzést a korrekt végrehajtás rovására meg lehetne tűzdelni dialektikus kitérőkkel, hiszen akkor nem juthatnánk hozzá az elemzés objektív eredményeihez. A kutatási metodika végül is mindig az adott tárgytól és céltől függően alakul ki.

Saját gyakorlatomat a következőképpen értelmezem.

1. Az elém bukkanó szabálytalanságok, ellentmondások rendszerint ugyanúgy érdekelnek, mint a kiinduló probléma. Ha egy vizsgálatot következetesen végeztem, akkor a felmerült ellentmondásokat objektíve dialektikus természetűeknek tekintem, s igyekszem azokat elméletileg újraszervezni. Függetlenül attól, hogy munkámban előzetes elhatározás nélkül így alakult ki, meggyőződésem, hogy a dialektika szaktudományos alkalmazásának ez a lépés — egy ellentmondás elméleti rekonstrukciója — az operatív alaplépése.

2. A mai nyelvtudomány sok fontos fogalma ontológiai, illetve ismeretelméleti vonatkozású. S ezen kívül is bármikor szükségünk lehet filozófiai, világnézeti támpontokra. Ilyen esetekben természetesen csakis a marxista filozófiára támaszkodtam.

Fontos mozzanatot hagynék ki, ha nem számolnék be arról, hogy létrejöhetnek eközben nehezen megoldható helyzetek is. Tudniillik akkor, amikor egy filozófiailag megítélésem szerint ellentmondásos felfogás fogalmai széles körben elfogadottá válnak. Ezeket a fogalmakat ugyanis nem tudom természetesen felhasználni, de lehetőségek híján a problémát elég gyorsan megfejteti sem. (Ilyen pl. Ch. Morris jelelmélete, illetve annak fogalmai, amelyeknek problémáit egy alkalommal már érintettem, l. Molnár Ilona: Látszólagos valóságlenyomatok a nyelvben. Magyar Filozófiai Szemle 1978. 5. sz. 614.) „Taktikám” ilyen helyzetben az, hogy a problémát lehetőleg folyamatosan figyelemmel kísérem, a szaporodó megfigyelések ugyanis elvezethetnek valamilyen hasznos felismeréshez. A megoldás módjának is van dialektikai háttere: az ellentmondásoknak az elmélet alkalmazása során ki kell bontakozniuk.

A továbbiakban három szemantikai (-szintaktikai) kérdéskörre térek ki olyan sorrendben, ahogyan azok kutatásaimban egymásra következtek.

2.1. A komponenciális jelentéselemzés egy elméleti és néhány részletkérdése. 1970 körül, a Katz—Fodor féle jelentésemélettel való kísérletezésnek, illetve már túllépésének időszakában engem is a szemantikai jegyek problematikája foglalkoztatott, közelebről a szintaktikai struktúra és a jelentés összefüggése az igéknél. Ezúttal csak olyan kérdéseket emelek ki, amelyek más szerzőknél nem vetődtek fel, vagy másként vetődtek fel (hiszen az elmélet kritikájában sokan hangoztatnak nézeteimmel egybehangzó véleményeket).

A komponenciális elmélet alapvető, a további kutatásokra is meghatározó jelentőségű ellentmondását láttam a következőben.

A szemantikai ágrajzokban a markerek kijelölése a logikai koherencia igényét mutatta. Egyidejűleg az tűnt ki, hogy tartalmi szempontból a jegyeket valamilyen teljesen behatárolatlan, sem nem mindennapi, sem nem tudományos átlagműveltség fogalomkincséből kell vagy lehet venni. Nyilvánvaló volt, hogy a logikai koherencia igénye összeegyeztethetetlen a különféle ismeretelemeket elegyítő átlagműveltség eklektikájával. — A formális módszerű szellemi alkotások gyakran arra engednek következtetni, hogy alkotójuknak néhány elem logikus összeilleszthetősége láttán (pl. a szemantikai ágrajzok esetében) evidenciaérzése támad az elemek ontológiai tulajdonságait illetően; az említett és más ellentmondások gyors felismerését talán éppen ez az érzelmi tényező akadályozza. A dialektika alapján az ember sokkal több ponton tételez fel problémát. — A dialektika nem utolsósorban abban bizonyult számomra előnyösnek, hogy azonnal kizárhattam azt a lehetőséget, hogy bizonyos racionális erőfeszítésekkel a szemantikai jegyek logikus hierarchiába rendezhetők. Ehelyett azt tettem fel — s a fejlemények szerint ez helyes feltevés volt —, hogy a probléma megoldása: a beszélő eklektikus ismeretvilágának modellálása, a természetes nyelv sajátos konceptuális rendszerének megkülönböztetése más megismerőrendszerektől, valamint a fogalomképzés lélektanának bevonása a vizsgálatba. Az elmúlt egy-másfél évtizedben nem kevés történt éppen ebben az irányban. A dialektikus materialista ontológia és ismeretelmélet valószínűleg azokban a problémákban csökkentheti leginkább a területmi és logikai helybenjárás veszélyét, amelyek a nyelven belüli és a nyelven kívüli dolgok elméletileg nem következetes megkülönböztetéséből származnak.

A komponenciális elemzés gyakorlati alkalmazásakor mindenki elé tárul rendkívül szabálytalan tarkaságot különösen az igék tranzitivitását illetően igyekeztem néhány ponton megfejtetni.

Az ellentmondások egyik típusát a szó (főleg a morfológiailag összetett ige) morféma szintű és lexéma szintű jelentésének ellentmondása ként azonosítottam. (Az adott fogalmakban való konkretizáció természetesen nem a dialektikából következik, hanem a nyelvészetből folyik.) A két jelentésszint közötti valamilyen különbségtétel tudtommal csak elvétve bukkan fel a szakirodalomban (pl. az orosz nyelvtörténész és szemiotikus Trubacsovnál, s összefüggésbe hozható a Fónagy Iván által vizsgált többkódúsággal, a nyelv többszörösen kódolt voltával is.) Mai szemmel nézve a nyelvfilozófia egyik legfontosabb kérdésére, a referencia kijelölésének problémáira nyílik innen kitekintés.

Lássunk egy példát. A *csillár* főnév morféma szintű jelentése a *csill-* és az *-ár* jelentésének összegzéseként kapott 'csillogást végző; valami, ami csillog'. De nem ez lexéma-szintű jelentése, ezért rossz mondatok a következők: * *A lánynak egy csillár van a nyakában;* * *A sötét erdőben végre felbukkant egy csillár* ('... egy fénylő pont'). A morféma szintű jelentés realitását igazolja a *csillár* régi 'szentjánosbogár' és 'csillogó fémlemez' jelentése, a háromféle *csillár* között ugyanis a morféma-szintű jelentés az összekötő kapcsolcs. Nem zárható ki, hogy — Fónagy véleményének megfelelően — volt időszak, amikor

a szó morféma szinten értődött (és az említett rossz mondatok akár helyesek is lehetnek volna).

A kettősséget az intranszítív képzős, de Beszélés jegyű igeiken vizsgáltam (*nyilatkozik, síkong, sóhajtozik* stb.). Ezt a nagy számú igecsoportot az intranszítív képző a tárgyatlanság felé, a Beszélés jelentés pedig a tárgyaság felé tolja. Íme, ez a „kettős kötés” a szabálytalanságok egyik kulcsa. Mint látjuk, ezzel a magyarázattal a szabálytalanságból nem igyekeztünk szabályosságot csinálni; ellenkezőleg, megjósoltuk az ellentmondásokat. — Kiderült, hogy a magasabb szintű, a lexémaszintű jelentés az erősebb: a szóban forgó igék fokról fokra tárgyassá, sőt tárgyasan ragozhatóvá válnak (vö. a ma már közkeletű, de vizsgálatom időpontjában még szokatlan *Azt nyilatkozta, hogy . . .* kifejezést).

Ha igaz az, hogy a magasabb szintű jelentés dominál, akkor bonyolultabb a dolog, mint a komponenciális elemzés egyik bírálója, a már említett Trubacsov vélte, aki egy tanulmányában csak olyan jegyekkel hajlandó számolni, amely meg is testesül a szóban (ezért pl. a *рыбак* 'halász' főnévnek szerinte nem lehet 'fogás' jegye). Trubacsov szempontja más oldalról arra világít rá, hogy a beszélő előállít olyan jelentéseket, amelyekre a jelekben nincs egyértelmű utalás. Úgy tűnik fel ennek alapján, hogy a beszélőnek valamelyes szabadsága van a jelentés reprodukálásakor, illetve az ún. referencia kijelölésekor.

A Trubacsov-féle elemzésnek mintegy ellentpontja az angol *remind* 'emlékeztet' ige Postaltól származó nevezetes elemzése, és mintegy fordított módon is értékelhetjük. Ha a magasabb szintű jelentés dominál, akkor érthető, miért lehetett sikeres egy ige szintaktikai és szemantikai levezetése olyan elemekből, amelyeknek semmi közük az ige hangtestéhez. A dolog másik oldala, hogy az ige mint a *re-* és a *-mind* összetétele nem kevésbé érdemes a nyelvi gondolkodás vizsgálóinak figyelmére.

Áttérek egy másik részletkérdésre. Az igékre alkalmazott szemantikai jegyek közül anyagom alapján Halliday Mentális jegye bizonyult figyelemreméltónak. E jegy alá a szerző a *Reactio*, a *Perceptio*, a *Cognitio* és a *Verbalisatio* jegyét sorolta. Hozzáteszem: a Mentális jegyű igék között nemcsak szintaktikai és szemantikai, hanem jelentés részben még etimológiai rokonság is van. — Az összefoglaló Mentális jegy ismeretelméleti státusa egyedülállónak látszik. Míg ugyanis a *Melcsuk—Zsolkovszkij—Apreszjan* féle archijegyek (*Okozás, Megszüntetés* stb.) vagy pl. a *Fillmore*-nál alkalmazott *hyper-eset* az *Eredet* és a *Cél* esetének összefoglalására a nyelvész induktív általánosításának eredményei, s a megfelelő valóságrezletekhez több közvetítő lépés által kapcsolódnak, a Mentális jegy egyetlen, fiziológiailag összefüggő tevékenységrendszerre utal: a pszichikus tevékenységre az érzékeléstől a beszédig. Nemigen van más példa arra, hogy egy komplex tevékenység — a táplálkozás, a gyermeknevelés, a házipítés stb. — oda vezetne, hogy rokon szerkezetű mondatokkal írjuk le őket. Jelenlegi feladatomból következők, hogy rámutassak: valószínűleg elsősorban a marxista filozófia ösztönöz arra, hogy ezt a „nyomot” érdemesnek találjuk a követésre. A Mentális jegy sajátossága már előrevetítette egy nyelvészetileg releváns következtetés megfogalmazását, hogy tudniillik a Mentális jegyű szavak esetében a tükrözött valóságbeli objektum és a tükrözött mentális, illetve nyelvi rendszer meghatározott értelemben egy és ugyanaz.

2.2. A Konkrét (Érzékelhető)—Absztrakt (Nem érzékelhető) jegypár problémája és megoldása. Ebben a kérdésben meglepően közvetlenül lehetett alkalmazni a marxista tükrözélméletet, mindenképp az objektum és szubjektum dialektikáját. S ez annak tulajdonítható, hogy a címben említett jegyek szorosan filozófiai érdekűek, a konkrét és az elvont filozófiájára, s ezzel kapcsolatban az objektum/szubjektum szembenállás viszonylagosságára pedig a marxizmusnak van ellentmondásmentes elmélete.

A Konkrét/Absztrakt jegypár szemantikai alkalmazásának hosszú történetében lényegében mi sem változott a tekintetben, hogy a „konkrét” és az „elvont” szavakat a mindennapi evidencia alapján különböztetik meg. A modernebb egzaktabb elemzések során aztán nyilvánvalóvá vált, hogy az érzékelhetőség mindennapi kritériuma messze-messze nem elégti ki a szemantika igényeit (l. Molnár Ilona i. m.). Vizsgálataimban bebizonyosodott, hogy „konkrét” és „elvont” címén strukturálisan voltaképpen a tárgynevek állnak szemben a tények, állapotok, folyamatok és cselekvések legáltalánosabb neveivel, valamint a mentális folyamatok neveivel (főnevekkel és igékkel), s hogy az előbbiek között „elvontak”, az utóbbiak között pedig „konkrétak” is vannak. Közös jellemzőjük a tárgynevekkel szembeállított főneveknek és igéknek (ilyenek: *tény, helyzet, állapot, körülmény, folyamat, tett, tesz, gondolat, gondol, szöveg, mondat, mond, kiabál, kérdez, válaszol* stb.) mondatnak való megfelelésük, az, hogy a beszéd folyamatban elvileg konkrét mondatokkal vagy szövegekkel egymásra szabályosan átválthatók.

A mentális szavak átválthatóságát mondatra a tapasztalat természetesnek mutatja; ha azt hallom, hogy Péter mondott egy mondatot, akkor tudom, hogy a Péter által mondott dolog azonos egy konkrét, aktuális mondattal; s ha arról hallok, hogy Péter elmondta a véleményét, ez esetben szükségszerűen arra következtetek, hogy Péter legalább egy konkrét mondatot mondott.

Sokkal nehezebb, s igen érdekes kérdés, hogy a nem mentális szavak (*tény, helyzet* stb.) miért viselkednek hasonlóan, mint a mentálisak; más szóval mennyiben mentálisak ők is; továbbá, ha már így van, miért nem áll ez a tárgynevekre. Ezt a kérdést már Halliday feltette, és látta azt is, hogy ez voltaképpen ismeretelméleti probléma.

A helyes választ nézetem szerint akkor kapjuk meg, ha a tárgyneveket és a „mondatneveket” nemcsak valamely valóságdarab jelölőinek, hanem egyben megismerési formák képviselőinek is tekintjük (erre ad elméleti alapot az objektum és szubjektum dialektikája). A „mondatnév” azt a megismerési formát képviseli, amely a nyelvbe közvetítve (egyéb formák mellett) szükségszerűen ölt mondat, illetve szöveg formát, akkor is, amikor a „mondatnév” nem nyelvi közlést jelent, hanem látszatra akár a nyelvtől és minden pszichikus folyamatától teljességgel független dolgokra vonatkozik. (Gondoljuk meg: ugyanaz a valóságdarab, pl. a hó felfogható mint test, folyamat és állapot egyidejűleg, miközben semmit sem veszít objektivitásából, sőt ismeretünk lesz róla objektívebb. Vö. még fentebb a tárgy és az elmélet „egybeeséséről”.)

Ha a dialektika, mint a jelen esetben, megalapozza kiterjedt nyelvi struktúrák elemzését, akkor viszont egy roppant figyelemreméltó tényállásról van szó. Úgy tűnik fel, a nyelvi szerkezetek szélesebb összefüggéseikben, sokoldalúságukban adekvátábban tükrözik a valóságviszonyok dialektikáját, mint többé-kevésbé elszigetelt, kiragadott voltukban. Azt láttuk ugyanis, hogy a szüklátóköri kialakított Konkrét/Absztrakt jegy egyidejűleg alkalmatlan filozófiai és nyelvészeti szempontból, a filozófiailag megalapozott közelítés pedig nyelvészeti szempontból is nagyobb magyarázó erőt mutat fel. A vázolt feltevésnek a nyelv tárgyi dialektikája feltárásában lehet jelentősége. Arról volna ugyanis szó, hogy a nyelv, illetve a nyelvi gondolkodás egészeben kevésbé ellentmondásos, kevésbé zűrzavaros és logikátlan, mondhatnánk „okosabb”, mint amilyennek kiragadott, ezért jobbra csak mechanikusan kezelhető részletei alapján látszik.

2.3. Az azonosság problémához. Az előbbieket folytatva, vessünk egy pillantást a mondatbeli lexikai egységek alkonzátsága kérdésére, amelyet azóta, hogy Bally felvetette a modalitással kapcsolatban, nemigen tárgyaltak a szemantikusok: Bally azt a megállapítást tette, hogy a modális igéknek és bizonyos pszichikus igéknek logikailag nem lehet konkrét kiegészítőjük, így *Őn engem meglep* explicit formában a. m. *Az őn viselkedése engem meglep* (Linguistique générale et linguistique française,

Berne, 1944, 45). A felsorolást folytathatnánk. Pl. az *Egy (égő) cigaretta okozta a balesetet* mondat (*égő) cigaretta* tagját hagyományosan konkrét jelentésűnek minősítenénk; ámde kimutatható, hogy az *okoz* ige mindkét argumentuma tényállást, illetve helyzetet kell, hogy megjelöljön, más szóval: az *okoz* argumentumai szükségszerűen „mondatnevek”, illetve azok váltótársaként konkrét mondatstruktúrák (pl. *Az [a körülmény], hogy . . . , okozta azt [az eseményt], hogy . . .*) Vegyük pl. az *Az, hogy a cigaretta égett . . .* konkrét tényállást, s tekintsük az adott cigaretta egy létmódja leírásának. Ekkor megállapíthatjuk, hogy az *Egy (égő) cigaretta okozta a balesetet* mondat (*égő) cigaretta* tagja a cigaretta egy létmódját képviseli (az *égő* jelző jelenléte vagy hiánya e vonatkozásban közömbös). Maga a *cigaretta* név még további számos létmód redukált jelölője lehet, vö. *A cigaretta káros* (ti. ha szívjuk); *Péter szidja Máriát a cigaretta miatt* (ti. hogy vett, hogy nem vett, hogy elvesztette stb.).

Amikor megállapítjuk, hogy egy és ugyanazon név különféle mondatokban egy tárgy különböző létmódjait jelentheti, máris a logikai azonosságprobléma közepében vagyunk.

A materialista dialektikából az következik, hogy a valóságbeli tárggyal a megismerésnek mindig csak a tárgy létmódjai révén van dolga, a tárgy a megismerés számára kimeríthetetlen. A megismerés során eszerint nem rögzíthető valamiféle változatlan lényeg, esszencia a létmódok végtelen változatosságával szemben.

Feltevésem szerint két létmód-jelölés vagy leírás szükség-szerűen nem ekvivalens. Az azonosság formális logikájában — az előbbtől eltérően — a Leibniz-féle azonosságkritérium csak bizonyos predikátumok esetében vezet antinómiához. — De lássunk néhány példát. Tegyük fel, hogy a balesetet okozó cigarettára teljes joggal mondhatjuk, hogy a Pécsi Dohánygyár . . . számú terméke. A logikai azonosságelv alapján eljárva *A Pécsi Dohánygyár . . . számú terméke okozta a balesetet* mondatot kapjuk, csak hogy ez a mondat csupán akkor adekvát, ha a balesetnek és a pécsi származásnak, netalán még a számnak is közük van egymáshoz. Más példa: legyen Pál Péter testvére; még a *Péter 1950-ben született* és a *Pál testvére 1950-ben született* kijelentések sem ugyanazokban az esetekben adekvátak (vö. *Nem fontos, hogy Péter mikor született — Nem fontos, hogy Pál testvére mikor született*). — A mindennapi gondolkodás és a természeti nyelv vizsgálatában ez a dialektika — amelyről most csak érintőleg szólhatunk — nagyon hasznos. Különösen a mindennapi gondolkodás két területének kutatásában van jelentősége: a jelentésváltozás mechanizmusainak feltárásában és a mindennapi beszédaktusok logikai szerkezetének megértésében. A létmód-megjelölések keverése, az utóbbi területen pedig a létmódokkal való tudattalan vagy szándékos manipulálás rendkívül gyakori. *A Pécsi termék okozta a balesetet* a hozzá nem értő előtt alkalmas a pécsi gyár lejáratására. A létmódok azonosítása félreértések, téves következtetések alapja lehet. A kérdés így nemcsak elméleti, hanem valódi életprobléma.

Molnár Ilona

A nyelv emotív funkciója

Tanulmányom a fontosabb és a gyakorlati elemzésben felhasznált érzelmelemleket tekinti át és interpretálja. A későbbiekhez különösen fontos Heller Ágnes koncepciójának ismertetése és Gilbert Ryle felfogásának értelmezése.

A nyelvprobléma a vizsgálat minden szintjén felmerül. Nemcsak azért, mert az érzelmelek (is) csak a nyelv segítségével fogalmazhatók meg, s így lépten-nyomon a kifejezhetőség kérdésébe ütközünk, és mert az egész kérdéskör elhelyezhető egy laza beszédaktus-

elméleti keretben (is), hanem mert az érzelmek kifejeződése és ennek megváltozása a nyelv emotív funkcióján, illetve ennek megváltozásán keresztül mérhető és ragadható meg egyáltalán. (Az emotív funkció pedig, mivel a feladó, vagyis a lírai én köré épül, a személyiség-problémához vezet el.) Ezért, és mivel a kérdésnek egyáltalán nincs szakirodalma, vizsgálom a nyelv emotív funkciójának a mibenlétét általában is (a vizsgálat kiindulópontja Jakobson meghatározásának értelmezése), és ennek kapcsán olyan kérdéseket is, hogy például egynemű közeget jelent-e az emotív funkció megvalósulása. A kifejezhetőség és az „érzelmésítés” kérdéseinek kapcsán szóba kerülnek olyan határozottan nyelvészeti vonatkozású tényezők is, mint amilyen az indulatszók problémája.

A nyelviség, a nyelvszerűség meghatározó továbbá egy olyan okból is, hogy érdekes módon az érzelmileg hatástalanított (mai) irodalmi művek általában mind a személyiségről, az önazonosításról és a nyelvről szólnak (így kapcsolódik bennük össze az érzelem-, személyiség- és nyelvprobléma). Tehát mind nyelvcentrikusak: feltűnő jellegzetességük a nyelv tudatos előtérbe állítása, hangsúlyozása, szervező erővé tétele. Sőt: a nyelv sokszor az önazonosítás terepe, közege, eszköze, például Mészöly Miklós, Tandori Dezső, Esterházy Péter, Nadas Péter, Petri György, Oravecz Imre stb. műveiben (l. Fabó, 1984).

Mit jelent az, hogy *érzés*, hogy *érzelmes*? Vagy mivel az *érzelmes* szó ma eleve pejoratív, kérdezzük inkább úgy, hogy mit jelent az, hogy *érzékes*, *érzékeny*, *fogékony*, *szenzitív*? A felsorolt szavak szinonimák, de nem pontosan ugyanazt jelentik. Azt mindenesetre mutatják, hogy az érzelmeket, érzéseket csak körülírni tudjuk. Vagy még azt sem. Beszélünk érzelmi rendellenességekről, érzelmhiányról, érzelmi felfokozottságról stb., de tulajdonképpen nem egészen világos, hogy minek a rendellenességéről, hiányáról, felfokozottságáról van szó. Ezért először azt kell számba vennünk, hogy mi mindent nem tudunk az érzelmekről. Ezt Buda Béla a következőképpen összegzi: „Igen valószínű, hogy az érzelmek nem egymástól elkülönülő alakzatok, hanem a belső feszültség és élménymód folyamatos minőségei, amelyek átmenet nélkül folynak egymásba, és ebből az egybefolyó egészből nehéz kiragadni egy-egy elemet. Egyébként az érzelmek természetese, sőt lélektani funkciója sem ismeretes még, nem tudjuk pontosan, hogy mi történik akkor, amikor érzünk valamit. Az érzelmek nagyon nehezen különíthetők el az indulatoktól, amelyek különösen heves és cselekvésre serkentő érzelmeknek látszanak, és a késztetésektől, amelyeket — ha tudatosulnak — ugyancsak érzelmek formájában élünk át” (Buda, 1978. 90). — Mint bármiféle elmélet, az érzelemelméletek is csak olyan hipotézisrendszerek, amelyeknek a segítségével a meglévő ismeretek (vagy: azok hiánya) valahogy rendszerezhetők.

Honnan következtetünk saját érzéseink és mások érzéseinek a meglétére, milyenségére? Az érzelmek milyenségét — mint közismert — a limbikus rendszer határozza meg. De hogyan és honnan tudunk ezekről? Csakis egy adott, feltételezett konszenzus alapján. Megtanuljuk, hogy azt, amit éppen „érezünk”, ami bennünk lezajlik, hogyan kell elnevezni és kifejezni. Tehát nem is maguknak az érzéseknek, hanem megnevezésüknek és kifejezésüknek a területén létezik bizonyos konszenzus.

Érzés és érzéskifejezés kapcsoláról a legtöbbet még ma is Charles Darwin tanulmányából tudhatjuk meg (Darwin, 1963). Az egyszerű érzések esetében Darwin közvetlen kapcsolatot tételez fel az érzés és annak kifejezésmódja között, hiszen a kifejezésnek eredetileg érzéskönnyítő funkciója volt. Később ez a kapcsolat a megszokás következtében megszilárdult és rögzült. — Nem áll azonban mindez a bonyolultabb, az összetett érzésekre. Az összetett érzések és érzéskifejezések leírásának nehézségeit (vagyis a metanyelvi nehézségeket!) Darwin a következőképpen foglalja össze: „*Féltékenység, irigység, fősóványosság, bosszúérzés, gyanakvás, csalárdság, alattomoság, bűnösség, hiúság, önteltség, nagyravágás, büszkeség, alázatosság* stb. — Kétséges, hogy az említett bonyolult lelkiállapotok zömét elárulja-e valamely megszilárdult kifejezés, amely annak leírására vagy jelzésére eléggé világos lenne. Amikor Shakespeare az irigységről mint *aszott-ról*, *feketé-ről* vagy

sápadt-ról szól, a féltékenységről pedig mint *zöldszemű* szörnyről, és amikor Spenser a gyanakvást ocsmányának, visszataszítónak és kegyetlennek írja le, érezniük kellett ezt a nehézséget” (Darwin, 1963. 203). — Az idézett rész mutatja azt is, hogy sok érzésfajtáról csak metaforákban tudunk beszélni.

Az érzéskifejezésnek ez a bonyolultsága, illetve az érzéseket és kifejezéseiket leíró nyelvi nehézségek vetik fel azt a kérdést, mennyiben jogosult az érzelmeket egy nyelvelmélet keretén belül és annak terminusaiban vizsgálni. Annyanban feltétlenül, hogy az érzellem mikéntjét befolyásolja az, hogy nyelvileg hogyan tudjuk kifejezni. A nyelvi kifejezés módja visszahat magára az érzelmeire is. Továbbá: mind az érzéskeltetés (érzelmi hatás keltése), mind az érzéskifejezés: nyelvi aktus, beszédaktus. A nyelv emotív használata pedig nyelv i funkció. A különböző érzelmek, hangulatok kifejezése is mind egy-egy beszédaktus. Ahogy G. Ryle írja (Ryle, 1974), a *Levertnek érzem magam* beismerés pl. egy beszélve csinált dolog, a beszéd szomorkodás esete. Másrészt, mint Gazo írja (Gazo, 1974), az *emotív (beszélgetés)* kifejezés nem pusztán emocionálisan telített beszédet jelent, hanem egy e m o t í v a k t u s t, egy olyan beszédaktust, amelynek célja a morális egyetértés vagy egyet nem értés elérése.

Az érzelme kiváltásáról maga J. L. Austin is azt sejteti, hogy az perlokúciós aktus:¹ „Érzelmek kiválthatók egy megnyilatkozásnak a kibocsátásakor vagy a révén, például mikor káromkodunk; itt sincs módunk azonban performatív formulák s az illokúciós aktusok más eszközeinek használatára. Azt mondhatjuk, hogy a káromkodást érzéseink könnyítésére használjuk” (Austin, 1979. 47). Austin tehát itt amellett érvel, hogy az érzéskiváltás több, más, mint egy illokúciós aktus. Az illokúciós aktus mindig egy konvencióhoz alkalmazkodva végrehajtott aktus. Lehet lényegileg vagy nem lényegileg konvencionális. Ez a két szélsőséges típus. Ami mindkettőben közös, vagyis az illokúciós aktusok sajátja: a hallgatóra orientált szándék. A perlokúciós aktus pedig hatáskeltés egy megnyilatkozás segítségével. A beszélő cselekvése ez is, de nem konvencionális.

A perlokúciós a k t u s vagy röviden p e r l o k ú c i ó tehát a beszélőnek az a cselekvése, amikor azzal, hogy kimond egy megnyilatkozást, valamilyen hatást tesz mások vagy saját maga érzéseire, gondolataira, cselekedeteire (vö. Davis, 1980). Perlokúciós aktus például a nyelv meggyőzésre, megijesztésre, figyelmeztetésre, idegesítésre, megnyugtatótatásra stb. való használata. A perlokúciós h a t á s pedig a hallgatóban a megnyilatkozás révén keletkezett hatás: öröm, félelem, ijedtség, megnyugvás, izgalom stb. Perlokúciós hatást kiválthat perlokúciós vagy illokúciós aktus is. Ugyanis néhány illokúciós aktusnak lényegi feltétele az, hogy valamilyen hatást, következményt akar elérni, azaz a hallgatót valamilyen aktus megtételére akarja rávenni. Tehát van perlokúciós hatása. De ez az illokúciós aktus intézményes követelménye. Például az ígérettétel intézményének része az ígérő elkötelezettsége. — A fentiekből látható, hogy a perlokúciós aktus és az érzelme kiváltás két egymást nem teljesen fedő kategória, de részben fedik egymást. Így az érzelme témája elhelyezhető egy laza beszédaktuselméleti keretben. Talán nem véletlen, hogy egyes kutatók a mai magyar irodalom „nyelvi” vonatkozásairól és a művekben megnyil-

¹ A lokúció, illokúció, perlokúció fogalmait J. L. Austin vezette be a nyelvleírásba (Austin, 1979). Mindhárom a beszélő cselekvése. A beszélő ui. egy megnyilatkozás kimondásával többnyire három különböző aktust hajt végre: 1. lokúció: az, hogy mond valamit (kimond egy hangsort); 2. illokúció: csinál valamit (megígér, állít, fenyeget, parancsol stb.) azzal, az által, hogy mond valamit; 3. perlokúció: valamilyen hatást kelt azáltal, hogy mond valamit. — Az érzéskifejezés természetesen nemcsak perlokúciós aktus (nemcsak a természetes nyelv segítségével fejeződik ki), de az i s.

vánuló érzéstelenítésről beszélve önkéntelenül is a beszédaktuselmélet kategóriáit használják (pl. Radnóti, 1981), vagy hogy egyes művek, pl. Mészöly Miklós *Film c. regénye* valóban jól jellemezhetőek ezeknek a kategóriáknak a segítségével.

Végül az érzelmek kifejezeten nyelvi vonatkozásai közül említsük meg az indulat-
szókat és az intonációt. Ezek ugyanis a nyelv par excellence érzelmkifejező eszközei (vö. Jakobson, 1972; Péter, 1984). Ennek ellenére a nyelv érzelmkifejező eszközei azok, amelyekkel nem szokás foglalkozni. Az emocionális szempontok szinte mindig kimaradnak a nyelvleírásból. A nyelvészek általában csak futólag említik meg, hogy ennek vagy annak a jelenségnek van érzelmi funkciója is, vagy hogy az illető elem használata pl. a beszélő érzelmi állapotától is függ.

1. Az elemzés alapjául szolgáló érzelmfelfogások.
Az érzelmek mibenlétének vizsgálatakor két megállapításból célszerű kiindulni. Mindkettő Heller Ágnestől származik (Heller, 1978): 1. érezni = involválva (érintve) lennivalamiben; 2. az érzelmek (= emóciók) minden vonatkozásban idioszinkretikusak (egyéniak). — Ez a kiindulás azért hasznos, mert: 1. Hellernek ez a két megállapítása összhangban van egymással (egymásból következnek); 2. összhangba hozhatók (nincsenek ellentétben) más érzelmelméletek ide vonatkozó megjegyzéseivel; 3. úgy tűnik, hogy ez olyan kellőképpen laza elmélet, amelynek keretében az érzelmekről való tudásunk minden lényeges része jól elhelyezhető.

Heller két állításából néhány olyan dolog következik a leírásra nézve, amelyeket maga a szerző nem vesz figyelembe. Például az, hogy az érzelmek minden szempontból teljesen egyedi bánásmódot igényelnek. Vagyis: általános érzelmelmélet (amelynek az igényével Heller fellép) nem lehetséges. Ahogyan egy igazi személyiségelemélet nem lehet más, mint egyedi esetleírások (személyiségelemzések) összessége, úgy egy „érzelmelmélet” is csak végtelen sok egyedi érzelmelemzése lehet. Ami bennük közös, az nagyon kevés. — Ez következik nemcsak abból az explicit állításból, hogy az érzelmek (Heller terminológiájában: az emóciók) idioszinkretikusak, hanem a másiktól is, abból, hogy az érzés = involváltság, érzelmi érintettség. Ez ugyanis azt jelenti, hogy bárhonnán próbálunk meg közelíteni az érzelmekhez, mindenhol valamilyen végtelenbe nyitottságot találunk. Végtelen pl. maguknak az érzelmeknek a száma, mivel érzelmi viszonyulás tárgyává válhat bármi. Vagyis nem elemeknek egy jól körülhatárolt, lezárt, beskatulyázható csoportjával van dolgunk, hanem egy laza, kusza, minőségileg is heterogén elemekből álló, nyitott halmazal. Bármilyen tárgyhoz, cselekedethez, élményhez, fogalomhoz, személyhez, sőt érzéshez kapcsolódhat valamilyen sajátos, csak neki megfelelő érzelmelem. Ezek közül persze nem mindnek van neve. Ahogy Nemes Nagy Ágnes írja: „A költő az érzelmek szakembere. Mesterségem gyakorlása során tapasztaltam, hogy az úgynevezett érzelmeknek legalábbis kétféle rétegük van. Az első réteg hordozza az ismert és elismert érzelmeket; ezeknek nevük van: öröm, rémület, szerelem, felháborodás. A közmegegyezés nagyjából ugyanazt érti rajtuk, múltjuk van, tudományuk, irodalomtörténetük. Ők a szívünk honpolgárai. — A második réteg a névtelenek senkiföldje. Ha este hatkor megállok a Kékgolyó utca sarkán, s látom, amint a Várba egy bizonyos szögben esik a napfény széle és a Vérmező olajfái egy bizonyos módon vetik az árnyékot: mindig és újra megrendülök. Ennek az indulatnak nincs neve. Pedig mindenki állt egy-egy Kékgolyó utca sarkán. — Hányszor vagyok kénytelen a névtelen érzelmek konvencionális nevet adni! S nemcsak azért, hogy a közmegegyezés srófra-járó logikáját olajozzam. Nem. Én magam rontom el értetlen zavaromban a dolgot, s loccsantom bele a Kékgolyó utcai Névtelent egy tócsányi őszi mélabúba vagy egy kád történelmi lelkesedésbe. No, persze, hiszen az őszi mélabú, meg a történelmi lelkesedés már a szívünk honpolgára” (Nemes Nagy, 1980. 1861). — Vele ellentétes véleményen van McLean, aki szerint az érzelmek száma pontosan meghatározott (McLean, 1972).

Mivel az involváltság tárgya lehet érzés is, lehetek egy érzésben is involválva (örülök, hogy örülök), vagyis minden érzéshez kapcsolódhat újabb érzés, az érzelmek keletkezésének a lehetősége itt is a végtelen felé nyitott. Egy tárgyhoz vagy emberhez fűződő érzelem a keletkező érzelmek végtelen sorát nyithatja meg.

Az érezni = involválva lenni megállapítás végül azt is implikálja, hogy az érzelmi szféra nem külön szféra, mert bármivel kapcsolatban lehet involváltságérzés. Nincs tehát önmagában emotív szituáció. Ez mindig a mindenkori szubjektum minősítésétől függ. Nincs külön érzelmi cselekvés sem. A hangulatok nevei érzelmeket neveznek meg, de az érzelem nem olyasvalami, amit külön lehet választani a gondolkodástól, az ábrándozástól, az önként végzett cselekvéstől — írja Ryle (Ryle, 1974).

Heller számos megállapítása és az érzelmekről vallott felfogása sok ponton egyezik más szerzők véleményével. Valószínű, hogy Heller támaszkodott is ezekre a korábbi szerzőkre, elsősorban Magda Arnoldra, Max Schellerre, Gilbert Ryle-ra, P. M. Jakobszonra.

Magda Arnold szerint (Arnold, 1960) az amóció mindig valamilyen tárgyra irányul, egy tárggyal kapcsolatos attitűdünket jelöli (akarok valamit, félek valamitől, vágyom valamire stb.). Az érzelmek nemcsak tárgyra irányulnak, hanem őket magukat is mindig valamilyen tárgy kelti fel. Az egyén érzékel és értékel valamilyen tárgyat a hozzá való viszonyában. A következő kérdés így az, hogyan lesz egy percepcióból emocionális élmény, azaz hogyan keltődnek fel az érzelmek. Értékelés útján. A folyamat tehát a következő lépcsőfokokból áll: percepció — értékelés — emóció. Látható, hogy az értékelés, a minősítés itt is, mint általában, konstitutív, alkotó jelentőségű. Ennek kapcsán Arnold J. Dewey-re is hivatkozik (érdekes módon nem mindenben egyetértően, holott szemléletéből ennek kellene következnie), aki szerint az érzelem, érzelmi szituáció csak elnevezés és minősítés kérdése. Nincs pl. önmagában intellektuális vagy önmagában emocionális élményfolyamat. Ez kizárólag a mi értékelésünktől függ.²

Az emóció tehát mindig azon az értékelésen alapul, hogy valami jó vagy rossz a személy számára. Ahhoz, hogy egy érzelem felkeltődjön bennünk, az kell, hogy a tárgyat úgy értékeljük, mint ami ránk hat, minket érint, nekünk jó vagy rossz. De — és ez fontos — nem maga az értékelés az érzelem. Az érzelem nemcsak azt az említett értékelést foglalja magába, hogy ez vagy az a dolog hogyan érint minket, hanem egy határozott irányulást is feléje vagy ellene. Az értékelés, amely érzelmet kelt, sohasem absztrakt és reflektált, hanem mindig közvetlen és azonnali. A szituáció ilyen értékelésével jár együtt egy cselekvési tendencia (irányulás valami felé vagy averzió vele szemben), amit emócióként élünk meg. Magát az emóciót pedig cselekvési tendenciaként, motívumként éljük át. Így tehát az emóció mindig egy érzett cselekvési tendencia, amely a szituáció értékelésének a következménye. Az értékelés mindig a megfelelő érzelmet kelti fel. (Természetesen a szubjektív értékelésnek, nem pedig az „objektív helyzetnek” megfelelő érzelmet.)

Az érzelem lényegének P. M. Jakobszon is azt tartja, hogy az érzelem emocionális viszony, amelynek mindig van tárgya (Jakobszon, 1960). — Max Scheler különbséget tesz érzésállapot és intencionális érzésfolyamat között, és szerinte csak az intencionális érzések sajátossága az, hogy van tárgyuk, hogy irányulnak valamire (Scheler, 1979). Az intencio-

² „... the distinction of cold intellectuality and warm emotionality is simply a functional distinction within this one whole of action. We take a certain phase which serves a certain end, namely giving us information, and call that intellectual; we take another phase, having another end or value, that of excitement, and call that emotional... But does any one suppose that apart from our interpretation of values, there is one process in itself intellectual, and another process in itself emotional? The eye-touch process gives us information ... the heart-bowels process gives us the valuation of this information in terms of our own inner welfare, — but aside from this distinction of values within a concrete whole, through reflection upon it, I can see nothing” (Dewey, 1960).

nális érzések (= a valaminek az érzései) azok az élmények, amelyek mindig valamilyen tárgyra vonatkozhatnak, és amelyeknek a létrejöttében mindig valamilyen tárgyiasság jelenhet meg. Pl.: szeretet, gyűlölet.

Kardos Lajos szerint is (Kardos, 1978) az ún. érzelmi viszonyulás egy különálló, speciális, jelölt eset vagy kategória, vagyis nem minden érzelem sajátja az, hogy viszonyulás is egyben, nem minden érzésre jellemző az, hogy tárgyra irányul. Csak az érzelmi viszonyulásnak van tárgya. Az „érzelmi viszonyulást” ezért külön definiálni kell mint olyan beállítódást, amelynek következtében mindaz, ami valamivel (veszéllyel, dologgal) kapcsolatos, különleges jelentőséget nyer, és érzelmileg fokozottan érint. Pl. szeretet, szerelem, rajongás, tisztelet, gyűlölet, részvét, együttérzés, hála, rokonszenv stb.

Heller felfogásából, mint említettem, az következik, hogy nincs inherensen emocionális, érzelmek keltésére alkalmas vagy alkalmatlan helyzet. Ezt vallotta Dewey is. És P. Fraisse: „... emociogén szituáció, mint olyan, nem létezik. Ez a szubjektum motivációja és lehetőségei közötti viszonytól függ” (Fraisse, 1965).

Az érzelmek és az őket megnevező szavak kapcsolatáról a legtöbbet G. Ryle-től tudhatjuk meg (Ryle, 1974). Általában is, az egyik leghasználhatóbb érzenelfogás az övé. Már csak azért is, mert nem törekszik mindenáron definíciókra, ehelyett inkább megpróbálja jellemezni, minden oldalról megvilágítani a vizsgált jelenségeket.

Ryle többek között azt a problémát is előlegezi, hogy egyáltalán vannak-e érzések (és érzésfajták) a valóságban, vagy ezt csak nyelvi illúziók (a megnevezések) sugallják. Pl. a hiúnak nevezett ember sohasem érzi magát hiúnak.

Vagy: ugyanaz a szó több különböző érzésfajta (izgalmat, hajlandóságot) jelölhet; jelölhet érzédiszpozíciót vagy érzéstörténést. Ezért félrevezető a nyelv. Ugyanakkor az érzelmek az ő fogalmi keretén belül mégis nagyon szorosan összefüggenek a nyelvhasználattal, sőt azonosak vele. Még pontosabban: Ryle a dolgok és a szavak között szoros, majd-hogynem szükségszerű kapcsolatot tételez fel. Nem magukkal a dolgokkal, hanem mindig a dolgokat megnevező szavakkal végez műveleteket. (Ezért lehet alkalmas keret a mai irodalmi művekben megjelenő érzésmódok, nyelvhasználat és szubjektum leírására, ugyanis ezekben is szavakon végzett műveletekkel találkozunk. Csak az irodalmi művekben a dolgok és a szavak megfelelése épp fordított: a szavakon végzett műveletek azért jelennek meg, mert a szavak el s z a k a d t a k a dolgoktól.) A nevek tehát Ryle-nál abszolút mértékben helyettesítik a dolgokat. Az érzelmeket a velük kapcsolatos, a róluk szóló nyelvi kifejezések, a mindennapi nyelvsvokás és nyelvhasználat tanulmányozásán keresztül elemzi. Tehát kifejezetten nyelvi műveleteket végez. A vizsgálat nem maguknak a vizsgált jelenségeknek, hanem a róluk szóló nyelv elemzésének a szintjén folyik. Példa erre az izgalomról adott definíciója. Az izgalmak olyan felindulások, mondja, amelyeknek esetében az érzelmi egyensúlyból való kibillenés fokát általában a hevesség fokával jellemezzük. A definíció tehát „metadefiníció”, nem azt mondja, hogy milyen az izgalom „önmagában” (nincs ilyen), hanem, hogy hogyan látjuk és jellemezzük azt mi, leírók. És az, ahogy látjuk, egyenlő magával a jelenséggel. Az „objektív dolog” helyett tehát csak annak olvasatai léteznek. (Megint egy olyan probléma, ami a mai irodalmi művekben gyakori, és ami az önazonosításra nézve tragikus következményekkel jár, betegséghez vezethet.) Ennek a fajta vizsgálatnak talán egyik első kezdeményezője Edmund Burke volt; már könyvének címe is sokatmondó: A fenségesről és a szépről kialakult eszméink eredetének filozófiai vizsgálata (Burke, 1958).

A nyelvi műveletek végzése során Ryle különbséget tesz használat és jelentés között. A használat — az a mód, ahogy alkalmazzuk a szót — lehet pontos vagy pontatlan, helyes vagy helytelen. Ettől függően Ryle a nyelvhasználatra hol pozitíve, hol negatíve hivatkozik. Ez tehát nem ellentmondás. A nyelvhasználat ugyanis sokszor pontatlan, és ez a tény tévedésekhez vezethet az érzelmek mibenlétének megítélésében vagy csoportosí-

tásában. Sokszor viszont éppen a nyelv hívja fel a figyelmet a vizsgált jelenség lényegére. – Nézzünk meg néhány példát!

A nyelvre való pozitív hivatkozása Ryle-nak pl. az, amit a lelkesültségről, elragadtatásról, meglepődésről és megkönnyebbülésről mond. Azt, hogy ezek izgalmak (nem pedig hajlandóságok), azzal bizonyítja, hogy *m o n d h a t j u k*, valaki túlságosan fellelkesült, elragadtatott stb. ahhoz, hogy összefüggően cselekedjen vagy gondolkodjon.

Néhány negatív hivatkozása: a hangulatokat az érzések közé szokás sorolni, pedig valójában nem érzések. A rossz besorolás, minősítés oka az *érezni* szó többértelműsége, többféle használata. Vagyis: a nyelvhasználat pontatlansága. Pl. a „Betegnek érezte magát”, „Hülyének érezte magát” és más ezekhez hasonló mondatokban az *érezni* ige olyan használatairól van szó, ahol az ige tárgya *n e m* érzés neve.

Ryle a nyelvi, sőt nyelvtani érvelésben még tovább megy, és az *érez* szó különböző jelentéseit *g r a m m a t i k a i* szempontok alapján elemzi tovább, konklúzióit pedig grammatikai érvekre, megfontolásokra alapozza. Például akkor, amikor a „Viszketést érzek” és a „Betegnek érzem magam” mondatokat hasonlítja össze. A „Viszketést érzek” mondatban a *viszketés* szó az *érezni* ige *b e l s ő t á r g y a*, mondja, vagyis az ige és tárgya ugyanannak a dolognak a két kifejezése. Így a *viszketés* szó érzelmet jelöl, és ez a tény *g r a m m a t i k a i l a g* szükségszerű. A „Betegnek érzem magam” mondatban viszont a *beteg* nem belső tárgya az *érez* igeének. Így *g r a m m a t i k a i l a g* nem szükségszerű, hogy érzést jelöljön.

A belső tárgy, külső tárgy, mint ez közismert, par excellence grammatikai fogalmak. Zsilka János nyelvelmélete például (Zsilka, 1971) egyenesen a belső tárgy – külső tárgy megkülönböztetésére épül. Rendszerének kiindulópontja ugyanis a következő mondatpár (transzformációs csoport):

- [(1) Ken zsír a kenyérre.
(2) Keni zsírral a kenyeret.]

ahol az (1) belső tárgyat tartalmaz, amit az ige és a főnév szoros kapcsolata mutat: a *ken zsírt* kifejezés verbalizálható: *zsíroz*. Itt tehát teljesen világos, hogy mit jelent az, hogy az ige és tárgya ugyanannak a dolognak a két kifejezése.

Ryle egy másik, kifejezetten nyelvtani természetű észrevételének a bizonyításához pedig *g r a m m a t i k a i* eljárásokat: egy mondatkiegészítési és egy transzformációs tesztet használ. Ezekkel azt bizonyítja, hogy a fejfájás = érzés, de a boldog(ság), beteg(ség), képes(ség) a fa megmászására nem az. Mert: 1. a „fejfájást érzek” mondat ekvivalens azzal, hogy „fejfájásom van”, de az nem mondható, hogy „beteg van”, „boldog van”, „a fa megmászására képes van”. Vagyis a „... van”-t nem lehet egész mondatká kiegészíteni a „beteg...”, „boldog...”, „a fa megmászására képes...” kifejezésekkel. 2. Ha a kérdéses kifejezéseket (*betegnek*, *boldognak* stb. *érzi magát*) a megfelelő elvont főnevekkel helyettesítjük (*boldogságot érez*, *betegséget érez* stb.) ezek egészen mást jelentenek, mint az eredeti mondatok.

Ryle végső konklúziója az, hogy az *érzelem* szót sokféle jelentésben használjuk. Jelenthet testi érzeteket, motívumokat, viszonyulást, érzelmi állapotot, érzelmi állapotra való fogékonyságot. A leírónak ezért két lehetősége van: 1. vagy azt mondja, hogy ezek közül csak egy, csak az egyik kitüntetett csoport jelöl érzelmeket, és a többieket elnevezi máshogy; 2. vagy belenyugszik abba, hogy az *érzelem* szó több különböző dolgot fed. A lényeg az, hogy *m i n d e g y*, melyik leírásmódot fogadjuk el, mert mi, leírók teremtjük a tényeket.

2. A z e m o t í v f u n k c i ó. A nyelvi funkciók, a nyelvhasználati módok egyik legismertebb statikus felosztása a Jakobson-féle hattényezőzős modell, illetve ennek módo-

sított változata, a Dell Hymes-i (Hymes, 1975). A jakobsoni modellben a nyelvi kommunikáció hat tényezője mindegyikének (feladó, címzett, kontaktus, kód, közlemény, kontextus) megfelel egy-egy nyelvi funkció (emotív, konatív, fatikus, metanyelvi, poétikai, referenciális), a hat tényező mindegyike tehát a nyelv egy-egy funkcióját határozza meg. A nyelv emotív funkciójáról Jakobson a következőket mondja:

„A feladóra irányuló úgynevezett érzelmi jellegű EMOTÍV vagy »expresszív« funkció arra van hivatva, hogy közvetlenül kifejezésre juttassa a beszélő magatartását azzal szemben, amiről beszél. Az a rendeltetése, hogy egy bizonyos emóciónak akár igaz, akár színlelt benyomását keltse, ezért a Marty által kezdeményezett és javasolt *emotív* terminus kifejezőbbnek bizonyult, mint az *emocionális*. A tisztán emotív réteget az indulatszók képviselik a nyelvben. Ezek az utaló (referenciális) nyelvi eszközöktől különböznek mind a hangzás síkján (sajátos hangsorok, sőt másutt egyáltalán nem használatos hangok), mind szintaktikai szerepük tekintetében (nem összetevői a mondatoknak, hanem ekvivalensek velük). . . . Az indulatszavakban feltáruló emotív funkció bizonyos mértékig valamennyi megnyilatkozásunkat színezi a hangzás, a grammatika és a lexika síkján” (Jakobson, 1972. 235). Elemezzük ezt a meghatározást részletesen!

1. A meghatározás alapjául az egyik legismertebb és leggyakoribb érzelmedefiníció-típus szolgál (l. pl. Kardos, 1978; Heller, 1978; Rubinstein, 1974; Jakobson, 1960). Ez található meg a legtöbb pszichológiai tankönyvben és kézikönyvben is. Sz. I. Rubinstein megfogalmazásában így hangzik: „Az ember környezethez való *v i s z o n y á n a k* az átélése alkotja az emóciók szféráját. Az emberi érzelem az ember viszonya a világhoz, ahhoz, amit közvetlen *á t é l é s* formájában tapasztal és cselekszik”; „. . . az emóciók a szubjektum állapotát és az objektumhoz való viszonyát fejezik ki” (Rubinstein, 1974. 716).

2. Az emotív funkció a beszélőre irányul, a feladó, az én köré szerveződik. Nem egyszerűen érzelmi hatáskeltés, inherens érzelmesség tehát, hanem a *b e s z é l ő* szubjektív viszonyulásának a kifejeződése: a beszélő érzelmi állapotát, szándékát fejezi ki, az ő hozzájárulása az üzenethez (vö. Szépe, 1969). Az emotív tehát nem azonos azzal, hogy érzelmekifejező, nem csak ennyi, hanem a *b e s z é l ő b e s z é d a k t u s a* (vö. Gazo, 1974. 27). Így ez a funkció a személyiségproblémán keresztül ragadható meg.

Itt merül fel az a kérdés is, hogy vajon egységes és homogén szerveződést jelent-e, jelenthet-e az emotív funkció, a szövegnek a beszélő köré való szerveződése. Általánosabban fogalmazva: alkothat-e a nyelv egy-egy funkciója önálló egynemű közeget? — Heller Ágnes szerint nem (Heller, 1970. 228–9). A mindennapi élet és gondolkodás egynemű közege, mint írja, a köznyelv. A köznyelv a maga közegében egyneműsíti a különböző heterogén (nyelvi) szférákat, (nyelvi) tevékenységeket (is). Viszont a nyelv egyes különböző funkciói, az egyes nyelvhasználati módok (parancsolás, utalás, tényközlés, sértegetés stb.) nem alkotnak önálló, saját egynemű közeget, hanem ugyanannak az egynemű közegnek (köznyelv) a különböző funkciói. Ezek a funkciók ugyanis a köznyelvben sohasem jelennek meg önmagukban, elszigetelten. Nincs olyan helyzet, amelyben a nyelv csak utasításokból vagy parancsokból állna, nincs tiszta érzelmekifejező vagy tényközlő szituáció sem. Nincs tehát olyan helyzet, amelyben a nyelv használata *c s a k e g y* funkció megvalósulását jelentené.

Kérdés, hogy nem lehetséges-e az, hogy néhány különleges esetben, egy-egy műalkotásban a nyelv egyik vagy másik funkciója mégis önálló egynemű közeget alkot (tehát azon túl, hogy a művészet nyelve már eleve az). Azaz, van-e pl. mégis olyan szituáció, amely tisztán csak érzelmekifejező. „A nyelv emotív funkciója”, „az érzelmek nyelve” stb. kifejezések ezt sugallják, ezen a feltételezésen alapulnak. Ezt implikálja az is, amit Károly Sándor mond a művészi alkotásokban megvalósuló szabályváltoztatás lehetőségéről és irányáról.

A (köz)nyelv használatát, a beszédtevékenységet bizonyos (grammatikai, beszéd-aktus- stb.) szabályok teszik lehetővé, illetve maga a nyelvhasználat ilyen szabályokhoz való igazodást, tehát szabálykövetést jelent. A művészi alkotások azonban sokszor éppen bizonyos szabályok megsértésén, megváltoztatásán alapulnak. A (köz)nyelvi tevékenység kreatív jellege szabály által irányított, a művészi kreativitás szabályváltoztató. Károly Sándor azt írja, hogy a művészi alkotásokban a szerző éppen a szabályváltoztatásoknak a z o n o s í r á n y b a n történő alkalmazásával éri el a hatást (Károly, 1969. 178). A szabályváltoztatás azonos irányú módosításának egyik megvalósulása az az eset, amikor a mű a nyelvnek egy meghatározott funkciójára épül. Ez azt jelenti, hogy a szabályváltoztatások egy irányba való eltolása speciális egynemű közeget hoz(hat) létre. Ez azonban már egy másodlagos szövegszerveződési eljárás eredménye a köznyelv egyneműsítő funkciójához képest. A műalkotások ugyanis mind a poétikai funkció megvalósulásai, elsődlegesen tehát mindenképpen a poétikai funkció, azaz a közlemény köre épülnek. Ugyanakkor egy másodlagos szövegszerveződési eljárás során e z e n t ű l is mindig megvalósul(hat) még valamilyen más nyelvi funkció is: az emotív, a konatív, a fatikus, a metanyelvi, vagy éppen a referenciális. Kettős áttétellel van tehát dolgunk: egyrészt a köznyelv a jelöletlen eset a poétikai funkció megvalósulásához képest, másrészt egy következő (meta)szinten a poétikai funkció megvalósulása tekinthető „köznyelvnek”, vagyis jelöletlen alapesetnek, kiindulópontnak egy másik megvalósult nyelvi funkcióhoz képest. — Így tehát e l v i l e g lehetséges, hogy a művészi alkotásokban a nyelv valamelyik funkciója egyneműsíti a különmemű szférákat, a kommunikáció egyik alkotóeleme, illetve a neki megfelelő nyelvi funkció kap kiemelt szerepet. A többi ennek rendelődik alá, ennek keretében értelmezhető. A mű így e l s ő s o r b a n vagy érzelmkifejező, vagy tényközlő stb.

Ahhoz, hogy megválaszolhassuk azt a kérdést, hogy létezik-e a gyakorlatban tisztán érzelmkifejező szituáció, azt is meg kell néznünk, hogy mi az, hogy érzelmkifejezés, -kifejeződés. Mit jelent az, hogy egy érzelem kifejeződik? — Ezt vizsgálom majd a továbbiakban.

3. A meghatározás azonosítja az emotív és az expresszív funkciókat. Ezzel nem tudok egyetérteni, mert a két fogalom még a mindennapi nyelvhasználat szerint is egészen mást jelent. Péter Mihály, az érzelmkifejezésről és az expresszivitásról szóló egyik legfrissebb cikk szerzője pl. így értelmezi az expresszivitás fogalmát: „Nyelvi expresszivitáson általánosságban a nyelvi eszközöknek olyan használatát (illetve: olyan nyelvi eszközök használatát) értjük, amely a kommunikáció hatékonyságának fokozása érdekében a jelenlévő(k) figyelmét magukra a nyelvi eszközökre, a nyelvi megformálás módjára is vonja”; „... a nyelvi expresszivitás a kifejezés hatékonyságának (affektivitásának) növelését szolgálja” (Péter, 1984). Az emotivitás, emotív funkció nyilvánvalóan nem azonos ezzel.

Péter Mihály tanulmánya már az érzés és érzéskifejezés problémaköréhez vezet át bennünket. — Az, hogy „egy érzés kifejeződik”, többfelét jelenthet: egyrészt valami (vers, regény, zene, beszélgetés, festmény stb.) lehet tartalmában érzelmi: érzelmekről szól higgadt, közömbös, tárgyyszerű, felindult, érzelmes stb. módokon. Másrészt lehet formájában érzelmi: érzelmesen, érzelmekkel szól valamiről. Az érzelem ugyanis r ö g z ű l h e t (szavak, zene, kép, vers stb.), sőt g r a m m a t i k a l i z á l ó d h a t (intonáció, indulatszavak; l. később). — Mind a két típus lehet funkciójában is érzelmi (érzelmi felhívás).

A két esetre együtt példa T. P.-né, szkizofrén beteg Érzelmek (!) című verse: (Ez és itt következő versek saját gyűjtéseim.)

Ordítani szeretném Germánia mindig

élni fog.

Női szabású vagyok de férfi.

Igába hajtanak mint a lovat az emberek.

Most érzem csak, hogy van egy másik lét is. Igaz nem a létről akarok írni, hanem a nem-létről ami nincs ami most egy percre észretérített, ahogy szeretném érezni magam.

A versnek már a címe is jelzi, hogy itt érzelmekről lesz szó. Több különbözőről: az elfojtott feszültségről (ennek maradványa azért érződik), a higgadt tudomásulvételtől, a szomorú beletörődésről és még sok másról. Mindezek összegződése valamiféle melankolikus és „szentimentális” hatás. Szentimentális, a szónak nem pejoratív értelmében. A szentimentalizmus perspektívája a „már nem te vagy, csak aki nem lehetsz”. (A sor Ferenczi László egy verséből való.) Vagy Déry Tibor megfogalmazásában: „Attól vagy most szebb, drága szerelmes kis Elzám, hogy már nem lehetsz többé olyan szép, amilyen voltál” (G. A. úr X-ben). Ferenczi és Déry írásában a „már nem lehet” érzés a múltra vonatkozik; T.-né versében a jövőre. Ettől olyan tragikus és olyan szép. A beteg tudja, hogy beteg, és hogy számára az „ahogy szeretném érezni magam” már nem lehetséges soha többé.

A védtelen és kiszolgáltatott ember szól itt az egészségesekhez, kér segítséget azoktól, akiknek ez csak egy szavába kerülne. Hogy ne bántsák, hagyják őt élni a másik-létben. Megtehetnék, ha megtennék. Ezért a beletörődés, de nem teljesen. Ordítani szeretném, mondja, de azért ordítja is. Vagy legalábbis mondja. A betegség döbent rá az embert arra, hogy van másik lét is, sőt e g y s z e r r e többféle. Kitérít tehát a világot. Bár ne tenné. Ne í g y tenné. De a kettős lét (női–férfi) és a különböző létmódokban (lét, nemlét, máslet) való szabad mozgás, az egyikből a másikba való szabad átjárás egyben a teljesség is. Tragikus teljesség, mert az egyik létből nagyon nehéz visszatalálni a másikba, és mert bizonytalan. Az egész versben az egyetlen biztos pont az, hogy Germánia m i n d i g élni fog. Az *élni fog* nagyon hangsúlyos, hiszen külön sorba van kiemelve. Miért pont Germánia? — Valahonnan nagyon mélyről jön ez a szó, s itt fenyegető esengése van. A biztonságvágy kifejeződése a vers keretes szerkezete: két *szeretném* fog közre egy *akarok*-ot. Az *akarok* mellett a beteg jelzi, hogy *ír*, vagyis hogy versről, alkotásról van itt szó, nem magáról a valóságról. Az írás egy újabb létmód. Miért jelzi ezt? Hogy annál feltűnőbb és tragikusabb legyen abbamaradása: „ahogy szeretném érezni magam”, — mondja, és itt hagyja abba a verset. Mindannyian tudjuk, hogy ez a vágy mire vonatkozik: hogy ne vegyék el tőle a betegséget, vagy vegyék el teljesen.

Érdekes, hogy ennek a nagyon szép és pontos versnek a szerzője írt egy érzésközhelyekből, közhely-érzésekből építkező verset is. Ez a címtelen vers a magány és a szeretetvágy explicit és higgadt kifejeződése, tehát a tartalmilag érzelmi típusba tartozik. A *gondos kertész* munkájának emlegetése, vágyása arra utal, hogy az én ösztönösen tisztában van azzal, hogy az érzelmeket ahhoz, hogy egyáltalán kialakuljanak és megmaradjanak, ápolni, kultiválni kell. Ehhez pedig kellenének az éntel szeretettel odafigyelő más emberek.

E sorok írójának több jutott az élet viharos tombolásából
Mint a meleg téli esték melegéből
Több jutott a fagyból mint a nap sugaraiból
Mert az hagyta el álnokul,
Kinek szívének egész forróságával hitt.
Egy gazdátlanul maradt szív keres gazdát
s egy gazdátlanul maradt szeretet várja
a gondos kertész munkáját egy életen át.

Látható, hogy ez a vers is ellentétekre, kettősségekre épül, alapszerkezete tehát azonos a másikkal, csak a megfogalmazásmód kevésbé egyéni, kevésbé hatásos. És, hasonlóan ahhoz, ebben is valami tragikus véglegesség, megmásíthatatlanság van.

Nem ennyire tragikus, de T. P.-né *Érzelmek* című versével némiképpen rokon érzelmeket tartalmaz E. E. depressziós nőbeteg? című verse: (A kérdőjel a verseim.)

Ordítani szeretnék fájdalmamban
De nem tudom mi fáj
A vigasztalando mellé állnék
De nem tudom hol áll
Zokogni szeretnék hangtalan
De nem tudom mi ennek az oka
El szeretnék tűnni örökre
De nem tudom kitől s hova

Ez a vers is ellentétekre épül: párhuzamosan és ellentétesen szerkesztett sorpárok-ból áll, de érdekes módon a sorpárok első felében megfogalmazott erőteljes érzések intenzitását minden esetben gyengítik a második sorok ismétlődő *nem tudom*-jai.

4. A Jakobson-féle meghatározás következő pontja, amely az érzéskifejezés kérdésköréhez is közvetlenül kapcsolódik, az indulatszavak nyelvi státuszával foglalkozik. Két dolgot állít róluk; e két szempontból különböznek az indulatszók a referenciális nyelvi eszközöktől: 1. sajátos hangsorok; 2. nem összetevői a mondatoknak, hanem ekvivalensek velük.

Az indulatszavaknak a nyelvi érzéskifejezés szempontjából való fontosságát szinte minden kutató hangsúlyozza. A tisztán emotív réteget az indulatszók képviselik a nyelvben, írja Jakobson (Jakobson, 1972); az indulatszók a nyelv par excellence érzelmkifejező eszközei, írja Péter Mihály (Péter, 1984). Péter is említi az indulatszók sajátos hangalakját és grammatikai jellegüknek a referenciális eszközöktől eltérő voltát. Az indulatszók érzelmkifejező szerepét hangsúlyozzák a kifejezetten nyelvészeti leírások is (Deák, 1936; Kelemen, 1961; 1970; Tompa, 1970; Bencédy és mások, 1971).

Visszatérve Jakobson megállapításához, igaza van abban, hogy az indulatszók hangalakja sajátos. De mit ért azon, hogy ekvivalensek a mondattal? Funkcionálisan azok? — Mert egyébként nem végezhetők el rajtuk ugyanazok a műveletek, mint amelyek elvégezhetők egy mondaton. Nem állíthatók vagy nem tagadhatók például, vagy nem lehet kérdéssé alakítani őket. Nincs propozicionális tartalmuk sem. De az is igaz, hogy viselkedésük eltér a szavak viselkedésétől is: pl. nem ragozhatók, nem lehetnek mondatrészek. Úgy tűnik ezek alapján, hogy az indulatszók kategóriája nem értelmezhető azokban a nyelvleírási keretekben, amelyek csak a nyelv deskriptív (referenciális) funkcióját veszik figyelembe (hagyományos, deskriptív, generatív), és amelyeknek alapegysége a szó vagy a mondat. Az ilyen típusú rendszerekben nem tudunk az indulatszóról lényegében semmit sem mondani.

Vizont értelmezhető a nyelvi funkciók sokaságára épülő beszédaktuselméleti keretben, amely szerencsés módon eleve lazább, mint a szorosan vett grammatikai rendszerek. Ebben a keretben mondható pl. az, hogy az indulatszók, hasonlóan pl. az üdvözléshez, olyan beszédaktusok (illokuciók aktusok), amelyeknek a végrehajtási feltételei közül hiányzik a propozicionális tartalmi feltétel (szabály). Vizont van őszinteségi feltételük. J. R. Searle írja, hogy az őszinteségi feltétel mindig valamilyen pszichológiai állapotot fogalmaz meg, az aktus végrehajtása pedig ennek a pszichológiai állapotnak a kifejezésevel egyenértékű. „Az előbbi törvény mind őszinte, mind őszintétlen aktusokban érvényesül, azaz attól függetlenül, hogy a beszélőnél ténylegesen fennáll-e a megjelölt pszichológiai állapot” (Searle, 1979. 83). Az indulatszavak esetében ez a pszichológiai álla-

pot egy érzelem megléte, illetve a beszélőnek az a szándéka, hogy valamilyen érzelem színelvált vagy igaz benyomását keltse (vö. a jakobsoni meghatározással).

Mindebből látható, hogy az indulatszók valóban szoros kapcsolatban vannak bizonyos pszichológiai állapotokkal. A leírás szintjén fogalmazva ez azt jelenti, hogy ezen a területen valóban érintkezik egymással a nyelvészet és a pszichológia. Feltűnő, hogy az indulatszók meghatározása, csoportosítása és általában tárgyalásmódja az említett szerzőknél nyelven kívüli (= pszichológiai) és soha nem nyelvi-grammatikai szempontokon alapul. Az indulatszók osztályozása megegyezik a lelki jelenségek hagyományos felosztásával (érezem — akarat, illetve a nekik megfelelő érzem- és akaratkifejező szók). Amikor pedig a szerzők már az úgynevezett érzemkifejező indulatszókat sorolják további még kisebb alcsoportokba, valójában az érzelmek (általuk) leggyakoribbnak vélt típusait adják meg (főleg: Tompa, 1970; Bencédy és mások, 1971).

Ennek a fajta leírásnak a nehézségeit Deák István, a máig egyetlen indulatszómonográfia szerzője a következőképpen összegzi: „Lehetne az indulatszókat azok szerint az érzelmek szerint is osztályozni, amelyeket kifejeznek, tehát jelentésük alapján. Ez a felosztás nagyon nehéz, mert alig húzható határvonal az egyes érzelmek között, az egyik érzem szinte észrevétlenül átsap a másikba” (Deák, 1936. 13). Jellemző, hogy az indulatszók osztályozásával kapcsolatos problémák emlegetésekor nem nyelvi-nyelvészeti nehézségekre panaszkodik, hanem arra, hogy *m a g u k a t a v a l ó s é r z e l m e k e t* nehéz egymástól elkülöníteni. Érzem és indulatszó között tehát közvetlen viszonyt, leképezést feltételez. Végül mégis csoportosít; szerinte a leggyakoribb indulatszavak 12 különböző érzem kifejezésére szolgálnak. Ez a szám azonban nem reális, mert egy-egy csoport így fest nála: a kellemesség, a fájdalom, a szenvedés kifejezésére szolgálnak: *ah, jaj, ó*. — Egy kategóriába kerülnek továbbá a lehangoltság, szomorúság, csalódás, gyász érzelmek is, illetve az őket kifejező indulatszók: *aj, haj, hej, istenem* stb.

Még jellemzőbb ebből a szempontból Kelemen József tanulmánya (Kelemen, 1961. 103–14), amely a lelki jelenségek említett hagyományos felosztását egy az egyben követi: érzemkifejező, akaratkifejező és gondolati vonatkozású (hangutánzó, mutató, töprengő, kérdő, felelő) mondatszókról beszél (ő a mondatszó kategória alatt tárgyalja az indulatszókat). Az ezek közötti különbségtétel nagyon világosan *n e m n y e l v i* mert annak, hogy egy szó érzemet fejez-e ki vagy gondolatot, nincs nyelvi-grammatikai következménye. *N y e l v i e s z k ö z ö k k e l a k e t t ő k ö z ö t t n e m t u d u n k k ü l ö n b s é g e t t e n n i.* (Úgy tűnik, hogy pszichológiaiakkal sem nagyon.)

A ma indulatszónak nevezett elemeknek a nyelvtörténet folyamán kétféle *e l n e v e z é s e* alakult ki (ezeket Kelemen elemzi igen alaposan: Kelemen, 1961): 1. *interiectio*, vagyis közbevetés. Ez az elnevezés egy valóban nyelvészeti jellegű megfigyelésen alapul, azon a már említett tényen, hogy az indulatszók szerkezetileg nem részei a mondatnak, hanem azon belül vagy kívül (?) olyan önálló egységek, mint pl. a megszólítás. Ez a név tehát a használaton alapul. 2. Az *indulatszó* elnevezés alapja a kérdéses elemek „jelentése”: indulatokból fakadó és indulatokat kifejező nyelvi egységek ezek a meghatározások szerint. Ez az elnevezés tehát pszichológiai vagy inkább pszichológizáló jellegű. (Az indulatszavakat más szempontból, formális módon vizsgálom egy újabb tanulmányomban: Indulatszót tartalmazó nyelvi kifejezések kezelése kétszeres lambda-absztrakcióval. Megjelenik: NyK.)

Az említett meghatározások általában két dolgot hangsúlyoznak az indulatszavakkal kapcsolatban: 1. hogy azok a beszélő érzelmét (hangulatát, akaratát) fejezik ki; 2. bennük az érzékifejezés *k ö z v e t l e n*.

Az érzelmek közvetett (gondolati, semleges) és közvetlen („érzelmes”) nyelvi kifejezésével Telegdi Zsigmond foglalkozott (Telegdi, 1962. 29–32). Az, hogy egy érzés kifejezése közvetett, két dolgot jelent: a) a *Fáj a fogam* mondat pl. egy érzést fejez ki, de nem közvet-

lenül, mert a *fáj* jel tartalma nem az a fájdalom, amelyet én itt és most érzek, hanem a fájdalom általában. — Ez az állítás azért pontatlan, mert ez nemcsak a közvetett (érzés)kifejezés sajátossága, hanem minden (érzés)kifejezése általában. Ugyanez érvényes ugyanis az úgynevezett közvetlen nyelvi (és nem nyelvi) érzéskifejezésre is. Az is csak társadalmilag érvényes, konvencionizálódott jelek segítségével történhet, illetve ilyen aktus. Ha nem így lenne, nem értenék őket, és nem is mondhatnánk, hogy érzéskifejezések, mert egyszerűen nem tudnánk, hogy azok. Ezt csak akkor tudhatjuk, ha társadalmilag egyezményes módon fejeződik ki.

Közvetlen érzéskifejezés Telegdi szerint a hangszín, a hangmagasság, a beszédtempó; általában a tartalom kivitelezésének módja. Ezek mutatják, hogy a beszélő hogyan viszonyul saját szavainak tartalmához.

b) Másrészt a közvetettség azt jelenti, hogy a jel motiválatlan, azaz a jel és a denotátum közti kapcsolat önkényes, nem ok-okozati. Ezzel szemben a közvetlen érzéskifejezésnél a jel (= beszédtempó, hangmagasság stb.) és a tárgya (= a megfelelő érzelem) közti kapcsolat okozati összefüggést mutat: „Ha egy érzelmet nyelvi jellel fejezek ki (pl. azt mondom, hogy *örülök*), az érzelem kifejezése közvetett: a kettő (a jel és az érzelem) között nincs belső, természetes kapcsolat, a gondolkodás hozza őket kapcsolatba (közvetíti kapcsolatukat), amennyiben felismeri a logikai összefüggést a jel általános jelentése és az egyéni érzelem között, az egyéni érzelmet a jel általános jelentése alá foglalja. Ezzel szemben a beszéd kifejező sajátosságai (a hang alapszínének módosulása, a hangterjedelem magasabb sávjainak használata, a beszédtempó gyorsulása vagy meglassulása stb.) okozati összefüggésben állnak bizonyos kedélyállapotokkal, azok ennyiben közvetlenül jutnak bennük kifejezésre” (Telegdi, 1962. 31). — Nem tudom, hogy Telegdi hová sorolná az indulatszót, de pl. a *jaj* és a fájdalom, bánat, meglepetés, öröm, kíváncsiság, szomorúság stb., vagyis az a 37-féle (!) érzelem, amit Kelemen szerint kifejezhet (Kelemen, 1970. 46) közt nincs „természetes” kapcsolat, amit már csak az is mutat, hogy a *jaj*-t ilyen sokféle értelemben használhatjuk. Vagy az is, hogy ugyanannak az érzelmenek a kifejezése nyelvenként más és más hangszorral történik.

Nem tudok egyetérteni Telegdinek egy további állításával sem, mely szerint a nyelvi jelek is kifejezhetnek érzelmeket anélkül, hogy megneveznék őket, ennyiben tehát közvetlenül. Példa erre az *elhunyt* szó. Ez, szemben az érzelmileg közömbös hatású *meghalt*-tal, a hallgató érzelmeire is hat. Tehát affektív jellege van, írja Telegdi. — A h a t á s fogalmának bevezetése azért nem szerencsés, mert egyáltalán nem biztos, hogy az *elhunyt* szó mindenkire egyformán hat (mindenkiben éppen részvétet vagy tapintatérzést kelt, ahogy azt Telegdi írja; lehet, hogy valakit pl. idegesít túlzottan finomkodó jellege stb.), sőt az sem biztos, hogy egyáltalán kelt érzelmi hatást.

Telegdinek ez a szemléletmódja különben megegyezik a magyar nyelvtanokban és főleg a stilisztikában általános felfogással, mely szerint a szavaknak érzelmi, hangulati hatásuk van: egy adott szónak mindenkire azonos hatása. Úgy kezelik tehát a hatás fogalmát, mintha az valamiféle „egyezményes” dolog lenne. Ezen alapul az egész magyar stilisztika, és Péter Mihály tanulmánya is (Péter, 1984). Szerinte is a nyelv érzelmekifejező eszközei közé tartoznak bizonyos lexikai lehetőségek, vagyis vannak inherensen érzelmi tartalmú szavak, pl. *cica*, *cicus*, *szellő*, *hús*, *viskó*, *piszmoz*, *gebe* stb. — Véleményem szerint az érzelmi, hangulati mozzanatokot mi, használók tulajdonítjuk a szavaknak, ha egyáltalán tulajdonítjuk (és akkor is mindenki más szavaknak és más t, legfeljebb meg t a n u l t a, hogy mit kell beleéreznie egy adott szóba), annak alapján, hogy vannak előzetes tapasztalataink arról, kik szokták használni a kérdéses szavakat, vagy éppen milyen emlékünkhöz fűződik hozzájuk stb. Vagyis: nem a szó kelt bennünk valamilyen inherens módon benne lévő „érzelmi töltet” alapján érzelmi hatást, hanem azt mi „látjuk bele”.

IRODALOM

- Arnold, Magda B. 1960: *Emotion and Personality, Volume I. Psychological Aspects.* New York.
- Austin, J. L. 1979: Hogyan cselekedjünk szavakkal? In: Pléh-Terestyéni, 1979.
- Ádám György (szerk.) 1972: *Pszichofiziológia*, Gondolat.
- Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velesov Mártonné, 1971: A mai magyar nyelv, Tankönyvkiadó, 82—3.
- Buda Béla, 1978: Az empátia — a beleélés lélektana, Gondolat.
- Burke, Edmund, 1958: *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, Routledge and Kegan Paul, London, Part Five: 163—77.
- Darwin, Charles, 1963: Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése, Gondolat.
- Davis, Steven, 1980: Perlocutions. In: Searle—Kiefer—Bierwisch, 1980: 37—55.
- Deák István, 1936: A magyar indulatszók, Pécs.
- Dewey, J. *The Theory of Emotion II. The Significance of Emotions.* *Psychological Review*, 2: 21—2. In: Arnold.
- Fabó Kinga, 1984: Nyelvhasználat és önazonosítás, Á.Ny.T. 15. kötet. 13—31.
- Fraisse, P. 1965: Les émotions. *Traité de Psychologie expérimentale*, vol. 5. Paris. In: Leontyev, A. Ny. 1979: *Tevékenység, tudat, személyiség*. Gondolat, 228.
- Gazo, E. M. 1974: *Analytical Ethics and Ethos. An Inquiry into Moral Language and Norms*, Bonn. 27.
- Heller Ágnes, 1970: A mindennapi élet, Akadémiai: 228—9.
- Heller Ágnes, 1978: Az ösztönök. Az érzelmek elmélete, Gondolat.
- Hymes, Dell H. 1975: A beszélni néprajza, In: Pap Mária-Szépe György (szerk): *Társadalom és nyelv*, 1975: 91—146.
- Jakobson, Roman, 1972: Nyelvészet és poétika, In: *Hang — Jel — Vers*. Gondolat: 229—76.
- Jakobszon, P. M. 1960: Az érzelmek pszichológiája. Tankönyvkiadó.
- Kardos Lajos, 1978: *Általános pszichológia*. Tankönyvkiadó: 236—82.
- Károly Sándor, 1969: A történeti és a leíró nyelvtudomány kapcsolatának újabb fejlődése. *NyudÉrt.* 65: 178.
- Kelemen József, 1961: A mondatszokról. In: Sulán Béla (szerk): *Nyelvtani tanulmányok*. Tankönyvkiadó: 103—14.
- Kelemen József, 1970: A mondatszók a magyar nyelvben. Akadémiai: 46.
- McLean, Paul, D. 1972: A limbikus rendszer pszichofiziológiája. In: Ádám, 1972: 288—316.
- Nemes Nagy Ágnes, 1980: Előszó egy verseskötethez. *Nagyvilág*, 1980/12: 1861.
- Péter Mihály, 1984: Érzelmek kifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben, *ÁltNyT.* 15. kötet 219—35.
- Pléh Csaba—Terestyéni Tamás (szerk) 1979: *Beszédaktus—kommunikáció—interakció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Radnóti Sándor, 1981: Oraibi alapítása. *Mozgó Világ*, 1981/7: 23—32.
- Rubinstein, Sz. I. 1974: *Az általános pszichológia alapjai II.* Akadémiai.
- Ryle, Gilbert, 1974: A szellem fogalma. Gondolat: 119—68.
- Scheler, Max, 1979: A formalizmus az etikában és a materiális értéketika. Gondolat, 388—404.
- Searle, J. R. 1979: Az illokúciós aktusok szerkezete. In: Pléh—Terestyéni, 1979: 83.
- Searle, J. R.—Kiefer F.—Bierwisch, M. (szerk); 1980: *Speech Act Theory and Pragmatics*. D. Reidel Publishing Company.
- Szépe György, 1969: Nyelvi funkciók, generatív nyelvészet, népköltészet. *Valóság*, 1969/6: 20—32.
- Telegdi Zsigmond, 1962: Bevezetés a nyelvtudományba I. Tankönyvkiadó: 29—32.
- Tompa József (szerk), 1970: A mai magyar nyelv rendszere I. Akadémiai: 291—4.
- Zsilka János, 1971: Nyelvi rendszer és valóság. Akadémiai.

Igei jelentéselemzések

I. Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékén 1981 májusában alakult meg a „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport. A csoport Zsilka János egyéni kutatásai során kidolgozott elmélete keretében folytat jelentéstani kutatásokat A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának anyaga alapján. Zsilka János elmélete szervesen kapcsolódik a XX. századi nyelvtudomány fejlődésének alapvonalához, amely a különböző nyelvészeti (és ezen belül jelentéstani) irányzatok keretében elért eredmények szintézise felé mutat.

A szemantika tudománya a múlt század huszas éveiben a történeti nyelvtudomány keretein belül jött létre. Először Ch. K. Reisinger merült fel a jelentések történeti és logikai levezethetőségének gondolata. A jelentésváltozás három formáját különböztette meg, amelyek közül az egyik típusban — ahol a jelentések szintaktikai kapcsolatok révén változnak — csirájában már jelentkezik a jelentés és a szintaktikai szerkezet összefüggésének gondolata is. A múlt század hetvenes éveiben H. Paul (még mindig a történeti nyelvészetben belül) jelentésméletemben a jelentés két aspektusát — az uzualist (absztrakt) és az okkasionálist (konkrét) — különbözteti meg, és a jelentésváltozást a jelentés és a két aspektusával hozza összefüggésbe.

A történeti nyelvészet a nyelv történetéből kísérli meg a nyelvi állapot jelenségeinek levezetését; Paul az állapot összefüggései alapján próbál közelebb kerülni a történeti változások megértéséhez. F. de Saussure, akinek fellépésével megindul a nyelv rendszer-szerű vizsgálata, az állapot jelenségeit már a nyelv történetétől függetlenül vizsgálja. A történeti nyelvészet alapfogalmainak, a levezetésnek és az analógiának a bírálatakor kifejti: a történettől nem várhatjuk az állapot megértését, mert a történeti változás elszigetelt, független azoktól a következményektől, amelyeket a rendszer síkján kivált. Saussure jelemletemben megállapítja: különbség van a jel jelölő és jelölt oldala (signifiant és signifié) között. A jelentés maga pedig nem azonos a fogalommal, hanem az a mód, ahogyan a fogalmak és hangképek asszociálják egymást. Ezzel a kettéválasztással kezdődik el végül is a jelentés rendszer-szerű és speciálisan nyelvi vizsgálata, mivel — a logikai szemlélettel ellentétben — a jelentésváltozások nem érthetők meg a gondolkodás törvényei alapján, hiszen a szavak minden nyelvben sajátosan asszociálják egymást; a különböző nyelvek között csak részleges fogalmi fedések vannak.

A mezőelmélet új fejezetet nyit a szemantika történetében: W. Porzig, J. Trier és A. Jolles munkásságában a jelentéstani területén is megindul a nyelvi rendszer vizsgálata. W. Porzig legjelentősebb gondolata a jelentésimplicációkra vonatkozik. Felfigyel arra, hogy minden olyan viszonyban, ahol főnév (alany, tárgy, határozó) járul az ígéhez, szorosabb kapcsolatok jönnek létre. Ezek a jelkapcsolatok, elemi mezők jelzik a rendszer legalsó szintjét. A kapcsolatoknak e szintjén az elemek tulajdonképpeni jelentésükben vannak jelen. Az ígék kiléphetnek ezekből az elemi kötöttségekből, de jelentésük akkor már metaforikus.

Porzig meglátja tehát, hogy a szerkezet és a jelentés összefügg egymással, s kísérletet tesz szintaxis és szemantika kapcsolatainak feltárására. A szintaxis fejletlensége folytán viszont e kísérlet egyelőre nem bizonyulhatott eredményesnek; a kérdés újra csak a hatvanas években, Katz—Fodornál merült fel egy belső fejlődés keretén belül, a szintaxis nyomására.

Későbbi, konkrét szemantikai kutatások alapján elmondhatjuk, hogy a mezőelmélet mindhárom változata igen mély és termékeny gondolatokat tartalmaz. Jelentés és szerkezet belső kapcsolatának vizsgálatakor (l. Porzig) kiderül, hogy hierarchiának (l. Trier) kell lenni a jelentések rendszerében; a jelentések belső szerkezetének vizsgálatakor pedig világossá válik, hogy ellentétek (l. Jolles) szövik át az egész lexikont.

A XX. század harmincas éveitől a nyelvtudomány súlypontja áthelyeződik az USA-ba. Az amerikai deskriptív iskolát a formális és taxonomikus leírás jellemzi; Bloomfield lemond a nyelvi formák jelentésének definiálásáról. Az ötvenes években azonban ez az álláspont tarthatatlanná válik: felmerül — pontosabban magasabb szinten visszatér — a levezetés és az elemek hierarchiájának gondolata. Harris és Chomsky szinte egyszerre jut el a felismerésig: a levezetést be kell vonni a leírásba. Harris észreveszi, hogy a szóosztályoknak csak bizonyos elemei tűrik meg egymást a mondatban; a kapcsolódás függ az elemek jelentésétől. Ezzel Harris is eljut — a szintaxis felől — jelentés és szerkezet belső összefüggésének gondolatához, ahhoz a gondolathoz, amely Porzignál szemantikai kuta-

tások során merült fel. Harris felfigyel arra is, hogy az azonos tartalmú, azonos individuális koostrukturensekből felépülő mondatok levezethetők egymásból, egymás transzformációi. Chomsky a szerkezeti homonímia felmerülő problémájától szintén a transzformáció fogalmához érkezik el. Ez azonban 1957-es művében még nem vezet a jelentés bevonásához.

Akárhogy is: az ötvenes évek végére az amerikai deskriptív iskola mindkét alap-tétele — a leírás formális és taxonómikus — megdőlt. A transzformáció fogalmának megjelenése, a generatív grammatika megszületése pedig jelzi, hogy az állapot vizsgálata, a leírás — egy új szinten — ismét a történetiség felé fordul.

A Katz—Fodor-féle strukturális szemantikával a jelentés 1963-ban már ténylegesen is bekerül a leírásba; kiderül ugyanis, hogy a nyelvi kompetencia nem pusztán szintaktikai, hanem szintaktikai és szemantikai együttesen. Mivel a Katz—Fodor-féle szemantikaelmélet a mondatok jelentése részben a mondatot alkotó elemek jelentésétől függ, az elmélet egyik összetevője a lexikon, amely dekomponálja: grammatikai, szemantikai jegyekre és az ún. *distinguisherre* bontja a jelentést. A Katz—Fodor-féle elmélet értéke, hogy benne a különféle jelentések elemzik egymást, hiányossága azonban, hogy az elvont jelentéskomponensek és a konkrét jelentések közötti belső kapcsolatokat nem vizsgálja, a *distinguishert* mint a jelentés egyedi, nem szisztematizálható mozzanatát az elemek összefüggése szempontjából irrelevánsnak tekinti; így feltáratlan marad a jelenség és lényeg egymáshoz való viszonya.

W. Schmidt 1963-as művében más utakon közelít a jelentéshez. Elmélete egyidejűleg szintézise és kritikája a mezélméleteknek és a Sperber-féle kontextuális jelentéseméletnek. Túllépve a saussure-i *langue* és *parole* éles elkülönítésén, a szó jelentését jelenség és lényeg egységében akarja meghatározni. Észreveszi, hogy egyrészt a szó jelentése közvetlenül a kontextusban létezik, másrészt nem csak közvetlenül létezik. Azt a jelentést, amely a szó különböző, a kontextusból elvonható jelentéseit összefogja, mintegy egységet alkotva, lexikális jelentésnek nevezi. A lexikális jelentés a *langue*, az aktuális (vagy kontextuális) jelentés pedig a *parole* szférája, azaz a lexikális jelentés az aktuális lehetősége, az aktuális pedig a lexikális lehetőségének realizációja a beszéd síkján. Schmidt a jelentés egységének meghatározásakor visszanyúl a H. Paul-i gondolathoz, s — a strukturális szemantikával egyidőben ő is — mozzanatokra bontja a szó kontextuális jelentéseit. Úgy látja, hogy az egység bizonyos alkotómozzanatok egyezésével, változatlanságával magyarázható, s látja azt is, hogy a kérdés nem független a jelentések rettegzettségétől, hierarchiájától: a szó különböző jelentései — közvetlenül vagy közvetlen — mindig egy azonos főjelentésre (tulajdonképpen jelentésre, amely nem egyenlő az etimológiai alapjelentéssel) vezethetők vissza.

Visszatérve a generatív koncepcióhoz: a hatvanas évektől napjainkig a nyelvi leírásnak ez a változata jelentős változásokon ment át. Megkérdőjeleződtek a hagyományos kategóriák: a mélyszerkezetben valamennyi szóosztály mondat értékű. A nyelvtudomány a szimbolikus logika felé fordul. Ugyanakkor — a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet konkrét vizsgálatainak kapcsán — kiderül, hogy a két szerkezet között rétegek, szintek vannak, amelyek levezethetők egymásból. A vizsgálat e típusa — szétfeszítve a generatív koncepció kereteit — már kísérletet tesz az elvont és közvetlen jelentés mechanikus szembeállításának kiküszöbölésére; így lehetőség nyílik nemcsak az absztrakt-konkrét, hanem a fordított irányú mozgások vizsgálatára is, a deduktív módszer kiegészülhet az induktívval.

Zsilka János szinkrón kutatásaiban is felmerül a nyelvi állapot és a nyelv történetének a viszonya. Felfogásában a történet nem független az állapottól, az állapot állandó mozgásban lévő rendszer, amelyben a történeti folyamatok szüntelenül jelen vannak: a szinkrón mozgásokban a történeti változások reprodukálódnak.

Zsilka János a szintaktikai szerkezet felől, a tárgyas mondatformák vizsgálatán keresztül jutott el a jelentés kérdéséig. Szerves rendszerében az egymásból levezethető mondatformáknak a valóság egyre tágabb összefüggéseit tükrözni képes jelentésszintek felelnek meg. Mivel a mondat az ige köré szerveződik, vizsgálatainak középpontjában az ige, ill. az igei jelentés áll. Az igei jelentések három szintjét különbözteti meg: I(jel₁), I(jel₂), I(jel₃), s újabb kutatásai a jelentés harmadik, ún. metaforikus szintjére, ill. annak vizsgálatára irányulnak, hogyan épül, valamint hogyan hat vissza ez a harmadik szint az alsóbb szintekre, az ige tulajdonképpeni jelentésére.

A jelentés belső szerkezetének elemzése, mélyebb megértése hozzátartozik a szintaktikai szerkezetek, kapcsolódások természetének megértéséhez. Zsilka János egy-egy ige jelentésszerkezetének elemzésekor mindig az ige legközvetlenebb, legkonkrétabb jelentéséből, az ún. tulajdonképpeni jelentésből indul ki, mely első megközelítésben a maga közvetlenségében, elemzés nélkül érthető. Az ige nem közvetlen, ún. metaforikus jelentéseinek elemzésekor kiderül, hogy azok nem függetlenek sem egymástól, sem a tulajdonképpeni jelentéstől. A metaforikus jelentések jelentésmozzanatokra bonthatók, s a különböző jelentésekben egy változó igei jelentésmozzanat mellett hasonló vagy azonos mozzanatok állapíthatunk meg. A metaforikus jelentések egymással való kapcsolatát keresve a tulajdonképpeni jelentéshez jutunk vissza: a metaforikus jelentések fényében kiderül, hogy a kielemezett mozzanatok a tulajdonképpeni jelentés mozzanatai — a tulajdonképpeni jelentés is mozzanatokra, jelentéselemekre bontható, ezek komplex egységeként értelmezhető. A metaforizálódás során ezek a mozzanatok különválnak egymástól, más-más jelentésekkel kapcsolódnak össze (s ennek során maguk is differenciálódhatnak). A metaforikus jelentéseket integrációkként — egy igei mozzanat és a tulajdonképpeni jelentés bizonyos mozzanatainak integrációiként — foghatjuk fel; az integrációkban tükröződik a szó jelentésének belső szerkezete.

A metaforikus jelentések tehát a tulajdonképpeni jelentésből vezethetők le, a tulajdonképpeni jelentés viszont a metaforikus jelentéseken keresztül válik elemezhetővé — a tulajdonképpeni és a metaforikus szint között kétirányú mozgás van.

A jelentésnek azonban a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentés szintjén kívül létezik egy harmadik szintje is; a metaforizálódás során felismerődött mozzanatokból létrejön a jelentés egy absztrakt, a maga közvetlenségében soha meg nem jelenő formája, az ún. hipotetikus jelentés — ez biztosítja a jelentés egységét. A jelentésnek ez a szintje egyfelől a metaforikus jelentések általánosulásából jön létre, másfelől visszahat a metaforikus szintre: a hipotetikus jelentésből a metaforikus jelentések deduktív úton is levezethetők, a hipotetikus jelentésből kiindulva újabb és újabb metaforikus jelentéseket hozhatunk létre. A jelentés rendszerében kettős mozgások vannak nemcsak a tulajdonképpeni és a metaforikus, hanem a metaforikus és a hipotetikus szint között is.

A tulajdonképpeni és a hipotetikus jelentés viszonya sem merül ki a metaforikus szint által közvetített kapcsolattal. Mivel a hipotetikus jelentésben szereplő mozzanatok csírájukban, lehetőségként már a tulajdonképpeni jelentésben is benne rejlenek, a hipotetikus jelentés valójában a tulajdonképpeni jelentés más, kibomlott formájának tekinthető.

A fentiekben vázlatosan kifejtett elmélet bizonyára számos gyakorlati területen is alkalmazható volna (anyanyelvi, ill. idegen nyelvi oktatás-nevelés, nyelvhelyességi kérdések, neologizmusok megítélése, költői nyelvhasználat — versértelmezések stb.). Kutatócsoportunk tagjai az alábbiakban — azon túl, hogy bemutatják az igei jelentéselemzések ezen elméleten alapuló módszerét — arra mutatnak példát, hogyan járulhat hozzá ez a típusú jelentéselemzés a versértelmezéshez, a költői nyelv megértéséhez.

II.1. A *töm* ige tulajdonképpeni jelentésének meghatározása — bár látszólag egyszerű dolog — felvet néhány problémát.

Vizsgáljuk meg először is a *töm* ige pragmatikus vonatkozásait. Ha megfigyeljük azokat a szituációkat, helyzeteket, amelyek ezzel az igével jellemezhetők, szembetűnik az a tény, hogy *t ö m é s*-nek nevezhető elemi cselekvés nem létezik. (Elemi cselekvések: *vág, üt, dob, szúr* stb.)

Ha a *töm* a maga részéről nem elemi cselekvés, kell lennie olyan elemi cselekvésnek, amely más összetevőkkel együtt a *töm* tartalmát alkotja. Úgy tűnik, hogy ez a mozzanat nyelvtanilag a *nyom* igével fejezhető ki.

Így azonban felmerül az a kérdés, hogy van-e egyáltalában különbség a két ige tartalmában, vagy pedig ez a két ige egymás szinonimája. Intuitív nyelvérzékünk azt sugallja, hogy ez a különbség létezik, mégpedig úgy, hogy a *töm* ige tartalma gazdagabb, konkrétabb mint a *nyom* igéé. Azaz a *töm* tulajdonképpeni jelentésében elemként zárja magába, implikálja a *nyom* igét. Ezzel azonban az összefüggések nem merültek ki.

A *nyom* ige csak úgy válhat a *töm* tartalmává, ha bizonyos más elemekkel kiegészül. Ezek az elemek a következők:

[nyom + vmit + vmibe]

Az új elemek tartalmukat nézve tovább megszoríthatók: (a) amit: valamilyen anyag (b) ahova: nyílás, lyuk, üreges tér.

Ennek alapján tehát a *töm* ige tartalma tulajdonképpeni jelentésében a következőképpen bontható fel: (a) nyom vmit v_hova/vmibe (b) amit: képlékeny vagy több részből álló anyag (c) ahova: nyílás, lyuk, üreges tér.

Ezek az összetevők azonban még mindig nem mértik ki a *töm*(tul) tartalmát, ahhoz ugyanis, hogy ehhez eljussunk (intuitív nyelvérzékünk alapján is), még további tényezőket is meg kell adnunk.

A *töm*(tul) tartalmában szereplő *nyom* inhaerens módon tartalmazza az 'erővel/kényszerrel' mozzanatot, a *n y o m* -ás ugyanis az erő kifejtés egyik legegyszerűbb formája. A 'kényszerrel' elem pedig arra utal, hogy az, amit nyomnak, ellenáll ennek a tevékenységnek, tehát a nyomás során fellépő erőhatásra lezajló események nem magukból az erőhatást elszenvedő dolgokból indulnak ki, hanem ezek külső kényszer hatására zajlanak le.

További lényeges mozzanata a *töm*(tul) tartalmának, hogy az az anyag, amit valahova tömnek nagy mennyiségű, nagy tömegű. Ez az összefüggés:

$$\left\{ \left[\begin{array}{l} \text{nyom} \\ \text{tesz} \\ \text{rak} \\ \text{helyez} \end{array} \right] + (\text{vmit}) + (\text{vmibe}) \right\} + \left[\begin{array}{l} \text{nagy} \\ \text{tömegben,} \\ \text{nagy} \\ \text{mennyiségben} \end{array} \right]$$

a legkifejezettebben a *zsúfol* ige tartalmában van adva.

Meg kell említeni még egy olyan mozzanatot, amely a *töm* igével alkotott mondatok bizonyos típusainak jelentéssz összefüggéseiben mutatkozik meg. Ez a mozzanat azzal a dologgal van kapcsolatban a *h o v a* tömnek. Ha ugyanis valamit nagy mennyiségben tömnek/zsúfolnak valahová, azt megtöltik, kitöltik, amely ráadásul egy lyuk/üreg vonatkozásában annyit jelent, hogy azt eltüntetik/megszüntetik.

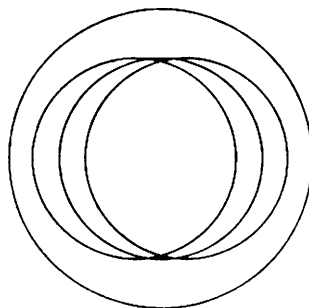
A *töm*(tul) tartalmát alkotó mozzanatok a következőképpen foglalhatók össze: (a) *nyom*, erővel/kényszerrel; (b) amit nyom: képlékeny vagy több részből álló anyag; (c) nagy mennyiségben/nagy tömegben; (d) ahova nyom: nyílás, lyuk, üreges tér; (e) így: kitölti/megtölti azt.

A *töm* tulajdonképpeni jelentésében az elemek, mozzanatok meg differenciálatlan egészét alkotnak, mintegy egymáson fekszenek. (L. az ábrát a következő oldalon.)

Vizsgáljuk meg a *töm* ige metaforikus változatainak jelentésszerkezetét.

Az elemzés során minden egyes metaforikus jelentésnél először azt a kifejezést adom meg, amelyben az adott *töm*(metaforikus) szerepel, majd azokat a jelentéskomponenseket, amelyekből az adott metaforikus jelentés felépül, harmadiknak pedig a jelentéskomponensek által alkotott jelentésszerkezetet.

A *tömi* magába az *ételt* kifejezésben szereplő *töm*(met) az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) eszik (b) nagy mennyiségben (c) erőszakolja magába (d) kitölt, megtölt.

A fenti jelentéskomponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \begin{array}{l} \text{'(eszik)} \\ \text{((nagy m.)} \\ \text{(erőszakol)} \\ \text{(megtölt)} \end{array} \right\}$$

A *tömik a fejét* kifejezésben szereplő *töm(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) tanít (b) amit: nagy tömegű (c) ahogyan: nehezen, nehézséggel (d) akit: ellenáll.

A fenti jelentéskomponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \begin{array}{l} \text{(tanít)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(nagy t.)} \\ \text{(nehezen)} \end{array} \right) \right) \\ \text{(ellenáll)} \end{array} \right\}$$

A *töm vmit 'bevarr, stoppol'* tájnyelvi kifejezésben szereplő *töm(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) varr (b) betölt (c) ezzel: elfed (d) így: eltüntet, megszüntet.

A fenti jelentéskomponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \begin{array}{l} \text{(varr)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(betölt)} \\ \text{(elfed)} \end{array} \right) \right) \\ \text{(megszüntet)} \end{array} \right\}$$

Az *iratokat tömött a fiókba* kifejezésben szereplő *töm(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) tesz, rak, helyez (b) amit: nagy mennyiségben (c) ahogyan: erővel, erőszakkal (d) ezzel: megtölt.

A fenti komponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \begin{array}{l} \text{(rak)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(nagy m.)} \\ \text{(erőszak)} \end{array} \right) \right) \\ \text{(tölt)} \end{array} \right\}$$

A *szóvirágokkal tömi mondatait* kifejezésben szereplő *töm(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) mond (b) amit: nagy mennyiségben (c) ezzel: kitölt (d) ahogyan: erőszakkal.

A fenti jelentéskomponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(mond)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(nagy m.)} \\ \text{(erőszakkal)} \end{array} \right) \right) \\ \text{(tölt)} \end{array} \right) \right\}$$

A *gazdag szülei folyton tömték pénzzel* kifejezésben szereplő *töm(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) juttat, ellát, támogat (b) amit: nagy mennyiségben (c) ahogyan: erőszakkal.

A fenti jelentéskomponenseket tartalmazó *töm(met)* jelentésének szerkezete:

$$töm(met) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(juttat)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(nagy m.)} \\ \text{(erőszakkal)} \end{array} \right) \right) \end{array} \right) \right\}$$

2. A következőkben vizsgáljuk meg egy másik ige – a *téved* – jelentését, a tulajdonképpeni jelentés és néhány metaforikus jelentés viszonyát. A *téved* ige tulajdonképpeni jelentését a következő mondat példázza: *A sötétben letért az útról, és egy sűrű erdőbe tévedt.*

Komponensei: (a) megy vhova (b) jut/kerül vhova (c) ahova nem volt szándékában menni, szándéka ellenére (d) véletlenül. A komponensek által alkotott jelentésszerkezet a következő:

$$téved(tul) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(megy)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(jut/kerül)} \\ \left(\left(\begin{array}{l} \text{(sz. ellenére)} \\ \text{(véletlenül)} \end{array} \right) \right) \end{array} \right) \right) \end{array} \right) \right\}$$

Vegyük sorra a *téved(tul)* egyes jelentéskomponenseit és azok összefüggését.

A tulajdonképpeni jelentésben az a konkrét cselekvés, amely által a tévedés megvalósul, a *megy* igével adható meg. A *téved* ige azért szerepel a *megy* helyett, hogy kiemelje, jelezze: az adott cselekvés által eredményként előálló helyzet nem az eredetileg szándékolt formában valósult meg. A valóságos eredményül kapott helyzet tehát nem felel meg annak a célnak, szándéknak, amelyet a cselekvő követett. Ugyanezért feltételezhető a *téved* ige tulajdonképpeni jelentésében egy *véletlenül* mozzanat, amely a szándéktalanságot fejezi ki másképpen.

Ez az igei jelentés a cselekvések szerkezetének egy bonyolult típusát feltételezi. Egy adott konkrét cselekvés egy bizonyos célképzetet tartalmaz, azt a célt, amelynek elérése érdekében megtörténik.

A *téved* akkor lép be valamely konkrét cselekvésre utaló ige helyébe, ha a cselekvés által ugyan valamilyen eredmény létrejön, de ez az eredeti célba foglalttal nem azonos.

Az elért eredmény hibás és nem szándékolt volta a *téved* mellett szereplő kifejezésekben is megjelenhet, pl.: ismeretlen helyre tévedt; rossz útra tévedt; tilosba, tilos utakra tévedt; mellékvágányra tévedt; végletekbe téved.

Ezek a kifejezések azt példázzák, hogy a cselekvő rossz, hibás, bűnös helyzetbe került a saját cselekvése által ugyan, de anélkül, hogy a cselekvés tényleges eredményét előre látta volna, annak tudatában lett volna, vagyis nem állt szándékában az, amit elért.

Vizsgáljuk meg a *téved* ige metaforikus jelentéseinek főbb típusait.

A *falunkba tévedt egy festő* kifejezésben szereplő *téved(met)* az alábbi jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) barangol (b) jut/kerül vhova; vetődik (c) esetlegesen. A komponenseket tartalmazó *téved(met)* szerkezete:

$$\text{téved}(\text{met}) \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(barangol)} \\ \text{(vetődik)} \\ \text{(esetlegesen)} \end{array} \right) \right\}$$

Ez a jelentés még a *megy*-hez kötődik, de ez már a tévedésnek egy olyan formáját valósítja meg, ahol az a hely, ahova kerül, nem rossz vagy hibás, hanem — eredeti célja felől tekintve — esetleges, vagy másképpen kifejezve: érdektelen, hogy éppen arra a helyre került.

A szoba szögletébe tévedt tekintete, ahol a cirokseprű szokott állni kifejezésben a jelentéskomponenseket tartalmazó *téved*(met) jelentésének szerkezete:

$$\text{téved}(\text{met}) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(nézelődik)} \\ \text{(a t. esik)} \\ \text{(véletlen)} \end{array} \right) \right\}$$

Az ide tartozó metaforikus jelentések elszakadnak a *megytől*, de még mindig konkrét, tárgyi cselekvések vagy érzékelési folyamatok szolgálnak a metaforizálódás alapjául. Az a mozzanat pedig, amelyen keresztül a *téved* belép, az adott cselekvések *akaratlan, szándéktalan, véletlen* voltára utal.

A *Becslésben, megítélésben, számításban* *téved* kifejezésben szereplő *téved*(met) a következő jelentéskomponenseket tartalmazza: (a) gondol, megítél, számít (b) jut vmilyen eredményre (c) az eredmény hamis (d) szándéka ellenére.

A jelentéskomponenseket tartalmazó *téved*(met) jelentésének szerkezete:

$$\text{téved}(\text{met}) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(gondol)} \\ \text{(jut e.)} \\ \text{(hamis)} \\ \text{(szánd. ellenére)} \end{array} \right) \right\}$$

Ebben a jelentésben a *téved* ige mentális, intellektuális folyamatokat kifejező igék helyett lép be. Itt a *téved* azt fejezi ki, hogy az alapul szolgáló cselekvések egy bizonyos eredményre vezettek, ez az eredmény azonban rossz, hibás, nem felel meg a valóságnak, de ez a cselekvő szándéka ellenére következett be.

3. Az ÉrtSz. az *álmodik* ige szócikkében idézi a következő részletet Adynak Álmodik a nyomor című verséből:

... szép, sovány, bús alvó ...
Tiszta ágyat és tiszta asszonyt
Álmodik s vígan felkacag ...

Mit is jelent, milyen nyelvi tartalmakat hordoz az *álmodik* ige ebben a versben? Ahhoz, hogy válaszolni tudjunk erre a kérdésre, először is azt kellene megvizsgálunk, mit jelent az *álmodik* ige legközvetlenebb, tulajdonképpeni jelentésében.

A következő mondatban: *Elaludtam, és különös dolgokat álmodtam* az ige tulajdonképpeni jelentésében szerepel. Világosan kitűnik, hogy az *álmodik* — közvetlen jelentésében — feltételezi az alvás mozzanatát. (Az *álom*, ill. *álmodik* eredeti jelentésében pedig valószínűleg nem is különült el az alvás és az álmodás — vö. az etimológiával: a kikövetkeztetett finnugor alapalak **oba-*, feltételezett jelentése 'álom ~ alvás'.) Példamondatunk egy lehetséges parafrázisa: *Elaludtam, és különös álmot láttam az álmodik* jelentéstartalmának

egy másik oldalát világítja meg. Az *álmot lát* kifejezésben ugyanis – a *lát-on* keresztül – közvetlenül fejeződik ki az álmodásnak az a jellegzetessége, hogy az alvó tudatában az álom tartalma érzékletes benyomásként, képszerűen jelenik meg. A *lát* (ill. *álmot lát*) azért alkalmas az álmodás e jellegzetességének közvetlen kifejezésére, mert a képszerűség, az érzékletesség egy formájaként közvetlenül a látás jellemzője.

Az ÉrtSz. az *álmodik* első jelentéseként szintén az általunk említett két alapmozzanatot adja meg: 'alvás közben álmot lát', és az Ady-idézetet az igének ehhez az első, közvetlen jelentéséhez sorolja. A felvetett kérdésre: mit is jelent az *álmodik* ige a versben, első megközelítésben valóban azt válaszolhatjuk, hogy a költő az igét ebben a legközvetlenebb jelentésében használja: valaki *alszik* (vö. „bús alvó”), és alvás közben *álmot lát*. Az *álmodik* ige e jelentését mégsem főlőlesleg egyéb jelentéseihez képest, azokra vonatkoztatva is megvizsgálni, különösen azért, mert a vers kontextusa is azt súgja, hogy nem egyszerűen tulajdonképpeni jelentésről van szó.

A következő példamondatok, ill. idézetek szintén az ÉrtSz.-ből valók:

Világéletében hírről, dicsőségről *álmodott*.

Szép bútorokat *álmodott* nyomorúságos szobájába.

Hej! nem is *álmodta* a nemzetes asszony,

Hogy neki az a nap ily örömet hozzon.

(Arany)

A főparancsnokok még csak nem is *álmodtak* róla, hogy

mi történik a közelükben.

(Jókai)

Engem édes álmak környekeznek,

De nem alszom, ébren *álmodom*.

(Petőfi)

Nem *álmodni*, hanem élni

Illik e szép világon.

(Berzsenyi)

Az *álmodik* ige a felsorolt példák tanúsága szerint igen különböző szituációk leírására alkalmas. Kérdés, miért használhatjuk mindegyikre az *álmodik* igét; van-e, és ha igen, milyen összefüggés van az egyes jelentések között?

Anyanyelvi kompetenciánk alapján az ige jelentéseinek mindegyikét értjük, anélkül, hogy különösebben elemeznünk kellene őket; azt is érezzük, hogy ezekben a mondatokban igénk nem az előzőkben leírt legközvetlenebb, tulajdonképpeni jelentésében szerepel, hiszen egyik jelentés sem feltételezi az 'alszik', ill. 'alvás közben álmot lát' mozzanatot. Az idézett mondatokban szereplő *álmodik* ige egyes jelentései ugyanakkor feltételezhetően nem lehetnek függetlenek sem egymástól, sem az ige tulajdonképpeni jelentésétől.

Abból indulhatunk ki, hogy az idézett példák mindegyikéhez találhatunk egy-egy olyan parafrázist, amelyben nem az *álmodik*, hanem valamilyen más ige szerepel: *dicsőségre vágyik; szép bútorokat gondol vagy képzel szobájába; nem is gondol, nem is számít arra, hogy . . . ; ébren mereng, ábrándozik; nem álmodozni, tervezetni, hanem élni, cselekedni kell*. Ha ezek helyett a különböző igék helyett az *álmodik* igét használjuk, ez azt jelenti, hogy ezeket a különböző szituációkat valamilyen módon hasonlóan szemléljük, hogy ezekből a különböző szituációkból olyan mozzanatot vagy mozzanatok tartunk lényegesnek, akarunk kiemelni az adott pillanatban, amelyek az *álmodik* ige jelentéstartalmához inhereus módon hozzátartoznak, benne közvetlenül adva vannak. Melyek ezek a mozzanatok?

A korábbiakban az álmodásnak mindössze két alapmozzanatát emeltük ki: valaki *alszik*, ill. alvás közben *álmot lát* (érezkletesen, képszerűen megjelenik előtte valaki vagy valami, ill. valamilyen esemény). Az álmodásnak azonban más lényeges jellemzői is vannak. Az álom az emberi psziché alvás közbeni öntudatlan működésének terméke. Többnyi-

re tudat alatti vágyak, félelmek, szorongások motiválják. Az álomképek forrása nem a valóság közvetlen érzékelése, bennük a valóságról alkotott képek, képzetek, benyomások emlékezetben tárolt részletei kombinálódnak a külső valóság törvényeitől független, sajátos új minőségekké.

A tulajdonképpeni jelentést körüljárva így az *álmodik* ige következő inherens mozzanataihoz jutunk el: a) alszik; b) alvás közben álmot lát: érzékletesen, képszerűen megjelenik előtte vki, vmi, ill. vmilyen esemény; c) amit lát, az nem valóság, irreális dolog, csak álomkép; d) az álomképek megjelenése öntudatlan, nem szándékos folyamat; e) az álomképek megjelenését tudat alatti vágyak, szorongások... motiválják; f) az álomképek váltakozása a külső valóság törvényeitől független, önkényes, szabad csapongás. Az *álmodik* ige tulajdonképpeni jelentése tartalmazza mindezeket a mozzanatokot (esetleg más mozzanatokot is), anélkül, hogy közülük bármelyik is kiemelkedne. Valójában ezeknek a mozzanatoknak a jelenléte nem is tudatosul: a tulajdonképpeni jelentést egyszéges egészként fogjuk fel. Egy-egy mozzanat megléte éppen a metaforikus jelentések elemzésekor válik nyilvánvalóvá, amikor arra a kérdésre keressük a választ, hogy egy-egy szituációt, amely jelentősen eltér attól a helyzettől, amelyre az *álmodik* tulajdonképpeni jelentése vonatkozik, miért ábrázolhatunk mégis az *álmodik* ige segítségével.

Hogyan jönnek létre tehát az *álmodik* ige metaforikus jelentései? Úgy, hogy egy szituációt, amelyre eredetileg egy másik igei jelentéstartalom vonatkozik közvetlenebbül, olyan mozzanatán vagy mozzanatain keresztül ragadunk meg, amelyek az *álmodik* ige tartalmához tartoznak hozzá inherens módon, s így az *álmodik* ige használatával közvetlenül kifejezésre juthatnak: az *álmodik* az eredeti ige helyébe léphet. Az *álmodik* ilyen jelentése azonban már nem tulajdonképpeni, hanem metaforikus jelentés, amelynek tartalmába az az igei jelentésmozzanat is beletartozik, amelynek helyébe az *álmodik* belépett. A folyamatot — $I(x)$ -szel jelölve a helyettesített igét — így írhatjuk le:

$$\begin{array}{r}
 \text{álmodik(tul.)} \quad (\supset a, b, c, d, e, f) \\
 \quad \quad \quad \updownarrow \\
 I(x_1) \quad \quad \quad + \quad b, c, e \\
 \hline
 \text{álmodik(met._1)} \quad (\supset(I)x_1 + b, c, e)
 \end{array}$$

vagy:

$$\begin{array}{r}
 \text{álmodik(tul.)} \quad (\supset a, b, c, d, e, f) \\
 \quad \quad \quad \updownarrow \\
 I(x_2) \quad \quad \quad + \quad c, e \\
 \hline
 \text{álmodik(met._2)} \quad (\supset(I)x_2 + c, e)
 \end{array}$$

stb.

Vagyis az *álmodik* egyes metaforikus jelentéseinek tartalma egy — az ábrázolt szituációra közvetlenebbül vonatkozó — igei jelentésmozzanat és az *álmodik* ige tulajdonképpeni jelentésében szereplő bizonyos mozzanatok integrációjával jön létre.

Nézzük meg, milyen mozzanatok integrációjaként értelmezhetők az *álmodik* ige fentebbi példákban szereplő metaforikus jelentései! Kiindulási pontunk mindig az adott mondat parafrázisa lesz, így megtaláljuk azt az igét, amely köré az integráció épül, amelynek helyébe az *álmodik* ige — metaforikus jelentésben — belép.

A *Világéletében hírről, dicsőségről álmodott* mondat parafrázisa: *Világéletében hírré, dicsőségre vágyott*, ill. *Világéletében arra vágyott, hogy hírt, dicsőséget szerezzen*. Az *álmodik* e metaforikus jelentésének alapját tehát a *vágyik* igében kifejezett tartalom alkotja. Miért léphet a *vágyik* helyébe az *álmodik* ige? Egyrészt azért, mert ebben az esetben annak a szá-

mára, aki vágyódik valamire, a vágyott dolog elérhetetlen, ugyanúgy nem reális, akárcsak az álomkép (vö.: vágyálom). Másrészt az erős vágytól indítva a vágyódó úgy gondol a vágyott dologra, ill. eseményre, hogy szinte maga előtt látja. A felidézett képek azonban önkényesek, nincs köztük a valóság menetéhez. Tehát a *vágyik* három olyan additív mozzanattal egészül ki, amelyek az *álmodik*(tul.) inherens mozzanataiként lehetővé teszik az *álmodik* belépését — metaforikus jelentésben: szinte lát vmit; önkényesen; amit lát: irreális dolog.

Magának a *dicsőségről álmodik*(met.₁) kifejezésnek a tartalma tehát a következő mozzanatok integrációjából jön létre: a) vágyik vmire; b) amire vágyik: dicsőséget szerez; c) amire vágyik: számára irreális dolog; d) annyira vágyik rá, hogy szinte látja maga előtt; e) önkényesen, a valóság eseményektől függetlenül. A jelentésintegráció szerkezetét — a szorosabban összefüggő mozzanatok zárójeles összekapcsolásával — így írhatjuk le:

$$\text{dicsőségről} \\ \text{álmodik(met.}_1) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(vágyik vmire)} \\ \text{(dicsőséget szerez)} \end{array} \right) \right\} \\ \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(irreális)} \\ \text{(szinte látja)} \\ \text{(önkényesen)} \end{array} \right) \right\}$$

A korábbiakban említettük, hogy az *álmodik* ige metaforikus jelentéseiben elszakad a tulajdonképpeni jelentésének alapját alkotó 'alszik' mozzanattól, az álmodásra jellemző egyéb mozzanatok más igékkel integrálódnak. Ezzel párhuzamosan a tulajdonképpeni jelentés bizonyos mozzanatai sem maradnak változatlanok: a 'szándéktalan, öntudatlan' mozzanat (az alvás mozzanatának kiesésével párhuzamosan) szintén kiesik, ill. ellentétébe fordul (az „álomképeket” a cselekvő tudatosan, szándékosan idézi fel), az álomképek önkényes váltakozása pedig az öket felidéző „álmodó” önkényének rendelődik alá.

A *Szép bútorokat álmodott nyomorúságos szobájába* mondat már csak azért is méltó a figyelemre, mert a jelzőhasználaton keresztül közvetlenül is kifejezésre jut benne az álom irrealitásának és a valóságnak az ellentéte: *szép bútorok* — *nyomorúságos szoba*. Mondatunk másképpen így hangozhatna: *Szép bútorokat képzelt nyomorúságos szobájába*, ill. *Elképzelte, hogy szép bútorokat tett/tesz nyomorúságos szobájába (hogy nyomorúságos szobájában szép bútorok vannak/lesznek)*. A vágy mozzanata ebben a jelentésben is szerepet játszik, de a jelentésintegráció alapmozzanata — ahogyan az a parafrázisokból is kiderült — a *képzelt* ige. (A *képzelt* és az *álmodik* ige jelentéstartalma részben fedi egymást, ebben az elemzésben azonban erre nem szükséges kitérnünk. Itt csak annyit említünk meg, hogy a képszerűség mozzanata a *képzelt* igében közvetlenül fejeződik ki.)

Az *álmodik*(met.₂) jelentését a következő mozzanatok integrációjából vezethetjük le: a) elképzelt vmit; b) amit elképzelt: szép bútorokat tett/tesz szobájába (szobájában szép bútorok vannak/lesznek); c) amit elképzelt: számára elérhetetlen, irreális; d) elképzeli: szinte látja maga előtt; e) vágyainak megfelelően; f) szubjektív, önkényes módon.

A jelentésintegráció szerkezete — figyelembe véve a mozzanatok szorosabb összefüggését is —:

$$\text{álmodik(met.}_2) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(elképzelt vmit)} \\ \text{(szép bútorokat . . .)} \end{array} \right) \right\} \\ \left\{ \left(\begin{array}{l} \text{(irreális)} \\ \text{(szinte látja)} \\ \text{(vágyainak megf.)} \\ \text{(szubj., önkényes)} \end{array} \right) \right\}$$

A következő Arany-idézetben:

Hej! nem is álmolta azt a nemzetes asszony,
Hogy neki az a nap ily örömet hozzon

a *nem is álmolja* kifejezés a *gondol, vár valamire* tagadott formáját helyettesíti. Ez azért lehetséges, mert a várakozás, a gondolat tárgya olyan esemény, amelynek bekövetkezése irreálisnak, valószínűtlennek tűnik, olyannak, ami legfeljebb álom tárgya lehet. (Vö.: *Álmomban sem gondoltam volna.* — Az *is, sem* nyomatékosít: még álomnak is valószínűtlen a dolog.) Ugyanakkor az esemény bekövetkezése pozitív, megfelel a lehetséges vágyaknak, amelyek azonban nem tudatosulnak. A jelentésintegrációban résztvevő mozzanatok tehát: a) nem gondol, nem vár valamire; b) amire nem gondol: a nap örömet hoz; c) amire nem gondol — pozitív dolog: vágy tárgya lehetne; d) amire nem gondol — irreálisnak, valószínűtlennek tűnő esemény.

A jelentésintegráció szerkezete:

$$\text{nem is álmolja } \supset \left\{ \begin{array}{l} \left(\begin{array}{l} \text{(nem gondol vmire)} \\ \text{(a nap örömet hoz)} \end{array} \right) \\ \left(\begin{array}{l} \text{(pozitív: vágy tárgya . . .)} \\ \text{(valószínűtlen)} \end{array} \right) \end{array} \right\}$$

(met.₃)

A következő Jókai-idézetben: *A főparancsnokok még csak nem is álmodtak róla, hogy mi történik a közelükben* szereplő *nem is álmodik valamiről* jelentésszerkezete lényegében megegyezik az előző jelentésével, azzal a különbséggel, hogy a valószínűtlen, hihetetlen, váratlan esemény, amelyre nem számítanak, nem valamiféle tudat alatti vágy tárgyával esik egybe, hanem inkább olyan dolog, amitől — ha tudnának róla — félni, tartani lehetne; itt tehát az álom szorongások motiválta negatív tartalma kerül előtérbe a jelentés metaforizálódása során. (Vö.: *Olyan, mint egy rossz álom. Álmomban se jöjjön elő!*) A jelentés mozzanatai tehát: a) nem gondol, nem számít valamire; b) amire nem gondol: valami történik a közelben; c) ami történik — negatív dolog: félelem, szorongás tárgya lehetne; d) ami történik — irreálisnak, valószínűtlennek tűnő esemény.

A jelentésintegráció szerkezetét pedig így ábrázolhatjuk:

$$\text{nem is álmolja } \supset \left\{ \begin{array}{l} \left(\begin{array}{l} \text{(nem gondol vmire)} \\ \text{(történik vmi)} \end{array} \right) \\ \left(\begin{array}{l} \text{(negatív: szorongás tárgya . . .)} \\ \text{(valószínűtlen)} \end{array} \right) \end{array} \right\}$$

(met.₄)

Az alábbi Petőfi-idézetben:

Engem édes álmak környekeznek,
De nem alszom, ébren álmodom

a *nem alszom, ébren álmodom* paradoxona a tulajdonképpeni jelentéshez képest (ahol az álmódás feltételezi az alvást) jelzi az *álmodik* metaforikus használatát. Az *álmodik* e jelentésében az *ábrándozik, mereng, álmodozik* jelentéstartalmát fejezi ki: ebben a jelentésben maga a lelkiállapot válik döntő mozzanattá az ábrázolás szempontjából. Az *álmodik* használatával a fentebbi ígékhez képest a cselekvés bizonyos szándéktalansága, ill. legalábbis a cselekvő passzivitása hangsúlyozódik: átadja magát az ábrándozásnak, álmodozásnak, mintha nem is ő szóné az álmoképeket, hanem azok maguktól bukkannának fel („Engem édes álmak környekeznek . . .”). A jelentés kialakulásában döntő szerepe van az ábránd-

képek álomszerűségének. Az *álmodik*(met.₆) jelentése a következő mozzanatok integrálódását feltételezi: a) ábrándozik, mereng, átadja magát az álmodozásnak; b) szinte látja, amiről ábrándozik: ábrándképek jelennek meg előtte; c) az ábrándképek csapongók; önkéntelenek; képszerűek; vágyainak megfelelőek; nem valóságosak, irreálisak.

A jelentésintegráció szerkezete tehát:

$$\text{álmodik}(\text{met.}_6) \supset \left\{ \left(\begin{array}{l} (\text{mereng}) \\ (\text{ábrándképek j. meg}) \\ (\text{csapongók}) \\ (\text{önkéntelenek}) \\ (\text{képszerűek}) \\ (\text{vágyainak megf.}) \\ (\text{irreálisak}) \end{array} \right) \right\}$$

Eddigi jelentéselemzéseinkben az *álmodik* jelentésének különböző absztrakciós szintjei merültek fel:

A) A tulajdonképpeni jelentés szintjén arról volt szó, hogy valaki *alszik*, és alvás közben *lát valamit*, ami olyan plasztikus, mint a valóság.

B) A metaforikus jelentések csak bizonyos pontokon kötődnek az *álmodik* eredeti jelentéséhez: 1. valaki *elgondol valamit*, ami nagyon *plasztikus*, *de kitalált*, *nem valóságos*; 2. valakivel *történik valami* a valóságban, amit *passzív módon él át*, és ami olyan *valószínűtlen*, *mint az álom*.

Az 1. és 2. esetekben az *álmodik* jelentése mindig valamilyen konkrét gondolathoz vagy eseményhez kötődött: dicsőséget szerez — vágyaiban; bútorot tesz a szobába — képzeletben; nem gondol, vár, számít arra, hogy . . .

Az *álmodik* minél szélesebb körű használatával válik lehetségessé elszakadása a gondolat közvetlenül meghatározott formájától: 3. az *álmodik* jelentéstartalma a tevékenységre most már a maga általánosságában vonatkozik (vö. „, . . . De nem alszom, ébren álmodom.”); ez az általánosult jelentéstartalom morfológiailag is kifejeződik az *álmodozik* igében.

Ezen a ponton az *álmodik* szembenállása a valóságos tevékenységekkel, ami implicit módon az *álmodik* minden jelentésében jelen van, explicitté válhat, mint például az alábbi Berzsenyi-idézetben:

Nem *álmodni*, hanem élni
Illik e szép világon.

Az *álmodik*(met.₆) jelentésének alapmozzanatai ebben a jelentésben úgy kapnak más megvilágítást, hogy valami másra vonatkoztatva, mint valami másnak a tagadásai nyerik el értelmüket, annak megfelelően, hogy az álmodás, az álmodozás — bár a tudat szintjén aktív, alkotó folyamat — a valóságra vonatkoztatva passzív jellegű, nem irányul cselekvően a valóság megváltoztatására. A jelentésintegrációban résztvevő egy-egy mozzanat tartalma egy-egy szembenállásban válik komplexebbé; pl.: elképzeld vmit — megvalósíts vmit. A jelentésintegrációban az oppozíciónak csak egyik tagja vesz részt, de az hallgatólagosan feltételezi a másik tagot is, amelyre vonatkoztatva van; pl.: elképzeld (= nem valósíts meg). Ennek megfelelően az *álmodik*(met.₆) jelentését úgy értelmezhetjük, mint az alábbi mozzanatok integrációját: a) ábrándozik, tervezget, elképzeld valamit — csak elképzeli, de nem valósítja meg, nem váltja valóra elképzeléseit; b) gondolatai szabadon csaponganak — és nem logikusan, célszerűen gondolja át terveit; c) vágyainak megfelelően tervezget — és nem a valóság feltételei, lehetőségei szerint; d) terveit, elképzeléseit irreálisak — nem megvalósíthatóak.

Az egyes mozzanatokhoz hasonlóan maga az *álmodik*(met.₆) is mint egy vonatkoztatás, szembenállás tagja jelenik meg: *álmodik* — él, tevékenykedik, illetve: *álmodik* (= nem él, nem tevékenykedik). Az *álmodik*(met.₆) jelentésszerkezete tehát:

$$\text{álmodik} = \text{nem él} \supset \left(\begin{array}{l} \text{(elképzel} = \text{nem valósít meg)} \\ \left(\begin{array}{l} \text{(g. szabadon csaponganak} = \text{nem gondolja)} \\ \text{át célszerűen a terveit} \\ \text{(vágyai szerint} = \text{nem a val. felt. sz.)} \\ \text{(tervei irreálisak} = \text{nem megvalósíthatók)} \end{array} \right) \end{array} \right)$$

*

Miután áttekintettük az *álmodik* ige különböző metaforikus jelentéseit is, térjünk vissza az alapkérdéshez: hogyan értelmezzük az ige jelentését az idézett Ady-versben. Utaltunk rá, hogy a vers kontextusa azt sugallja, hogy az ige mégsem egyértelműen tulajdonképpeni jelentésében szerepel. Érdemes idéznünk az álom tárgyára vonatkozó két versszakot:

Tiszta ágyat és tiszta asszonyt
 Álmodik s vígan felkacag,
 Kicsit több bért, egy jó tál ételt,
 Foltatlan ruhát, tisztességet
 S emberibb szavakat.

Kevesebb vért a köhögésnél,
 És a munkánál több erőt
 S hogy ne kellessen megjelenni
 Legalább tíz—húsz esztendőig
 Az Úr színe előtt.

Az álom tárgyát összefoglalóan így jelölhetnénk meg: a normális emberi lét minimuma. Ez az, ami nincs meg, csak vágy, álom, ill. álmodozás tárgya lehet a nyomor körülményei között.

Az *álmodik* ige jelentése az elsőként elemzett metaforikus jelentéssel rokon, de a költő a vágyódást, az álmodozást visszasüllyeszti az álmodó nem tudatos tevékenységei közé. Így kétszeresen is nyomatékosná válik a nyomor tragikumának áttételes ábrázolása: egyrészt az álom tárgya olyasmi, aminek nem szabadna elérhetetlennek, irreálisnak mutatkoznia, hiszen nem mesebeli kívánságokról van szó, csak az emberhez méltó élet alapjairól; másrészt azért, hogy az álom nem mint tudatos vágy vagy álmodozás, hanem csak mint önkéntelen, tudattalan álmódás jelenik meg, a költő arra utal, hogy a nyomor körülményei között, az emberhez méltatlan feltételek mellett mintegy nem tudatosan az emberi élethez való jog.

Az *álmodik* e jelentésében tehát a költő a tulajdonképpeni és a metaforikus jelentés egybejáratásával ad mélyebb tartalmat az igében kifejezett történetnek. Az *álmodik* olyan tulajdonképpeni jelentéséről van itt szó (*álmodik*(tul.²)), amely teljes mélységében nem lenne érthető a metaforikus jelentés nélkül, feltételezi a metaforikus jelentést. (A metaforikus jelentés viszont feltételezi az eredeti tulajdonképpeni jelentést.) Vagyis:

1) *álmodik*(tul.) $\longrightarrow$

2) *álmodik*(met.) ($\supset$ *álmodik*(tul.)) $\longrightarrow$

3) *álmodik*(tul.²) ($\supset$ *álmodik*(met.) ($\supset$ *álmodik*(tul.)))

4. Az alábbi József Attila-idézet elemzése annak illusztrálására szolgál, mint mélyít-heti el egy-egy vers megértését, ha nemcsak a szavak lineáris egymásutánjára, hanem belső szerkezetükre is jobban odafigyelünk. A jelentések belső szerkezetének elemzése gyakran olyan mélyebb kapcsolatokat hozhat felszínre — a szerkezetek jelentésének megértésekor — az egyes jelentések között, melyeket két-három olvasásra esetleg nem is veszünk észre, negyedik, ötödik alkalommal ráérezhetünk, megmagyarázni azonban — éppen, mivel a felszínen nem jelennek meg közvetlenül — talán még ekkor sem tudjuk őket.

Különösen izgalmasnak és szükségesnek tűnik a feladat József Attila költészetének vizsgálatakor. A költő tudatosan is játszik a jelentésekkel: gyakran szikráztatja össze a szavak történetét a szinkrón jelentésekkel, s ez utóbbiakat is egymással.

Választott idézetünk is erre példa. A *sejt*-nek egy ősi jelentését, a látással — esetleg etimológiailag a *szem*-mel való kapcsolatát őrzik a József Attila-sorok.

A napot csak sejtí az ember
mint remélő a boldogságot —
onnan tudom, hogy süt, mert látok.

(A pipafüst lenyúl)

Mivel a mindennapi beszéd mozgásösszefüggései nyújtják az alapot a mindennapit meghaladó teljesítmények megszületéséhez, először a *sejt* ÉrtSz.-i jelentései közül érdemes néhányat elemeznünk. Az ige történeti tulajdonképpeni je — a TESz. adataival összhangban — feltehetően egy 'lát homályosan' jelentés. E történeti tulajdonképpent megőrizte az állapot is.

A nagy ködben inkább csak sejtették a házak körvonalait ÉrtSz.-i példában az ige tulajdonképpeni jelentését találjuk. A fenti mondat alapján a *sejt*(t) az alábbi jelentésmozzanatokra bontható: a) vki lát vmit; b) ahogyan: homályosan; körvonalazatlanul; bizonytalanul.

A *sejt*-nek a látással való szoros kapcsolata a metaforizálódás során sem szűnt meg teljesen, bár közvetetebbé, áttételesebbé, nehezebben felismerhetővé vált; bizonyos szövegkörnyezetekben a *sejt*(m) és a *lát*(m) felcserélhetők egymással (pl. *Nem sejtette/látta a fenyegető veszélyt. Sejtettem/láttam, hogy ez lesz belőle*).

Bár az idézetben a *sejt* tulajdonképpeni jelentésében is szerepel, ez a jelentés egyik rétege, a második sor hasonlata (*mint remélő a boldogságot*) mindenképpen szükségessé teszi az ige metaforizálódásának szemügyrevételét is.

A metaforikus jelentésekben a tulajdonképpeni mozzanatainak egysége, zártága megbomlik. A szétvált mozzanatok különféle más jelentésekkel lépnek integrációba. A *sejt* metaforikus jelentései a konkrét érzékeléstől elszakadva, mentális folyamatokat ábrázolnak. Ezzel párhuzamosan maguk a kiinduló mozzanatok is differenciálódnak.

A *sejt* metaforikus jelentései közül érdemes elemeznünk is néhányat: 1. *rosszat sejt*; 2. *Mit sem sejt a történetekről*; 3. *Csak sejtteni lehet, tudni nem, hogy mit hoz a holnap*; 4. *Sejtem; hogy mit akarsz*.

A *rosszat sejt* kifejezésben a *sejt*(m₁) az alábbi jelentéskomponensekre bontható: a) vki:érez/gondol vmit; b) amit: vmi rossz fog történni/lesz; c) ahogyan: előre/a jövőre vonatkozóan; tagolatlanul/elemzetlenül; ösztönösen.

A fenti jelentés úgy jön létre, hogy a *sejt* inherens, már a tulajdonképpeni benne rejlő mozzanatai — differenciált formában — az a) mozzanathoz járulnak, additív eleinként. Ha e két sor analógiás viszonyba lép egymással, a *sejt*nek olyan új, metaforikus jelentését kapjuk, amely magába zárja mind az a), mind az ehhez eredetileg lazán kapcsolódó b) és c) mozzanatokot.

A $sejt(m_1)$ feltételezi, implikálja mind a három jelentéskomponenst:

$$sejt(m_1) \supset \left\{ \left\{ \begin{array}{l} ((vki \text{ érez } vmit)) \\ ((vmi \text{ rossz lesz})) \\ ((előre)) \\ ((tagolatlanul)) \\ ((ösztönösen)) \end{array} \right\} \right\}$$

A *Mit sem sejt a történekről* mondat alapján a $sejt(m_2)_{Neg}$ az alábbi összetevőkre bontható: a) (vki tud/értesül stb.) vmiről)_{Neg}; b) amiről: vmi történt; c) ahogyan: még homályosan se / nem is gyanítja; még ösztönösen se.

Az előzőekben kifejtettek alapján a jelentést implikációként értelmezve:

$$sejt(m_2)_{Neg} \supset \left\{ \left\{ \begin{array}{l} ((vki \text{ tud } vmit)_{Neg}) \\ ((vmi \text{ történt}) \\ ((homályosan se)) \\ ((ösztönösen se)) \end{array} \right\} \right\}$$

A *Csak sejtteni lehet, tudni nem, hogy mit hoz a holnap* mondat alapján a *sejt* jelentésének összetevői: a) vki érez/gondol vmit vmiről; b) amit: M; c) ahogyan: homályosan; ösztönösen; bizonytalanul.

Vagyis:

$$sejt(m_3) \supset \left\{ \left\{ \begin{array}{l} ((vki \text{ érez/gondol } vmit)) \\ ((amit: M)) \\ ((homályosan)) \\ ((ösztönösen)) \\ ((bizonytalanul)) \end{array} \right\} \right\}$$

A *Sejtem, hogy mit akarsz* mondat jelentését az alábbi összetevőkre bonthatjuk: a) x pedz/kapiskál vmit; b) amit: y mit akar; c) ahogyan: homályosan; ösztönösen/ráérez.

Azaz:

$$sejt(m_4) \supset \left\{ \left\{ \begin{array}{l} ((x \text{ pedz/stb. } vmit)) \\ ((y \text{ mit akar})) \\ ((homályosan)) \\ ((ösztönösen)) \end{array} \right\} \right\}$$

A *sejt* tulajdonképpeni jelentésében az egyes mozzanatok egymástól elválaszthatatlanul állnak előttünk. A $sejt(t)$ a valóság megismerésének konkrét, érzékszervi formájára vonatkozik.

A metaforizálódás során — amint láttuk — az eredetileg egymást szorosan kötő mozzanatok különválnak, differenciálódnak (pl. [homályosan(t)] → [homályosan(m)] vagy [lát] → [érez]), más jelentésekkel lépnek integrációba. A jelentés áttevéődik a mentális folyamatok síkjára.

A differenciálódás során kialakul a metaforikusok szintje, melynek minden tagja levezethető a tulajdonképpeniéből. A jelentés mozgása kétirányú; a metaforikus jelentések vissza is hatnak a tulajdonképpeniére.

A tulajdonképpeni jelentésmozzanataiból:

/[lát] + [homályosan] + [körvonalazatlanul] + [bizonytalanul]/,
valamint a metaforizálódás során felismerődött mozzanatokból:
/[érez] + [homályosan(m)] + [tagolatlanul] + [bizonytalanul(m)]/

előáll a *sejt*-nek egy elvont, a maga közvetlenségében soha meg nem jelenő, hipotetikus formája. (A tulajdonképpeni és a metaforikusok egyes jelentésszervezői egyenként is megfeleltethetők egymásnak, levezethetők egymásból. A lát — érez kapcsolatot a lát fölérendelt, általánosabb mozzanata, az [érzékel] biztosítja.)

Mivel a metaforikus jelentéseket a tulajdonképpeniől vezetjük le, a hipotetikus jelentés pedig a metaforizálódás során felismerődött mozzanatokból áll, okkal tekinthető a hipotetikus a tulajdonképpeni más formájának.

A *sejt* ige jelentéséről egységes képünk van. Ez az egység azonban dinamikus, levezetésekkel van tele. A tulajdonképpeni és a hipotetikus között állandó kettős mozgás figyelhető meg, részben közvetlenül, részben a metaforikusok közvetítésével.

Idézetünket — most már az elemzés után — szemügyre véve, azt tapasztaljuk, hogy a *sejt* jelentése a versben sorról sorra változik, gazdagodik, más és más mozzanatok emelődnek ki, létrehozva végül egy egyéni, a mindennapi használatot meghaladó, komplex jelentést. E jelentés azonban — ezt újra hangsúlyoznunk kell — a mindennapi beszéd mozgásösszefüggéseiben nyugszik, azokat feltételezi.

Ha csak az idézet első sorát olvassuk — különösen, a vers első sorára emlékezve (*A pipafüst lenyúl a földig.*) —, azt gondolhatjuk, hogy a *sejt* pusztán tulajdonképpeni jelentésében szerepel. A *sejt*-nek ez az első rétege — *A napot csak sejti az ember* mondat alapján — az alábbi jelentésmozzanatokból áll: a) vki lát vmit; b) ahogyan: homályosan; körvonalazatlanul; bizonytalanul.

A következő sor hasonlatának elemzése mást sugall. *A remélő sejti a boldogságot* mondatban a *sejt* a következő jelentéskomponensekre bontható: a) vki gondol/remél vmit; b) amit: boldog lesz; c) ahogyan: előre/ a jövőre vonatkozóan; homályosan; bizonytalanul.

A két sor összefüggése csak a harmadik sorban válik világossá. Az első sort elszigetelten vizsgálva, a *sejt* a lát-tal opponálódna, a [homályosan] ↔ [élesen] ellentétben keresztül. Ha a második sort is bekapcsoljuk, felmerül a [sejt] ↔ [tud] oppozíció (vö. *Csak sejtetni lehet, tudni nem, hogy mit hoz a holnap.*) is, a [sejt] ↔ [érez] azonban — a [lát] ↔ [érez]-zel párhuzamosan, annak hatására — csak a harmadik sor elolvasása után kerül a felszínre.

Nézzük meg közelebbről ezt a kulcssort, a vers utolsó sorát! A sor feszültségét az érez helyett álló lát adja. Az érzi, *hogy süt a nap* és a látja, *hogy süt a nap* ugyan még nem lennének nyílt ellentétben egymással, a napsütéssel asszociálódó meleg azonban nem kapcsolódhat jelen esetben a lát-hoz a mondanivaló megsértése nélkül (*érzi a nap melegét* ↔ **látja a nap melegét*).

A sor elején álló *onnan tudom* jelentése a versben: 'csak onnan tudom'. A napról már az idézet első sorában kiderült, hogy halovány, eltakarják a felhők. Ezt a haloványságot, melegnélküliséget hangsúlyozza a harmadik sor azzal, hogy az intenzívebb, a test egészét szinte érintő érzi, *hogy süt a nap* helyett a lát szerepel, a maga hangsúlyozottan tárgyilagossabb voltaival. (Nem véletlen, hogy az érez jelentése a metaforizálódás során az érzelmi, a lát-é pedig az értelmi szféra felé tolódott el.)

A harmadik sor ellentmondása visszavetítődik az első kettőre is:

$$\left[\begin{array}{c} \text{sejti} \\ \text{a napot} \end{array} \right] \leftrightarrow \left[\begin{array}{c} \text{érzi} \\ \text{a napot} \end{array} \right] \cdot \left[\begin{array}{c} \text{sejti} \\ \text{a boldogságot} \end{array} \right] \leftrightarrow \left[\begin{array}{c} \text{érzi} \\ \text{a boldogságot}^* \end{array} \right]$$

* A *sejt* jelentéseiben többször felvettünk egy [érez] mozzanatot. Ez azonban mindig a jövőre vonatkozik, jelentése tulajdonképpen: 'előérez', s nem mozzanata az [intenzívén], ami az érzi a boldogságot kifejezésben inherens alkotóeleme az ígének.

A hasonlat alapját az egyes igei jelentések mozzanatainak párhuzamában és a nap és a boldogság közös asszociációjában (meleg) találjuk meg. Az első ellentétben mindkét tag tulajdonképpeni, a másodikban pedig metaforikus jelentésében szerepel.

A *sejti a napot* kifejezés jelentésének mozzanatai: a) vki lát vmit; b) amit: süt a nap; c) ahogyan: homályosan; körvonalazatlanul; bizonytalanul.

Az *érzi a napot* ezzel ellentétben az alábbi összetevőkből áll: a) vki érzékel vmit; b) amit: süt a nap; c) ahogyan: intenzíven; elevenen; egész testével.

A hasonlat metaforikus oldalán álló *sejti a boldogságot* kifejezés jelentésének mozzanatai: a) vki gondol/stb. vmit; b) amit: boldog lesz; c) ahogyan: előre/a jövőre vonatkozóan; tagolatlanul/elemzetlenül; ösztönösen.

Az *érzi a boldogságot* mozzanatai ezzel szemben: a) x boldog vmiért; b) amiért: M; c) ahogyan: intenzíven; határozottan; szinte átjárja/eltölti a boldogság.

Előjáróban azt állítottuk, hogy a költői metafora a mindennapi beszéd mozgás-összefüggéseire épül. Ennek fényében most még tovább léphetünk, finomítva azt a korábbi kijelentést, hogy a versidézet első sorában — a második és harmadik sort nem tekintve — a *sejt* pusztán tulajdonképpeni jelentésében szerepel. Állításunk első megközelítése pontatlan volt, hiszen már ez az első jelentés felvillantja az egész mozgásokkal teli jelentésegységet. A későbbiekben elemzett két réteg úgy rakódik rá az elsőre, hogy abban implicite — a kettős mozgásokon keresztül — már benne foglaltatik. A költő — a hasonlat segítségével — ezért tudja kibontani belőle.

Egy-egy versnek a fenti módon való megközelítése természetesen nem pótolhatja a verselemzés hagyományos módszereit, de kiegészítheti, alátámaszthatja azokat, vagy esetenként vitatkozhat velük. Az adott idézet elemzése például ahhoz szolgálhat nyelvi adatokkal, hogy miként válhat egy konkrét táj belső tájjá, vallomássá, lírai önarcokképpé.

IRODALOM

- Ch. K. Reisig: Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft. Zweiter Band, Lateinische Semasiologie, 1839. (F. Heerdegen [ed.] Berlin, 1890.)
- H. Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle, 1°. 1880.
- F. de Saussure, Cours de linguistique generale, 1°. Paris, 1916.
- W. Porzig: Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur LVIII. 1934.
- J. Trier: Das Sprachliche Feld, Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung X. 1934.
- A. Jolles: Antike Bedeutungsfelder (Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur LVIII. 1934.)
- H. Sperber: Einführung in die Bedeutungslehre. Bonn—Leipzig, 1923.
- L. Bloomfield: Language. New York, 1933.
- Z. Harris: Cooccurrence and Transformation in Linguistic Structure. Language, 33. 1957.
- N. Chomsky: Syntactic Structures. 1957.
- J. J. Katz—J. Á. Fodor: The Structure of Semantic Theory. Language, 39. 1963.
- W. Schmidt: Lexikalische und aktuelle Bedeutung. Berlin, 1963.
- Ch. Fillmore: The Case for Case. (Universals in Linguistic Theory. E. Bach and R. Harne [ed.] Holt, Rinehart and Winston. New York, 1968.)
- D. T. Langendoen, The Study of Syntax. New York, 1969.
- Zsilka János: Nyelvi rendszer és valóság. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Zsilka János: Nyelvi mozgásformák dialektikája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- Zsilka János: A jelentés szerkezete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.
- Zsilka János: Jelentés-integráció. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
- Zsilka János: De constructione. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- Jelentéselemzések — a dictum körében. (A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái I.) Budapest, 1982.

Szó- és szólásmagyarázatok

Magyar helységnévadás-e *Surjánfalva*? Aligha remélhettem, hogy kis közleményem, erről a csöppnyi szatmársági falucska nevééről ilyen érdeklődést vált ki. De ha már így történt, úgy érzem kötelez is. Kötelez, mert a hozzászólók mutatta irány a névfejtésnél sokkal szélesebb útra vezet.

A. Molnár Ferenc fejtegetéseivel kapcsolatban először is cikkének első bekezdésében levő félreértést kell eloszlatnom.

A szerző ugyanis ezt írja: „Mivel egy 1491-ben kelt oklevél ezt a települést a „poss. es wolachales”-ek között említi az eddigi magyar szakirodalom is azt tartotta, hogy a falu elnevezése román eredetű [kiemelés tőlem], és a telepítő vajda nevével van kapcsolatban”. Az eddigi magyar — a helység nevével foglalkozó — irodalom azonban sehol sem állítja, hogy „a falu elnevezése román eredetű”. Maksai csak azt írja: „Balkfalvát, Sándorfalvát, *Surjánfalvát* és Oroszfalvát, az »oláh birtokokat«, valóban románság kellett, hogy alapítsa, mert magyar k é p z é s ú n e v e i k b e n [kiemelés tőlem] őrzött személynevek főképp a románság körében használatosak s csak a várossal [Nagybánya] érintkezésbe lépett telepítő vajdára, a falu fejére vonatkozhatnak. Az *Orosz* személynév itt is az ismert rutén—román keveredés bizonyossága. Ezek közé vehető még *Győrkefalva* is” (Maksai i. m. 104—5).

A területre jellemző *-falva* > *-falu* helységnévváltozást Kázmér Miklós (i. m. 89—95, különösen 93—4) igen jól megmagyarázta. Tehát szó sincsen arról, hogy valaki szerint is a „falu elnevezése román eredetű” lenne, mint A. Molnár Ferenc állítja.

Fejtegetésemet azzal indítottam, hogy „*Surján*, *Orosz* és *Györke* aligha foghatók fel gyákori román személyneveknek”. E megállapításom — úgy érzem — a hozzászólások után is megállja a helyét. Maksaitól megállapítottakból nem a „poss. wolachales” tény, tehát a helység lakóinak feltételezett nemzetiségét vitattam. Bár itt is jobban körülnézhetnénk. Jól tudjuk, hogy a *vlach* kifejezésnek volt, egészen a XVIII. század végéig használt 'vándor pásztor' foglalkozást és nem nemzetiséget jelentő értelmezése is.

Tüzetesen tárgyalja e problémát Tamás Lajos (Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp., 1935. 42—8), ahol csattanóként tűnik elénk egy adat: „*Gyenge Johannes wolachus seu pastor*” az 1483. évben Pest megyéből (vö. B. Szabó L.: Pest m. tört. okl. emlékei. Bp., 1938. 1105. sz. reg.). Nyilvánvaló, hogy a Pest megyei *Gyenge* Jánost csakis vándorpásztor foglalkozása, nem pedig nemzetisége miatt nevezték *oláh*-nak. (Továbbiakban lásd Száz. 73: 266, 2. jegyz.)

Kitértem e kérdésre „Néhány újabb adat Vas megye helységneveinek történetéhez a XVI. századból” (Vasi Szemle 36: 128—32) c. cikkemben, ahol kimutattam, hogy a török elől menekülő horvátokat, illetőleg a tőlük lakott helységeket *oláhi* ~ *vlachy* jelzővel illetik. Ugyanezt igazolom a XVIII. sz.-ból Baranyából is (Uo. 131). — Rámutatott már erre Makkai László is (Erdély népei a középkorban. MR. 1: 395 és 397), amikor megállapítja, hogy „Nyaláb vár tartozékai közt 1378-ban 4 magyar és 6 »oláh« falut sorolnak

fel, az *oláh* elnevezés azonban ez esetben nem népiséget, hanem pásztorfoglalkozást jelent, mert a 6 falu közül 4 bizonyíthatólag rutén lakosságú volt”; majd azt írja, hogy „az északerdélyi románság, amikor rutén pászortársaival együtt ide érkezett, mindenütt megelőző magyar telepekre talált”. Jól rátapintott erre a tényre Maksai is, amikor megállapította *Oroszfalva* esetében: „Az *Orosz* személynév itt is az ismert rutén—román keveredés bizonyosága.” S hogy meglátása jó, bizonyítja az, hogy e falu még 1786-ban is rusznjakoktól lakott (KorabLex. 503).

A — névfejtésemre adott — válasz második bekezdése is félreértéssel kezdődik: „*Orosz-* és *Györkefalva*-ról annyit, hogy ezek a párhuzamos, illetve a kettős helynévadás esetei közé tartoznak, román nevük ugyanis *Ruşeni* 'Orosz(falva)' (vö. 1828: *Ross*), ... *Oroszfalu* ~ *Ruşeni* neve pedig a lakosság (részbenei) rutén voltára szintén vallhat.”

Szatmár megyében — 1890-ig — két *Oroszfalu* volt. Az egyik a Homoród mentén (Erdőd-től ÉK-re), a másik Nagybányától DK-re. Az utóbbi — Mező András legújabb munkája szerint (A magyar hivatalos helységnévadás 109) 1890-től *Kékes-Oroszfalu*. Csak ezt ismeri Csánki (1: 482) és innen Maksai hivatkozott munkája. Ennek román neve: *Rus* (1786: *Oroßfalu*, zwey rußnak Dörfer im Sathmarer Kom. . . . . 2, Das andere heißt *Ruß* und befindet sich im Nagybanier [!] Bezirk. KorabLex. 503 és 2. Register: *Ruß*, *Oroszfalu* Sathm.).

A Homoród-melléki — Mező (i. m. 212) szerint 1898—1912 között — *Oroszfalu* > *Oroszfalva* névmódosításon ment át. Úgy látszik, újabb ruszin település lehet (első adatom 1780-ból: *Oroßfalu* Windisch, Geogr. 2: 158). Ennek a mai neve *Ruşeni* (Hnt. 1926). Régi román neve 1786-ban *Roschi* ~ *Russi* (KorabLex. 503: *Oroßfalu*, zwei *rußnak* Dörfer im Sathmarer Kom. 1, Eines liegt im *Kraßnaköfer* Bezirk und wird *Roschi* genennt. 2. Register: *Ruffi*, *Oroszfalu* sathm.).

Tehát a román *Ruşeni* — úgy látszik — román közigazgatási név (feltehetően a trianoni szerződés óta), és a Homoród-melléki *Oroszfalva*-t jelenti. A cikkből nem állapítható meg, hogy a szerző vagy már Suciú citált műve tévesztette össze a két *Oroszfalu*-t E tévedésre Fényes művében is van példa.

A román közigazgatási *Ruşeni* név — fentiek szerint — *Surjánfalva sz(s)* > *s(ş)* feltételezett hangváltozásához tanúnak nem hívható.

A. Molnár feltevésének alapja, hogy feltételezi — mint említettem —, hogy az 1491. évi *Suryanfalwa* íráshiba egy *Swrgyanfalwa helyett!

Úgy érzem, mind Kniezsa Istvánt, mind Kázmér Miklóst érdemtelenül vonják e névkérdésbe. Kniezsa igenis helyesen értelmezte, olvasta Maksai adatait, s tekintette a helységnevet párhuzamos magyar—román helységnévadásnak (MR. 1: 146. lap 5. jegyz. ahol a *Surjánfalva* ~ 1411: *Swrgyanfalwa* kapcsolat csakis a *Surján* személynévre irányulhatott (vö. -rj- > -rgy- változást), bár a személynév eredetéről Kniezsa nem nyilatkozott. — Kázmér Miklósnál nem is szerepel az 1491. évi adat (A „falu” a m. hn.-ekben. Bp., 1970. 285), — írja A. Molnár. Sajnos, ez nem igazolás. Ugyanis Kázmér az Adattár részben így ír: „. . . anyaggyűjtésben viszonylagos teljességre törekedtem [és] . . . — kénytelen voltam anyagom jelentős részének közléséről lemondani.” Majd: „. . . általában csak azokat az adatokat közlöm, amelyek vizsgálatom szempontjából valamilyen változást bizonyítanak / -falva > -fa, -falva > -fala stb., esetleg az előtagban történt változás [Kiemelések tőlem]!”

A szaporán idézett Constantinescu helyett, a döntőnek vélt *r. sz(s)* > *s(ş)* változásra, vagy legalább váltakozásra én Tamás Lajos UngELRum kítúnó, nemzetközi elismerést kapott művéhez fordultam. Itt kellene elsősorban, erdélyi (esetleg moldovai és havasalföldi) adatok nyomán ezt igazolni.

Tamás (i. m. 682—5) ismeri a m. *sz* > *r. s* ~ *ş* változást (*szapora* > *sapariş* ~ *şaparişé*, *szakálás* > *săcăluş* ~ *şacaluş* stb. E fejtegetést szépen példázza a m. *Széples* >

r. *Pibles* helynév is (MR. 1: 163, 4. jegyz. és 266, és 19. jegyz. A m. névre vö. „mons *Zeples*” Eger mellett. ZsigmOkl. 2/1: 1243).

Tamás hívja fel a m. *sebes* > r. *sébeș* ~ *febeș*, m. *s* > r. *s* ~ *ș* hangváltozásra figyelmünket, s példának a Munte *Sebeș* helynevet említi (i. m. 693). Mindkét adat máramarosi. De a Kudzsiri havasokat is románul *Munții Sebeșului* [!] -nak nevezik (in Pop Emil – Sălăgeanu M.: Monusomet ale naturii din România. Bukarest, 1965. 106).

Tamás i. m. anyagából bőven jegyezhető ki a szókezdő m. *s* > r. *s* ~ *ș* ingadozás: *sárga* > *Șarga*, de *Sarguța* (721); *sátor* > *sătră*, de deriv. *sătrăcă* ~ *sătrúță* (722); stb. stb. a *sugár* > *șugăr* ~ *sugărel* [!?] ~ *ciugărele* (750) szöveg. Tehát láthatjuk, hogy nem kell román szóhoz fordulni a megoldásért. Van bőven m. > r. átvétel, hol a m. *s(ș)* > r. *s(sz)* ~ *ș(s)* ingadozást szókezdetben megtaláljuk. Így a *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalva* > r. * *Surdești* ~ *Șurdești*, sőt a m. *Sürgyefalva* adat visszavételként vagy visszahatásként jól megmagyarázható véle.

A további bizonyítéknak felhozott Maros-Torda megyei *Süketfalva* sem megfelelő. A névnek a *süket* 'surd' szóhoz semmi köze, mai alakja népetimológia! 1448: Emer. de *Schokotfalua*, a bécsi egyetem hallgatója, 1484: Nagh de *Sykesdfalua*, 1575: *Syketfalua*, 1790: *Süketfalva*, *Schiketum*, *Schick*, *Schurdato*, 1808: *Süketfalva*, 1882: ~, 1926, 1933: *Süketfalva*, *Surda* (Tonk S.: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979 485. sz.; Kázmér i. m. 176 [sajtóhiba javításával!]; Windisch i. m. 212, 490, 515; Lipszky, Rep.; Hntárak).

A helység neve a m. *Sükösd* < latin *Sixtus* (lásd Kniezsa: M. családtört. szle. 5: 187 és 1274: *Sycusd* FNEsz. 587) szn.-ből ered, amely a székelységnél gyakori családnév (1470: Nic. *Sykesd*, 1497: Math. *Zykezd*, Paul. *Sikezd*, 1575: *Swkesd* (Barabás, SzékOkl. 124, 173, 306; 1589: *Sywkösd* Janos, 1590: *Sikesd* Janos SzékOkl. (Új sorozat) I., Bukarest, 1983. 90/3, 164/33).

A. Molnár Ferenc a r. *surd* 'süket' szóból óhajtja a r. *Șurdești* helységnevet megfejteni. „Problémát okoz – mint írja – viszont a *Șurdești* név szöveleji s-e. Ennek többféle magyarázata lehet.”

1. „A szóközépi *s(ș)* hatására a szó elején végbemehetett egy *sz(s)* > *s(ș)* változás.”

„Az *sz-s* > *s-s* fejlődés szörványosan más helynevekben is megtörtént: pl. szl. *Sušitsa* > r. *Șușița*.” Ez feltehetően a Putna megyei folyó neve, amelyre valóban találunk 1893: *Sušitsa* Andrees HA³, 143; 1909: *Șușița* Andrees Öst.-Ung. HA², 161; 1930 *Șușița* (névj.) ~ *Sușița* (térk.) Das Bild der Erde. 104 adatokat. Viszont a Stielers Hand-Atlas (Gotha¹⁰, 1928–30) Albániából *Sușica* folyó és *Șușica* helységnevet közöl, amely arra mutat, hogy a szöveleji *sz* > *s* hangváltozás nem feltétlenül román eredetű lehet.

2. Egyházi személyneveknél és a belőlük alakult helyneveknél a magyarországi latin kiejtés hatására a románban is *sz* (*s*) helyett többször *s* (*ș*) áll: *Saul* ~ *Șaul*, *Sinca* ~ *Șinca*, *Solomon* ~ *Șolomon*, *Somonești* ~ *Șomonești* stb.

Sajnos nem így van. *Saul* ~ *Șaul*, *Solomon* ~ *Șolomon* kettős, két nyelvből történő személynévátvétel. Tehát az *sz* (*s*) > *s* (*ș*) változásra példának alkalmatlanok. A görögkeleti egyház révén a r. *Saul*, a magyarból a r. *Șaul* hangalakban vették át. Itt tehát két átvétel és nem *sz* (*s*) > *s* (*ș*) hangváltozás történt. Ilyen pl. a magyarban a *zsámoly* és *sámlí* illerőleg az *agyar* ~ *acsarkodik* esete.

1404-ben „Paulo et *Sinkay* filys Romani” – a Muthnok-i Bogdán atyafiságából (Pesty, Szörény vm-i oláh kerület. Bp., 1876. 53–4) tűnik elének. A *Sinca* ~ *Șinca* szn.-et Constantinescu ismeri (i. m. 148) – ha ezt az adatot nem is – és összeveti a blg. *sinko* 'fiu-meu' szóval. Majd – roppant érdekesen – így ír: „Cu mutarea lui *s* în *ș*, prin fonetism lat. magh. la numele calendaristice, se poate explica și numele *Șinca*, antroponim și toponim totodată: a) 1615: *Șinca* părcălab., și două sate ardelen: *Șinca veche* și *noua*, scrise și *Șinca* în acte (Ard.)”

A m. *Sinka* > r. *Šinca* származása világos. A magyarban is használt *Sim(ön)* + *-ka* kicsinyítő képző kapcsolata. Zalavárral kapcsolatban 1482-ben *Synka* dictus *Simon*-t említenek (ZalaOkl. 2: 618). 1265-ben ugyancsak Zalából „*Symon* et *Synke* filij *Gabriani*”-t Rajki Benedek aradi prépost szolgáit említik (HazOk. 6: 130–1; Juhász K.: Az aradi hitelshely vezetői. Orosházi múz. évk. 1960. 129, 41. jegyz.). Maksai (i. m.) a következő Szatmár m.-i jobbágynevekből ismeri: 1322, 1415, 1423: *Synka* (Hermánszeg, Pályi, Károly). Kniezsa (A m. és szlovák csn.-ek rendszere. Bp., 1965. Soks. 30) meg egyenesen székely vezetéknevnek mondja. Makkoshotyán *Sinkakút* – kút (forrás) és körülötte levő erdő (Saj. gy.).

A r. *Šinca* (< ? bulgárból, görögből) és a r. *Šinca* (< m. *Sinka*) átvételek két nyelvből, kétféle – csak írásképpen hasonló – személynév. Ez az *sz* (*s*) ~ *s* (*š*) váltakozásra nem példa. Olyan példára lenne szükség, amely egy eredetű, pl. az említett *agyar* ~ *acsarkodik* stb.

Rá kell mutatnom azonban még egy helynévre, amely megerősíti a *Sürgyejalu* ~ *Šurdești* párhuzamos magyar – román helységnev azonosságát. A Maros déli partján fekvő Bozsor helység határrész nevei között (1864-ből) említik a *Kampulu Surgyiei* nevet. E név mai román helyesírással: *Cîmpul Șurghiei* lenne. Sajnos értelmezését nem adják meg (Pesty: Krassó 2/1: 83). A névben én a m. *sörgye* ~ *sürgye* 'cserje, bokor; tatárjuhar, Acer tataricum L.' szó felhasználását látom. Indokolom a szabályos – hangtanilag megfelelő – átvétellel. Magyar jövevényszóként a románból nem ismerem feljegyezve. Indokolom továbbá azzal, hogy a 'Sörgye mező' értelmileg, növényföldrajzilag is megfelel, mert a *sörgye* 'Acer tataricum L.' a mocsári tölgy 'Quercus robur L.' erdők hazai növénygyűjtésének egyik legjellemzőbb tagja, s hazánkban tömegével csak a temesközi erdőkben volt fellelhető. Bozsor pedig a Maros és Temes folyók között, a Maros árterületén (a mocsári tölgy kedves termőhelyén) fekszik.

Fehértói Katalin igen helyesen mutat rá, hogy valah személynévanyagban a *Surian* ~ *Surján* szn. igenis előfordul. Hogy milyen ritka lehet, sőt talán hapax, bizonyítja az is, hogy Constantinescu idézett szótára sem ismeri. A másik véleményem, hogy a név viselőjét – foglalkozása után – legjobb esetben *valah*-nak mondhatjuk, de semmi esetre sem a mai értelemben vett *román*-nak. Szabad legyen itt Kniezsa Istvánt idéznem – egy hasonlóan *román*-nak vélt *Dragos* személlyel és nevével kapcsolatban: „Endlich eine Namensklärung [von Nikolaus Drăganu], die mit Rumänen möglicherweise wirklich etwas zu tun haben kann. . . . Diese Annahme dürfte schon deshalb einige Wahrscheinlichkeit beanspruchen, weil der Name erst am Ende des XV. Jh.-s vorkommt (1485–1492), um welche Zeit auf diesem Gebiete (Komitat Sáros) bereits Spuren rumänischen Hirten nachweisbar sind. Unzweifelhaft aber ist auch das nicht, denn der Name kann auch unmittelbar aus dem serbischen stammen, weil damals *Serben* auf der Flucht vor den Türken in grösserer Zahl nach verschiedene Gegenden Ungarns und sogar Polens hereinströmten” (Kniezsa: Pseudorum. 43–4). Mennyivel inkább mondhatjuk ezt el több mint egy évszázaddal előbb (1376) a régi Temes, Krassó és Szörény megyék területéről, s talán éppen az említett délszláv *Surian* személynév viselőjéről. Még akkor is, ha a bulgárok és szerbek elleni háborúban tüntette ki magát, s az adománylevel „olachus”-nak is mondja ezt a katonáskodást fogadó szláv családot, Rayk és fiait.

A Fehértói Katalintól igazolt *Surian* ~ *Surján*, déli szláv eredetűnek tartott szn. felveti azt a kérdést is – ami hazai területen magyar névadás esetén nehézséget nem jelent –, hogy a Millekertől említett boszniai *Šurján* falu a jajcei járás szláv nyelvterületén – a puszta személynévből való helynév – oszmán-török névadás lehet. Juhos 1888. évi helynévtára *Šurjan* községet (selo) ismeri a jajcei járásban. Történeti adataim nincsenek rá.

A *Surján* név létezésének igazolását támogatja egy 1271. évi *Surian* szn.-vel (ÁUO.

8: 370), továbbá *Surianus* Antal Velence hazánkbeli nagykövetének nevével (MonRustic. 608). Utóbbit az Óváry-féle (MTA. tört. biz. okl.-másolatai. Bp., 1890. 1046, 1057 és 1081. sz. reg.) mű *Soriano* Antal néven ismeri. Meg kell mondanom, hogy az 1376. évi *Surian*, 1410, (1447?) évi *Suryanpeterfalua*, *Suryanfalwa* nevekben — a magyar írásbeliség akkori állapota szerint — *s* (*ş*) hangot olvasok. Még elfogadhatónak látom a zágrábi káptalan 1271. évi oklevelében is, de nagyon kérdésesnek tartom a velencei követ nevének illetén olvasatát. Ugyanis 1224-ben Radus-t és testvéreit *Zoryan*-t és *Damian*-t . . . . . kik a gorikai szent-király-jobbágyfiaktól származnak ([IV.] Béla királyfi) udvari szolgálói közé sorozza (Szentpétery: KritJ. 570). Ennek olvasata leginkább *Szorján* lehet, amit megerősít 1455-ben „villa *Zoryanowcz* [in C-u Crisiensi]” — Herbortyai Ostfi János birtokának a neve (SoprVmOkl. 2: 390).

A *Surján* — Zselicségből adatolt — helységnevet én elsődlegesen víznévnek tartom. E több mint 25 km hosszú vízfolyás a régi Baranya — somogyi vízvázalstó É-i lejtőjén fakad, s Bószénfa, Gálosfa, Hajmás, *Cserénfa*, Szentbalázs, Sántos községeken átfolyva ömlik a Kaposba. A ma is apró zselicségi községeket ismerve, az elpusztult középkori *Surján* helységet pár család lakhatta. Valószínűtlen, hogy neve ment volna át a hosszú vízfolyásra, inkább — mint másutt is — a helység vette fel a rajta átfolyó víz nevét. Másrészt a *Surján* víznév jól beleillik a vízfolyásokat kísérő erdők fafajainak nevéből alakult magyar víznevek — *Eger*, *Egregy*, *Fűz*, *Füzegy*, *Nyárágy* stb. hosszú sorába. S ott találjuk a hasonló nevű helységeket is — *Eger*, *Egregy*, *Fűz*, *Nyárágy* stb. Kniezsa István írja (MR. 1: 140, 3. jegyz.): „ma a helység[ek] és a patak[ok] nevének viszonya éppen fordítottja a régi helyzetnek. Míg régebben, a betelepülés kezdetén a patakok nevei voltak a fontosabbak és állandóbbak, a települések megszilárdulása óta a helyzet megfordult. Míg r e g e b b e n igen sok helység a mellette levő pataktól kapta a nevét, később éppen a patakok nevei változtak meg a helységek nevei után.”

A víznevek között ismerjük 1265: *Ereztevenwyz*, *iuxta Zagyva* (Czinár 143); 1287/353: „ . . . pervenit ad alium fluvium *Weresalma* vocatum (Sáros m., HazOkm. 8: 254); 1296?: In caput fluuii *Weresalma* vocati (uo., OklSz. 18, 1105); 1315: Cedit in *Werusalmaphathaka* (uo., OklSz. 18, 754, 1105); ugyanakkor 1287/353: „quandam terram . . . *Weresalma* vocatum (uo., HazOkm. 8: 254); 1315: poss. *Werusalmafalua* (uo., OklSz. 18, 214, 1105); 1385: poss. *Veresalma* (OklSz. 18, 283, 360, 1106). Tehát ilyen — víznévnek alkalmatlannak látszó —, a növényzet korbeli állapotát kifejező főnév: *eresztvény*, vagy egyedi növénynév: *veresalma* is felbukkan a magyar víznevek között. A Zselicségben szintén ma is él a név — mint erdésztelepülés — a *Vörösalma* (SmFn. Kaposgyarmat és Bószénfa 179/82, 185/52) a *Surján* pataktól kerítve, attól É-ra.

Igaz, hogy a *surján* közzsónk csak 1565-től adatolt az írásbeliségből. Ezt azonban nem érzem megalapozott elutasításnak. Igen sok finnugor szónknak ennél későbbi adatolása van (vö. a MSzFE. szócikkeit).

Úgy látom, hogy a sarjú, sarkall, sarkantyú, sarok, sellő, serdül, serény, sérikál, serít, serkent, sórál, sorol, söre, surgyé², *surján*, sürget, sürög, sűrű, szorgalom (TESz.) címszók alatt tárgyalt szóegyüttes elég támogatást, elég lehetőséget nyújt a *Surján* helységnév — s ezt megelőző személynév — magyarból való megfajtásához.

Hogy azután egy idegen, feltett déli szláv *Surian* szn. igazolható, s a magyar nyelvterületen használata 1 — 2 esetben bizonyított lenne, az előbbi magyarazatot n e m pótolhatja. Feltehető, de mégsem megnyugtató megoldás a *Surján* hn.-ek ez igen-igen ritkán használt idegen személynévből való magyarazata.

Ezért kételkedem abban, hogy a *Surian* szn. átkerült volna a románba. Déli szláv név — ezt bizonyítják Fehértói további adatai — beleértve a velencei nagykövet *Surianus* ~ *Soriano* — talán idevonható — nevét is.

Fehértói Katalin — Pais Dezsőre történő — hivatkozásának megtámogatására,

és mégis a m. *surján* 'fiatal hajtás, bozót, fiatal erdő' értelmezésem megerősítésére bemutatom a következőt: *cserény* szónkkal kapcsolatban Kniezsa István elfogadja (a szlávból való származtatást elutasítva) Mészöly (NéNy. 2: 157) szöfejtését, hogy a magyar szó a finnugor eredetű *ser-* 'fon, forgat' ige származéka (TESz. 1: 507–8). Somogyban, a Zselic-ségben van ma *Cserénfa* (< *Cserénfalva* Kázmér i. m. 257) község, honnan a cikemből jogosan hiányolt *Surján* község ismert.

A *cserény* szó személynévi használatához meg kell említenem még a következőket: 1495: Steph. *Cherény* de Balasfalwa (Veress E.: Acta et epistolae relationum Transsylvaniae stb. 1: 47. A 321. lapon *Cserényi*-nek mutatózza); 1517/XVI. sz. közepe: *Cherény* Marton, *Cherény* Ferencz Balasfalwarol [= Alsó-, Felsőbalászfalva Beszt.-Naszód m.] (MNY. 1: 181); 1524: Georg. *Cherény* (Bunyitay: A gyulafv.-i székesegyh. késői részei stb. Bp., 1893. 28); 1554: *Cserén* Ferenc — hercegszöllősi, *Cserén* István — pázdányi lakos (MNYTK. 103. sz. 71. és 820. t. a.). — Miután Erdélyben, de másutt sem *Cserény helységet nem ismernek, a nevet *Cserény*-nek olvasom.

Rámutatok *cserén* ~ *cserény* szónk olyan jelentésére, amely *surján* szónkkal egyívású. 1275: iuxta silvam *Cherinbyky* vocatam (ZalaOkt. 1: 76); 1637: . . . az boros hor-dóim közl sokak elvesztenek, az kik pedig meg vannak is közlök, azok is felette igen hitványok, majd többnyire ujulag kell őket megcsináltatni, itt pedig az mi erdőinken felette kevés abroncsnak való fa vagyon. Kérem ezért Ngodat, Ngod adasson az szodobagi [ma Szoldobagy, Szatmár m.] *cserény* erdőről egy néhány szekér abroncsot . . . (LevT. 2: 249); *cserén* 'cserjés, bokros hely' (Balogh I.: Adatok a depr. erdőgazd. történetéhez. A vákancsosok. Debr. 1936. 9); *cserény* 'az erdőbe vot egy *cserény* (cserje lesz, sűrű vessző) bebut' (Kálmány: Hagyományok 1: 114 — a két utóbbi az ÚjMTSz. cédulagyűjteménye nyomán!); *cserin* '2 éves szőlőhajtás' (Peténye: Erdély. NyIrK. 10: 1. sz. 149). — Ha tehát volt *Cherenfalwa* helység, s voltak *Cserén* vezetéknevek, nem látom akadályát annak, hogy a m. *surján* szónak hasonló felhasználását feltételezzük. Különösen akkor, ha olyan kiterjedt szóatyafisága van, mint a magyarban.¹

A legnagyobb nehézséget A. Molnár és Fehértói névfejtéseiben ott látom, hogy a *Surjánfalva* ~ *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti* névhármas első tagjára összpontosít, azt fejtegeti. Holott az nem elegendő a *Sürgyefalu* ~ *Şurdeşti* párhuzamos helységnévadás megmagyarázására.

Illetőleg — hallgatólag? — megkérdőjelezi *Surjánfalva* és *Sürgyefalu* történeti azonosságát? Ehhez jelenleg nincsen bizonyítékunk, s el kell fogadnunk Kázmér, Kniezsa, Makkai és Maksai álláspontját. Ha pedig így van (ellenkezőjének bizonyításáig) roppant feltűnő a m. *surján* és a m. *sürgye* szókból alkotott r o k o n é r t e l m ű helységnév.

¹ Kiss Lajos volt szíves lektori jelentésében rámutatni arra, hogy a MNY. 78: 205 lapján tett hivatkozásom hibás (1231/397: *Cheren*, custos silvae ÁUO. 11: 231, az Árpád-kori szn. szótár gyűjtése nyomán). A 15–20 év előtti feljegyzésem alapján a tévedésem esetleges okát felderíteni már nem tudom. Helyesbítés így: 1231/397: . . . silvam *Fenteus* a castro de *Zothmar* exceptam, cum t. v-e custodis eiusdem silve, que est iuxta v-m custodis silve nostre nomine *Cherep*, quo etiam nomine prefata v. nostra nuncupatur. ÁUO. 11: 231. Györffy György szíves értelmezése szerint az erdővó neve volt eredetileg *Cherep* s róla kapta a falu a *Cherep* nevet. Maksai (i. m. 147) „*Hirip* (*Herep*, *Cherep*)” címszó alatt hozza, mint a fentősi erdőőrök telepét. Kniezsa (MR. 1: 280) a m a i *Hirip* helység nevét a m. *herep* 'egy fafajta' (OksSz. 373 — [itt csak egy adat két átíratra szerepel!]) szóból magyarázza. Ennek eredetét a TESz. 2: 96 ismeretlennek mondja. *Herepe* (Alsófehér m.) helység nevét ugyanő a szláv *chërpa* 'giz-gaz' szóra vezeti vissza. A TESz. a *herep* szó és utóbbi helységnév összefüggéséhez alaposabb vizsgálatot kíván. — Így adunktól egy *Cherep*, custos silvae léte valószínűsíthető, mint az ÁSzSz gyűjtője is kiemelte.

„Ez vetette fel bennem azt a gondolatot, hogy esetleg azonos értelmű névpártulajdonosok, alapítók nevét örököltette meg. Ilyent — *Erdő és Berek* — Pais nyomán Fehértói is említ, de szaporíthatom: Inárcsi Farkas leányai *Nyuszt* és *Neste*, de ismert e családban a *Farkas* és *Fene* 'vaddisznó' névpár is. A Turóci Regestrumban (Horváth: A lipitói és turóci reg. Bp., 1902. 11. §, 66): 1255: Mechk, *Ztremen* ~ *Stremen* et Drazmel (o: Drachmel-ből átírva) filiis *Uzda*. Itt a *Ztremen* ~ *Stremen* és *Uzda* nevek vannak értelemszerű összefüggésben: 'kengyel' és 'zabla'.

Gondolom, talán elég annak igazolására, hogy a *Surján* és *Sürgye* szn.-ek közt hasonló értelmi és érzelmi összefüggést tételezsek fel. Sajnos — akkor — nem fejtettem ki elgondolásomat ilyen tüzetesen.

Reuter Camillo

Hajcihő, hajculódás. A *hajcihő* szavunk, mint arról a TESz. tájékoztat, összetett szó, amely „állatterelő, állathívogató indulatszók összetapadásából keletkezett”. Első említése 1852-ből való, eszerint igen fiatal. A TESz. két jelentését adja: 1. 'hűhő, cécő', 2. 'perpatvar, verekedés'. Mindkét jelentés már eltávolodott a terelőszavak jelentésétől: azoknál általánosabb 'zürzavar' értelmet vett a szó magára. A TESz. meg is jegyzi: „eredetileg azt a hangzavart jelölhette, amely akkor keletkezik, amikor több ember különböző állatokból álló falkákat hangos kiáltozással haladásra, illetőleg megállásra ösztöklél”. A mondat azon részével, mely arra vonatkozik, hogy állatot több ember hangos kiáltozással haladásra, illetőleg megállásra ösztöklél, egyetérthetünk. Mégis jó lenne többet tudni a terelés körülményeiről, mikor és milyen állatoknál szokott az efféle zürzavar keletkezni. Minden terelésnél vagy csak speciális esetekben? Másrészt viszont szinte lehetetlennek tűnik, hogy ezt a szabadban nevelt állatokra utaló kifejezést oly későn rögzítették, lényegében akkor, amikor állattartásunk kezdett belterjesebbé válni. A szó valószínűleg már jóval rögzítése előtt kialakult. Ez konkrét adattal is bizonyítható, hiszen majd száz évvel a TESz. adata előtt is akad adatunk. De érdemes külön is figyelniük azokra a körülményekre, amelyek között a szó előfordult.

1772. június 2-án tartották a Vas megyei Kisbéren azt a kihallgatást, amelyen tisztázni kívánták Kisbér, Tilaj és Martonfa (Baltavár) határát. Az érintkezés területén erdő volt, amelyet a három falu közösen használt. A tanúk lényegében a közös, békés használatról adtak hírt, mint a 63 éves boldogasszonyfai Szabó István is, aki elmondta, hogy „tudgya bizonyosan hogy Kis-Hegyes-Béri Lakosoknak minden Szarvas, vagy s. v. Sörtvéles Marhái ez előtt való üdőkben Baltavári's Tilaj Határokra minden ellenkezés és *hajczühel* nélkül szabadon jártak és legeltettek . . .”. S hogy mindezt személyes tapasztalásával is alátámassza, hozzáfűzte: „ezt azon okból tudgya a' Fatens, hogy egy véghben hét Esztendeigh Szolgált egy Németh János nevezetű Embert Kiss Bérben, azon alkalmatossággal alatta való Marhái Szabadon őrizte, 's egész a' gátigh ell bocsátván háborgatás nélkül valahová tetszett Marhái bocsátotta, 's Legeltette, senki sem szóllott néki legh Kevesebbet is” (O. L., Festetics cs. lt., 10. cs. Scrin. II/B).

A jegyzőkönyv egyébként két különböző másolatban is ránk maradt. Mint érdekeséget megjegyezhetjük, hogy a másik változatban a szó különírva, a következő formában szerepel: „*haj czühej* . . .” (uo.).

Mint a szövegből kiténik, a szó határral kapcsolatban merült fel: itt a határon való átjárás, az átlegeltetés nem okozott ellenkezést és hajcihőt. Máshol, ahol nem volt meg az egyetértés, illetve a közös erdőhasználat, ott a határon való átlépés, az idegenben való legeltetés jogsértést, ellenhatást, veszekedést, hajcihőt eredményezett.

De miként kapcsolódnak ehhez a terelőszavak? Hogy világosabban lássunk, érde-

mes lesz röviden a hajdani állat-, főleg sertésterelésekre — hiszen azokról volt elsősorban szó — utalni.

XVIII. századi sertéskondáink, melyeket a nagy kiterjedésű tölgy- és bükkerdőkben, kint, a szabad ég alatt neveltek, egészen más fajták voltak, mint legutóbbi hús- és zsírsertéseink, melyeket szűk ólakban rabként tartottak és hízlaltak. A hajdani sertés — akár a szalontai, vagy a bakonyi is — szívós, erős, vad állat volt, amely nemcsak hosszú utakat tudott megtenni és a hideget, éhséget is bírta, hanem magát és a kondát is megvédte támadóitól. Őrzése sem úgy történt, mint a század eleji falusi disznókondáknál: a kanászok például nemigen tartottak kutyákat, mivel a nagy és vad sertések azokat széttépték volna. Mint jellemző példát érdemes megemlíteni a disznók vadságára és a kutyák iránti ellenszenvére azt az esetet, amit 1774. december 24-én a Zala megyei tilaji kihallgatáson a pakodi Horváth Ferenc mondott el, aki „egy alkalmatossággal a Molnár Inással Tüzre való fát, a’ midőn Szekéren vüttek volna, a’ N. Tilaj erdőről, a Szőlő Hegyek fölött, a Baltavári Uraságh Sörtvélesei makkoltatván, vélek volt kutyák után estek, szekerét is csaknem föl forgatták, magok is — mint beszámolt róla — a Szekér tetején alig maradhattak megh, és mind addig a’ Szekértül a Disznók ell sem maradtak, míg a Szőlő Gyepün a kutyák bé nem ugrándoztak” (OL., Festetics cs. lt., 13. cs., Serin II/D). Így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy időnként arról is hírt kaphatunk hogy e vad állatok még a vigyázatlan pásztort is széttépték.

A pásztorok tehát kellő óvatossággal maguk előtt eresztve terelgették, irányították az állatokat, melyek hosszan elszéledve szedegették az erdő gyümölcseit, fűvét, a fák gyökereit és a kisebb állatokat. 1752. májusában is, mint a Vas megyei Boldogasszonyfán Németh Pál beszámolt az erdei legeltetésről „... magha is a’ Fatens több kanász Társaival térengette a fogadott marhákat” (O. L. Festetics—Gersei Pethó cs. lt. P. 235/65). A békés legelést csak akkor szakították meg, ha a sereg rossz irányba haladt, vagy idegen területre tévedt. Ilyenkor a falkát visszahajtották, megijesztették, „megrezegették”.

1739. május 7-én is arról számolt be a holládi Sifter Ferenc a Balatonkeresztúron tartott kihallgatáson, hogy amikor egyszer a sertései átmentek a kereszturni határba, a tisztartó be akarta őket hajtani, de ő „meg rezzentvén, az uton által szaladtak a Sűrűben”, mely már saját határához tartozott és így disznai megmenekedtek (OL. Festetics—Gersei Pethó cs. lt. P. 235/48). 1754-ben a Koppányban (Somogy megye) a 60 éves Varga Mihály arról számolt be, hogy ha szakesi marháit a Koppányon „innend lenni tapasztalták és ha csak a’ Szatsiak el nem reszengették és vélek edgyütt fortélyossan ell nem futottak, a fele Marhákat bé hajtották és pénz nélkül ki nem adták” (OL. Esterházy cs. hg. á. lt. 551/92/VII.). De a Veszprém megyei Patonán 1755. szeptember 1-én tartott határperben is a vesei Csuti Mihály arról vallott, hogy ha a patonai határon „által találván menni az Marhája azon árkon [mely ti. a határt jelentette], mingyárast heten a’ Patonaiak közül el akarták fogni a’ Marháit, de [fűzte hozzá] eleiket vévén, ismét azon határ árkon által rezzentvén mentesnek tartotta magát lenni és a mondott Hét Patonaj Emberektül semmi bántása nem lett” (OL. Festetics cs. lt. 50. cs. Scrin. II/F).

E rezegetés hangos szóval, lármával történt, amint az más szövegrészekből kitérjük. 1722-ben Vasváron a káptalani erdő ispánja az erdőn meglátta az újlaki sertéspásztort, akinek disznai a tilosba tévedtek; az ispán „csak ijeszteni akarta” ti. a pásztort, aki „hügette a’ Sörtvéleseket”, azaz terelte volna őket saját határukba (OL. Festetics—Gersei Pethó cs. lt., P/235/64). 1724-ben pedig a Vas megyei Felső-Oskón Molnár János sertései tévedtek tilosba, és őket a szomszédok be akarták hajtani. De „mihelyest az Marhák felé mentenek Győrváriak és Oszkaiak, azonnal Oszkói Molnár János Pásztorával edgyütt megh hüjjogetvén Sörtvés Marháit, a Puskájukat ki lütték”, és az így támasztott zajjal visszariasztották állataikat (OL., Festetics—Gersei Pethó cs. lt. P. 235/62).

Az eddigiekben az állatok pásztorai térítették el nyáujaikat, ha tilosba tévedtek.

Sokkal erőteljesebben, zajosabban, zűrzavarosabban történt viszont az, ha idegenek tették azt, és azok akár visszahajtani, akár a sertéseket behajtani, zálogolni akarták. 1773. december 12-én a Vas megyei Baltaváron tartott kihallgatáson a szombathelyi Lábos Pál pásztor számolt be arról, hogy ez év Szent András napja előtti napon „egy más után négy napokon Nagy Tilaji, ezen T. N. Vas vármegyei helységbeli lakosok holy tizen, holy tizenketten, olykor pedig többen is az Nagy Tilaj erdőre ki menvén, az titulált Mghos Groffnek azon erdön járt Sörtviles Seregít rezegették, hajtogatták és le is verték, ugy annyira, hogy a' nagy lárma és itszakai lövöldözis miatt . . . el szilledvin a Sereg, hét darab, a'mint a' Kanásztul hallotta a 'Fatens, azon rezegetis és hajtogatás miatt el is veszett közüllök” (OL., Festetics es. lt. 13. es. Scrin. II/D).

Ugyanezen év december 31-én Baltaváron az egyik helybeli pásztor, Horváth János pedig a következőkben számolt be a nagy disznóhajtásról: „Nagy Tilaiak csoportosan Tizen Tizenketten, Huszan, Huszonöten is rajta rohanván nagy kiáltozással, az odvas fák kongatásával, Lövöldözésekkel és hajtogatásokkal marháit annyira rezegették, hogy minden felé ell szilledvén közüllök el is veszett hat darab.” Ugyanezen kihallgatáson a kisbéri Vargha Péter, aki „a' Mlgos Uraság kanászatul s. v. Sörtvélest kívánván vásárlani, két étszaka is az Uraság Marhái hálásan hált, azon alkalmatossággal tapasztalta, hogy egész étszakára is rikogtattak a' Marhákra” (uo.).

A kényszerű gyors terelés, amivel a tilosba tévedt nyáját kirezegették, kihajtották, ami természetesen lármával, zajjal, ijeszttéssel járt, okozta és jelentette a *hajcihót*, amely szó maga is terelőszavakból tapadt össze. A kihajtás persze nemcsak erdőben történhetett, hanem akkor is, ha idegen területen hajtottak át, olyan helyen, ahol nem lett volna szabad. Az 1772. január 3-án Baltaváron tartott kihallgatáson az egyik káldi lakos is efféle disznókergetésről számolt be: „Dömötör nap előtt még Kis-Bérben szolgálván a Fatens két izben látta, midőn a' Baltaváriaknak s.—v. Sörtvélesseit a Kis-bérik a' Fal Közepén léveő Harang lábtul vissza verték, magha akkor ott lakozó László György Gazdájának udvaráról nézvén az Embereket és Asszonyokat, a' kik különb különb féle eszközöket vévén a kezekben a megh irt marhákat kergették, a' Fatensnek [fűzte hozzá] megh nevezett Gazdája is egy vonyogót vett a kezében azzal ment ki az ucczára a s. v. Sörtvéleseket hajtani. „Sőt, hogy a zűrzavarról teljes képet nyerjünk, még elmondta, hogy az egyik szomszéd „söveg nélkül szaladt volna a harang lábhoz a Harangot félre verni” (OL., Festetics es. lt., 11. es. Scrin. II/C).

Hajcihó szavunknak a fentiekhez hasonló kényszerű terelések szolgáltattak alapot. A szó időnként előfordult rövidebb alakban is: *hajculódik*, *hajculódás* formában. Az utóbbi szóra a múlt század elejéről van adatunk, ugyancsak határviszály kapcsán. 1811. október 7-én a Vas megyei Oladon a megyei bizottság előtt vallották a herényi jobbágyok, hogy „reá emlékeznek, hogy azon időben, midőn Bucus és Gencs között az ugy nevezett Haraszt, vagyis Nagy Erdő miatt *hajculódások* estenek, és ezen Szeglet Harasztot is a' Gencsiek villongás alá hozták azt az Herényi földes Urak egészen tüstön tőből ugyan addégh az régi Bucusi Határ utigh ki vágatták” (OL., Szécsenyi es. lt. 183/II/31/E). A *hajculódás* itt 'veszekedés, villongás' értelemben szerepel, ami többnyire ugyancsak abból adódott, hogy a földre a szomszéd is ráhajtotta legelni állatait.

† Takács Lajos

Újonnan községgé alakított településeink: Sátorhely és Szárliget. Az utolsó fél évszázadban helységeinknek, azaz városainknak és községeinknek az együttes száma bizonyos mértékben csökkent. Ennek az az oka, hogy gyakoribb volt a községegyesítés és a községek városhoz csatolása, mint az újonnan községgé alakítás. Más szóval: több község szűnt meg közigazgatásilag, mint ahány új keletkezett. A hivatalos helységnévtárak (és

pótfüzeteik) adatai szerint városainknak és községeinknek együttes száma 1937 óta a következőképpen alakult: 1937: 3364, 1950: 3309 (e számból már hiányzik az 1947-ben az ún. pozsonyi hídfő kiszélesítése céljából Csehszlovákiához csatolt három község: Horvátjársfalva, Oroszvár és Dunacsun), 1952: 3223, 1956: 3259 (!), 1962: 3270 (!), 1967: 3246, 1973: 3189, 1975: 3183, 1977: 3156, 1981: 3122, 1984: 3066. 1984-ben tehát 298 helységgel kevesebb volt Magyarországon, mint a második világháborút megelőzően, 1937-ben.

Az adatokból azonban kitűnik az is, hogy egy tízéves időszakban, 1952 és 1962 között több új község alakult, mint ahány megszűnt. Például 1952-ben lett önálló községgé Ágasegyháza, Cserkeszölő, Dóc, Ebes, Hajdúvid, Helvécia, Hetényegyháza, Imrehegy, Jászágó, Kerteszsziget, Keleshalom, Kétpó, Kétsoprony, Kunfehértó, Lászlófalva, Mátyásdomb, Mikebuda, Nagycsérkesz, Nagyhegyes, Nyírtelek, Örménykút, Petőfiszállás, Telekgerendás, Terem, Zsana; 1954-ben: Dunafalva, Nyársapát, Rákos, Tarhos, Tiszajenő, Tiszatelek; 1955-ben: Tiborszállás; 1956-ban: Árpádhalom, Erdőkertes, Hárskút, Pénzesgyőr; 1958-ban: Bábolna, Balatonfenyves, Balatonfüzfő; 1961-ben: Balatonvilágos; stb.

Mostanában is előfordul, hogy egy-egy lakott hely községi rangra emelkedik. 1984. január 1-jével Baranya megyében a Nagynyárad községhez tartozó Sátorhely belterületi lakott hely *Sátorhely* néven, Fejér megyében pedig a Szár községhez tartozó Szárliget belterületi lakott hely *Szárliget* néven alakult községgé. (L. Magyar Közöny 1983/55. sz. 959.) Nézzük meg kissé közelebről e két új községünk történetét és nevét.

Egy település élete nem akkor kezdődik, amikor községi rangot kap, de nem is akkor, amikor először foglalták nevét írásba, hanem korábban. Jól látható ez mind Sátorhely, mind pedig Szárliget példáján.

Kezdjük Sátorhellyel. Környékén a legrégebb történeti időkből származó, földszán-cokból alakított erőd állott, alighanem ott, ahol a mai Török-domb [1937: *Török-domb*: Györffy 1: 302, de l. 1913: *Türkenhügel*: Mohács és Villány. 1: 75,000-es térkép, 1838: *Török Halom*: BMFN. 2: 489 és 1766: *Turszki Brig*: uo. is] található. E földszán-cokból alakított erőd alapján a területet, majd az ott települt falut is *Földvár*-nak nevezték el; vö. 1317/1413: t. *Felduar* (Györffy 1: 302); 1324: v(illa)m *Feldwar* (uo.). A birtokon egy *Ipolit* [vö. 1185/1249/1329: *Ipolit*: CDES. 1: 92] 'Ipoly, Hippolit' nevű birtokos udvarházat, lakot emelt. Erre utalt az egy időben használt *Ipoltlaka* névváltozat; vö. 1223/1338: p. *Ipolthloka* (Györffy 1: 302); 1328: *Ipolthlaka* (uo.); 1338: olim *Ipolthloka* et nunc *Feuldwär* (uo.). A két megjelölés, *Földvár* és *Ipoltlaka* közül *Földvár* bizonyult szívósabbnak. Még a XIX. sz.-ban is találkozni vele, noha maga a falu, amelyre vonatkozott, a török korban elpusztult. Pontos helye csupán régészeti feltárással tisztázható. Papp László régész (Mohács emlékezete. Bp., 1976. 253) szerint: „a mohácsi térség középkori *Földvár* faluja ... a ma *Sátorhelynek*, de nemrégiben még általánosan *Földvárnak* nevezett puszta területén, a közismert Török-domb közvetlen szomszédságában, a Sátorhelyi Állami Gazdaság *Újistálló* nevű telepének nagy kiterjedésű majorsági udvarán [állott]. *Földvár* falunk települési helyét és temetőjét 1961. évben találtuk meg, és kis részben fel is tártuk. Tisztáztuk azt is, hogy az itt korábban napvilágra került emberi csontvázak nem a mohácsi csata emlékei, hanem a falu »polgári« temetőjéből valók. Szélesebb kiterjedésű kutatásnak a gazdasági épületek és szakadatlan munkálatok álltak útját.”

A török hódoltság korában a környéken számos falu néptelenedett el: Földváron kívül Lánycsók, Majs és Nagynyárad is. Később e falvak új lakossággal újratelepültek, és pedig vagy középkori helyükön (Lánycsók, Majs, Nagynyárad), vagy pedig új helyen. Az egykori Földvár falutól mintegy két és fél kilométerre északnyugat felé délszláv beköltözők a XVIII. században új települést alapítottak, amelynek a szerb-horvát *Šatorište* (tkp. 'sátorhely') nevet adták. Fontosabb adatai a következők: 1769–70: *Insel Satorisca* (BMFN. 2: 490); 1783: „*Satorištie* Meyerhof” (EKF. 12: 33); 1799: „Nyárad. Nagy Nyárad ... Ez volt Szoliman Török Tsászár taborának a' Mohácsi veszedelemkor, az

ütközetre való piatza, és utánna való meg telepedése is, a' mint mái napig is a' sántzok, és kezek által fel emeltetett Halom látszatik, (melly a' Tsászár sátora helyének mondatik) . . . határjában *Satoristta* nevü, hajdan Földvár pusztá van, holott ez az Uradalom a' gabonára, és számos marha tartásra nézve nagy majort tart'' (Vályi 2: 689); 1808: „Földvár vel *Sátoristye* h. Shatoristje ill.” (Lipszky: Rep. 1: 187); 1847: „Földvár (*Satoristie*)” (Schédius—Blaschnek: Magyar Ország . . . Földképe); 1863: *Sátoristye* (Hnt. 700); 1870: „*Sátoristye*, pusztá Baranya m.” (CzF. 5: 734); 1880: P. *Sátoristye* (Hátsek: MegyTérk. *Baranya* m. a.); 1882: „*Sátoristye*, (Földvár)” (Juhos: Hnt. 295); 1888/1890: *Sátoristye p.* (Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Baranya* m. a.); 1907: *Sátoristye* (Hnt. 917, 731 *Nagynyárád* a.).

A hagyomány, mint láttuk, azzal kapcsolja össze a *Sátoriste* helynevet, hogy az 1526. augusztus 29-én vívott mohácsi csata során állítólag itt állott Szulejmán szultán sátra. A csata valóban errefelé zajlott le, de a csatahely pontos meghatározása még nem történt meg. (Az ellentétes felfogásokat jól mutatják azok a térképvázlatok, amelyek a, Mohács emlékezete 257. lapján, illetőleg Perjés Géza: Mohács [Bp., 1979.] 374., 388., 389. 416., 417. lapján láthatók.) Az azonban tény, hogy az 1960. évi ásátások során Sátorhelytől keletre másfél kilométer távolságban tárták fel azt a két tömegsírt, amelyben a magyar seregnek összesen mintegy 240 elesett harcosa feküdt. 1976-ban újabb három tömegsírt találtak meg további 700—800 halott magyar vitéz maradványaival. (Ezen az összesen öt tömegsírt magába záró területen van az 1976-ban létesült Mohácsi Történelmi Emlékhely.) Szulejmán sátra semmiképpen sem állhatott a csata belső küzdőterének közvetlen közelében. A népi hagyomány azonban ide helyezi.

Az első világháborút megelőző években a *Sátoristye* nevet magyarra fordították: 1913: *Sátorhely* (Hnt. 1116, 957 *Nagynyárád* a.). Ezen a néven emelkedett a település községi rangra 1984-ben.

Térjünk rá Szárligetre. Történetének kezdete a harmincas évek elejére nyúlik vissza. 1928-ban a Szár község központjától 5 km-re, a Vértest és a Gerecsét egymástól elválasztó Tatabányán levő Szár (ma: Szár—Szárliget) vasútállomás környékén, a mai Szárliget helyén még csupán egy erdőhivatal és egy fűrésztelep volt található, de település nem. (L. Vértes hegység. 1: 50,000. Kirándulók térképe 15. sz.) A harmincas évek elején a szomszédos Tatabányán dolgozó bányászok részére a vasútállomás körül lakótelep kezdett épülni. A hely megválasztásában a közelségen kívül a jó levegőjű, egészséges, erdős környezet és a kítőnő közlekedés játszhatott szerepet. (A vasútállomás az 1932-ben villamosított budapest—hegyeshalmi fővonalon fekszik.) Az újonnan épült lakótelep előbb az *Újtelep* [1933: Hnt. 493], majd — az anyaközségre, Szárra való utalással — a *Szárújtelep* [1944: Hnt. 531] nevet kapta. Esztétikai megfontolások alapján a *Szárújtelep* nevet egy jó évtizede *Szárliget*-re [1973: Hnt. 740] változtatták. A *telep* szó ugyanis nem vonzó; sokan a rideg, sivár munkáskolóniák képzetével társítják. Ezzel szemben a *liget* sok fájú, kertváros- vagy nyaralóhelyszerű, derűs település képzetét idézheti fel tudatunkban; vö. *Börzsönyliget*, *Rákostliget*, *Szilasliget*, *Szödliget* (FNESz.). — Az 1984-ben önálló községgé vált Szárliget neve — elötagja révén — megtartotta kapcsolatát az anyaközséggel, a középkori régiségű Szárral is. (Ennek nevéhez l. FNESz. 596.)

Kiss Lajos

Gerundium. Kiindul pontunk a latin mind a szó eredetét, mind pedig annak grammatikai tartalmát tekintve. Mint nyelvtani kategória olyan főnévi igenet jelöl, amely az ige tartalmát elvont fogalomként fejezi ki, azaz igéből képzett főnév, amely cselekvést vagy állapotot fejez ki. A gerundium az infinitivus imperfectus activi függő esetei pótlására szolgál (P. Mayer Erika—Tóttössy Csaba: Latin mondattan és stílusztika. Bp., 1958. 118).

Hazánkban, ahol a latin tanításának évszázados hagyományai vannak, elsődlegesen tehát így ismerik a vizsgálódásaink tárgyát képező szót. De az angolt tanulók egyre növekvő tábora is bizonyíthatja, hogy a „gerund” használata még egy élő nyelvben sem tartozik a legegyszerűbb dolgok közé. Az angolban a gerund jelentés szempontjából a főnévi igenévhez áll közel. Használatát igei és főnévi természetete határozza meg.

Ennek a szónak azonban a mintegy kétezer éves története mellett van egy másik fejlődési vonulata is; az alábbiakban ezt szeretnénk bemutatni a magyarban, ill. az oroszban.

Előbb azonban röviden nézzük a szó etimológiáját. A *gerundium* a klasszikus latinban még nem volt meg. A kései latinban bukkant fel mint a latin *gero, gerere, gessi, gestus* 'végez, véghez visz' ige particium instans passivi alakjának, a *gerundus*-nak (tkp. 'az, amit a jövőben véghez kell vinni') az *-ium* képzős származéka.

Mind az ÉrtSz., mind pedig az ÉKsz. a *gerundium* második jelentéseként furkós vagy bunkós botot említ, amelyet a régi debreceni diákok tűz, ill. tűz közelében lévő gyúlékony anyag szétverésére használtak. „Bárhol és bármily körülmények közt bejön két debreceni diák, első szava társához: hogy vagy kani? — kanul mint a nyúl! szól rá a válsz, s azután megindul a társalgás. . . . Ippen a latin órán ültünk, közel jártunk mán a fertájho, mikor csak valaki egy gerundiummal (furkós bot) ódalba csapta az ajtót . . .” (Barcza József: Debreceni diák-szók és szólásmódok. Nyr. 25: 503). A Magyar diáknyelv és szótára c. kiadványban is megtaláljuk főnevünket „*gerundium*: nád pálcá (Temesvár)” (Dobos Károly: A magyar diáknyelv és szótára. Bp., 1898. 47).

A gerundium részletekbe menő pontos leírását Kiss Tamás adja meg: „A nagybot súlya nyole kiló volt, hossza 170 centiméter, a kicsié hét kiló és 150 centi. Kemény tölgyfából készültek nyoleszögletűre, vaspántokkal körülszegve, ólommal beöntve. Súlyosak voltak, mint a latin ígék, ezért hívták őket 'gerundiumoknak' is.” (Kiss Tamás: A begolyvár és lakói. Bp., 1983. 25).

S ha már Debrecenről, debreceni diákokról van szó, akkor mi sem természetesebb annál, hogy szépirodalmunkban is találunk rá példát: „A diákok mentek a *gerundiumokkal* . . . és ha egy ház meggyúlt, köröskörül a többi háznak a tetejét is lerombolták” (Móricz Zs.). Egy másik példa: „. . . ha ez a híre volna, minden héten vállalkoznék egy-egy tógátus Debrecenből, aki egy szál jámbor *gerundiummal* ellátva, ide jönne éjszakán át, kipróbálni a kisértet virtusait, ami a fiatalság által mindig a különösen áhított kalandok közé tartozott” (Jókai M.).

Az oroszban — a magyarhoz hasonlóan — szintén a diáknyelvben ment át a szó jelentésmódosuláson. A latin *gerundium* először 'герундий'-já, tehát egy tipikusan orosz képzős hímnemű főnévvé változott.

Az *-ium* végű semleges nemű latin főnevek *-ий* végű hímnemű főnevekként szoktak meghonosodni az oroszban: *атриий, висарий, гербарий, крематорий, мораторий, натриий, санаторий, семинарий* stb. Így lett a latin *gerundium* nyelvtani műszóbból is az oroszban *герундий*. Ez azonban kizárólag grammatikai műszóként volt használatos a múltban, s így használatos ma is.

A *ерунда*-t dialektusokban fedezték fel először, Vologda, Vjatka, Szmolenszk, Jaroszlavl környékén. Első szótározója Dal' volt 1863-ban.

A nyizsnyij-novgorodi dialektusban a *ерунда*-t 'bódító italok' jelentésben használták, ez majdnem azonos a szimbirszki dialektusban előforduló *ерунда*-val, ahol 'folyékony, íztelen ital'-t jelöl, más esetekben olyan jelentésű, mint a *квас, бражка*.

Az irodalmi nyelvhasználatban gyorsan meghonosodott *дичь, чушь, галиматья* jelentésben (vö.: Dal'). Leszkov véleménye szerint a *ерунда* a nihilisták találmanya.

Az orosz szépirodalomban először Nyekraszov használta az 1845-ös *Физиология Петербурга* c. almanachban megjelent művében, a „Петербургские угли”-ban.

Turgenyev Apák és fiúk c., 1862-ben megjelent művében a következő kontextusban találjuk a szót: „Растолкуй ему, пожалуйста, что это никуда не годится. Ведь он не мальчик: пора бросить эту ерунду”. (И. С. Отцы и дети, гл. 10. Ленинград. 1970. 46).

A szó alakja hamar konstanssá vált, frásában és kiejtésében *eranda*. Szimbirszkben *герунда* vagy akár *рунда* A Leszkov által megadott *хирунда* — mint ahogyan erre Rejser is rámutat — nem bizonyított. „Die Verschiedenheit der Schreibung mit -r- bzw. -х- erklärt sich aus der verschiedenen Wiedergabe des aspirierten -r- durch die Schrift” (S. A. Rejser: Die Wortgeschichte von „ерунда” in der russischen Literatur. Zeitschrift für Slawistik. IX [1964.]: 426–33).

A *ерунда* származékai (*ерундить*, *ерундовый*, *ерундистка* stb.) viszonylag szűk körben mozognak. Pluralis nominativusban ritkán fordul elő, inkább a singularia tantum főnevek közé sorolható.

Az 'ostobaság, zagyvaság' jelentés akkor tapadt hozzá, amikor az orosz *чепуха* 'ostobaság, zagyvaság' analógiájára átcsapott a véghangsúlyos nőnemű főnevek csoportjába: *герунда* > *ерунда*.

A *ерунда* a beszélt nyelv lexikáját alkotó főnevek egyike, olyanok társaságában, mint a балагур, враньё, задира, толкотня, электричка (Д. Розенталь: Практическая стилистика русского языка. М., 1974. 55).

Az orosz 'gerundiumot'-ot is további két szépirodalmi példa segítségével szeretnénk szemléletesebbé tenni: „— О чём? — спросила Марья Денисовна. — Ни о чём. Ерунда... Хочешь, прочту?”. (А. Чехов); „А деньги за лечение почтой пошлётё. — Ерунда! Шарлатанство!”. (А. Чехов).

Ha a szépirodalmi példák számát szeretnénk szaporítani, alighanem nagyon hamar nyilvánvalóvá válna, hogy a magyar nyelvben már szinte egyáltalán nem, a mai oroszban viszont lépten-nyomon használjuk. A magyarban hovatovább a historizmusok vagy archaizmusok közé sorolhatjuk, tehát előfordulása a mai magyar szépirodalomban csak akkor várható, ha az író határozottan a régi debreceni diákokról akar írni.

Nem így az oroszban, ahol a 'ездор' 'badarság, sületlenség', 'чепуха' 'döreség, üres fecsegés'; 'пустяки' 'semmisség, ostobaság'; 'галиматья' zagyva, 'üres beszéd' szinonimájaként immár teljes jogú orosz szó, használják a szépirodalomban és a köznyelvben egyaránt.

Az orosz nyelvészeti szakirodalom egyébként arra is rámutat, hogy: Следует ограничивать от заимствованных лексических единиц слова, возникшие на базе иноязычных уже в русском языке. Слова *ерунда*, *га*, *ямщик* и т. п., хотя и возникли на базе иноязычных слов (ср. латинское слово *герундий*, французское *гектар*, тюркское *ям*), являются исконно русскими по своему возникновению». (Н. Шанский, В. Иванов: Современный русский язык в трёх частях. Часть I. Москва, 1981. 39).

A kölesönszavaktól még kell különböztetnünk az olyan lexikai egységeket, amelyek az idegen szavak alapján már az oroszban keletkeztek. Bár a 'ерунда, га ямщик' stb. kölesönszók alapján keletkeztek (vö. latin *gerundium*, francia *hektár*, török *jam*), keletkezésüket tekintve eredeti orosz szavak.

Összefoglalásként tehát elmondható, hogy a magyarban 'furkós-, bunkós bot', az oroszban 'ostobaság' mellékjelentéssel bővült a *gerundium*. Kialakulása mindkét kultúrában a latin nyelv iskolai oktatásának időszakára tehető, a jelentésmódosulás pedig alighanem azzal magyarázható, hogy a magyar debreceni diák ugyanolyan nehéznek, súlyosnak ítélte meg a furkósbotot, mint a gerundiumot, mint nyelvtani kategóriát, de így tárgyiasította is, konkrét dologra ruházva át annak belső tartalmát.

A paroszláv szeminarista lényegében hasonló módon „járt el”, amikor mindent ami számára érthetetlen, vagy nehezen felfogható, következképpen sületlenségnek, ostobaságnak minősített, *jerundá*-nak kezdett nevezni.

Végezetül térjünk vissza kiinduló pontunkra és nézzünk meg egy példát az eredeti gerundiumra, mint nyelvtani szerkezetre, amelynek nemcsak formai eszközei, tömörsége, de mondanivalója is sokat mondhat korunk emberének: *Hominis mens discendo et cogitando alitur* vagyis: 'Az emberi értelmet a tanulás és gondolkodás táplálja'.

Horváth Iván

Tűhöz, fához kapkod. A címül írt első szó nem sajtóhiba! Újszászon (Szolnok m.) hallottam ezt a szólást a következő formában: „*Kapkodhatok tűhöz, fához, szaladhatok a vargához.*” A „fűhöz-fához kapkod” szólásunk már régóta él nyelvünkben. O. Nagy Gábor (Fű-fa, MNy. 49: 419–23), meggyőzően bizonyította azt, hogy ez a szólás a fuldokló ember — úgymond — szavajárása volt, avagy a szerző szavaival: „A fűhöz-fához kapkodás, eredetileg tehát a bajba jutott embernek a szó konkrét értelmében vett fűhöz és fához: 'mindenféle növényi orvosszerhez', illetőleg tényleges 'fűszálhoz' való kapkodást jelentette” (i. m. 422). Tehát a konkrét értelem általánosítást nyert. Ezt éppen nem cáfolja az Újszászon feljegyzett szólás. O. Nagy Gábor megállapítását éppen megerősíti az újszászi szólás. Itt ugyanis nem a vízbe fülök kapkodásáról van szó, hanem a mindennapi élet diktálta cselekedetről. A CzF. ismeri mindkét kifejezést: fa: „számtalan eszköznék, és szerzőszámok neve, mely fából készült” (többek között említi a kaptafát is) (562) és tű: „a vargák, lapos és kevésbé meghajlott fülű tűje” (636). A hangalaki hasonlóság tehát segített abban, hogy a szólás kialakuljon. Ez nem cáfolat akar lenni O. Nagy Gábor okfejtésére, inkább megerősítése annak. A kapkodást valóban megerősíti a lábbeli kilyukadása, s emiatt a viselője tényleg fűhöz-fához, illetve tűhöz-fához kapkodhat.

Jeney István irodalmár kollégám hívta fel a figyelmemet arra (ezt ezúton is megköszönöm), hogy Móra Ferencnek az egyik verse nem hatott-e erre a szólásra (A cinege cipője): „Kapkod fűhöz-fához / Szalad a vargához, / Fűzahegyen lakó / Varjú Varga Pálhoz.” Az igaz, hogy azok, akiktől az idézett szólást hallottam, valamennyien Móra Ferenc Betűországából tanultak, de nem tartom valószínűnek, hogy Móra verse terjesztette volna el ezt a szólást. Sem pro, sem contra érveim nincsenek — legfeljebb annyi, hogy nem csupán a vízben fuldoklók képi megjelenítése ez a szólás, hanem a vargamesterség, illetőleg egy szűkebb falusi közösség szokincsébe tartozhatott.

Még egyszer Delinkéről. A *Delinke* névvel már egyszer foglalkoztunk (Nyr. 107: 118), s akkor néhány adatra nem figyeltünk fel. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a *delinke* nem „csinált” szó, azaz nem a nyelvújítás terméke; hanem azt, hogy a népnyelvben már élt. Nem véletlen az, hogy a Mondolat szerzői nem kifogásolják ezt a szót. Előfordul helynévként Jászfákóhalma határában: Delinke halma (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. I. Jászunkság. Közléteszi: Bognár András. Kecskemét — Szolnok. 1978. 89). Van másik példánk is, mégpedig a Barkóságból: *delinke* 'tündér, tünemény' ÚMTSz. 1: 962). Ez utóbbi adat megkérdőjelezheti azt, hogy tudatos (mesterséges) szó, illetve névalkotásról lenne szó. Mindez természetesen nem befolyásolja azt, hogy női névként Jókai Mór alkalmazta először. S az sem véletlen, hogy a Pesti Hírlap 1916. évi naptárában már szerepel ez a név (április 6.), legfeljebb az a furcsa, hogy a Magyar utónévkönyvben miért november 10-én ünnepelhetik az újabb Delinkék a névnapijukat.

Megy, mint a meszetesek. Újszászon (Szolnok m.) hallottam ezt a szólást, amely „megy, mint a vak légy” szinonimájaként használatos. Az nyilvánvaló, hogy nyelvünkben nincs *meszetes* szó. Az is nyilvánvaló, hogy szóképzésünknek nem egy módja van; és — bár ritkán — ragozott szót is elláthatunk képzővel. A Jászságba Bükkzsércről és Cserépfaluból

hordtak le szekérral égetett meszet. A tulajdonos ezt kiabálta: „meszet ! meszet !” A fuvaros a hosszú út miatt többször elaludt, és csak a lovára bízta magát. A ló nem állt meg csak akkor, ha a gazdája azt mondta. Így tehát egy rendkívüli szóképzéssel állunk szemben: a tárgyragos „meszet” szót még ellátták képzővel is. Nem is lehetett szokatlan, mert van *t*-re végződő szavunk egynéhány (pl. *ecet* — *ecetes*). Ezeknek analógiájára alakult ki a *meszetes* szavunk, amely tudomásom szerint másutt nem ismeretes. Ez természetesen nem befolyásolja a helyi használati értékét, illetve intenzitását.

Még egyszer az Árpádináról. E női keresztnévvel Mikesy Sándor foglalkozott először (Nyr. 97: 231), majd 1980 végén, 1981 elején több cikk is a Magyar Nemzetben. Ezek a közlések kiegészítik egymást: azaz egymástól teljesen függetlenül nőiesítették az Árpád nevet.

Mikesy arról tájékoztat (i. h.), hogy az *Arpadina* [így !] először 1836-ban fordul elő Erdélyben. Nos, nem sokat kellett várni a magyarországi Árpádinára [így !] sem. Vermes Illés, Veszprém megye alispánja adta lányának az *Arpadina* nevet 1841-ben (Vermes István szíves levélbeli közlése). Így nem véletlen, hogy ebben a megyében több Árpádin is volt (van). (Magyar Nemzet 1981. február 12. 7). Így tehát megdőlt az az állítás, hogy a XIX. században csupán írői álnév volt (Malom Lujza), sőt a Mikesy által idézett Gyulai Pál-műben (Nők a tükör előtt) is álnév: „Az is rosszul esett neki, hogy Zsuzsika, mióta *Arpadina* írői nevet vett fel . . .” (Vázlatok és képek. Franklin-Társulat. 1913. 488). A nőiesítést nyelvünkben Dugonics András kezdte el az *Etelka* névvel, s az ő hatására a *-ka/-ke* feminin képzővé is vált; így alakult az *Alexandrá*-ból *Sándorka* (van élő képviselője is !), a *Franciská*-ból *Ferike*, a *Jozefin*-ből *Józsika* stb. (Lengyel Zoltán: Magyar névkönyv Bp., 1917.), vagy éppen Táncsics Mihály a *Lajoska* nevet adta az egyik lányának (a *Lujza* vagy a *Ludovika* helyett). A nyugati nyelvekben a nőiesítés megszokott jelenség; egy egész sereg olyan nevet vettünk át, amelyet az olaszok, franciák stb. nőiesítettek (pl. *Roberta*, *Charlotte*). Az *Arpadina* latinos-olaszos képzésmódot követ. Ladó János Magyar utónévkönyvében 90 olyan név található, amely *-iná*-ra végződik (az *-ina* nem mindegyik névben képző !), *-diná*-ra pedig 7. Így azt nem lehet mondani, hogy nem illeszkedik a nevek közé, illetőleg „nem lóg ki a sorból”, így kissé megalapozatlannak látszik Gulyásné Mátraházi Zsuzsanna vélekedése: „. . . mai ízlésünk szerint már elavult” (Napjaink különleges keresztnévdívatja. Magyar Névtani Dolgozatok 15. sz. 54). Igaz, ő a nem engedélyezett nevek között sorolja fel. Az anyakönyvezhetőségről Ladó János eldöntötte a vitát az ÉAny. 1981-i 1. számában egy olvasói levélre válaszolva: „. . . az *Arpadina* női utónév hazánkban létező név, anyakönyvezése elfogadható.”

Az *Arpadin* ~ *Arpadin* névről Bajomi Lázár Endre tudósít minket (Arpadine. Kalandozások a magyar—francia kapcsolatok múltjában. Szépirodalmi. 1980.). Így tehát egy magyar névhez járult francia nyelvterületen a francia *-ine* képző. E névnek is van képviselője, a budapesti telefonkönyvben találtam: Koller *Arpadin*. Beilleszkedése már nehézkesebb, hiszen a Magyar utónévkönyvben 6 *-in* végű női név található (s közülük csak egyen van képző !).

Az is igaz, hogy a nőiesítésnek némi határt kellene szabni, névésztétika okából. S akármennyire is nézzük, az *Arpadina* nem tartozik az esztétikus nevek közé — feltehetően ezért nem került bele a Magyar utónévkönyvbe. A legfőbb baj az, hogy hatására sokszor szélsőségek is előfordulhatnak, pl. *Győza* a *Viktória* helyett (Mikesy: Nyr. 97: 235), vagy éppen a Jókai által alkotott név: *Bendeguzella* (A kőszívű ember fiai című regényben Tallérossy Zebulon egyik lánya).

Mizser Lajos

Szemle

Fábián Pál: Nyelvművelésünk évszázadai. Budapest, 1984. Gondolat Könyvkiadó. 143 lap.

Általános tény, hogy az önálló eredményekre törekvő kutatás mögött messze elmarad az illető szakma tudománytörténete; az „igazi” tudós másodlagos, méltatlan földadatnak tekinti. Pedig tudománytörténeti tájékozottság nélkül ő sem igazodhat el biztosan szakterületének problémái közt.

Néhány ágának vázlatos fejlődésképén kívül a magyar nyelvtudomány története is hiányzik. A húszas-harmincas évek nagy — sajnos, csak félig megvalósult — vállalkozásának, A magyar nyelvtudomány kézikönyve c. sorozatnak tervezetében szerepel A magyar nyelvtudomány története, Sági Istvánt jelölve meg kísérelt szerzőnek; a Magyar nyelvhelyesség c. rész megírását Nagy J. Béla vállalta. Egyik sem készült el, pedig nyilván tárgyalták volna a nyelvművelés történetét is, vagy kitértek volna rá.

Ami a nyelvművelést illeti, egyik fontos részterületét földolgozta Tolnai Vilmosnak A nyelvújítás c. munkája (1929.). Az utána eltelt félszázad hasonló törekvéseivel való kiegészítésére nem akadt vállalkozó, sem a szélesebb értelemben vett nyelvművelő mozgalom történeti áttekintésére. Most mindkét hiány pótlását együtt kaptuk meg Fábián Páltól, aki egyetemi tanulmányai óta foglalkozik e témával, s most, egyetemi tanárként, megírta az első összefoglaló munkát e tárgyban.

Könyvének azonban van egy közvetlen előzménye, szintén az ő tollából: 1980-ban a Nyelvművelés c. egyetemi jegyzetben — Lőrincze Lajosnak az elvi kérdéseket tárgyaló tanulmánya mellett — megírta a magyar nyelvművelés történetének vázlatát. Anyagát természetesen hasznosította könyvében — kisebb stílári és szerkezeti változtatásokkal —, a terjedelem azonban, kiegészítő betoldásokkal és fejezetnyi új részekkel, több mint kétszeresére nőtt. A bővítés elsősorban az anyag második részére, századunk nyelvművelő mozgalmaira és eredményeire vonatkozik; Tolnai műve ugyanis a XIX. századdal zárul. Fábián az első fejezeteket is kiegészíti társadalom- és művelődéstörténeti háttérrel. Megőrizte és érvényesítette azonban könyvében a jegyzetváltozat pedagógiai fogantatású erőnyeit: a tiszta, világos előadásmódot és a lényegyet sűrítő tömörséget. Szinte sajnáljuk, hogy ez utóbbi törekvésének jegyében lemondott a bővebb kidolgozásról.

Előszavában megokolja, hogy a nyelvművelés körébe foglalja a nyelvtan- és szótár-irodalom, a helyesírás és a stílusfejlődés kérdését is; az általános elveket a bevezető fejezetben foglalja össze: a megújulás szükségének és a megőrzés ösztönösségének dialektikájából eredő változást a fejlődés irányába igazító nyelvművelés, a nyelvfejllesztés lesz történeti vizsgálódásának is alapszempontja.

Középkori kódexeink magyarító szóalkotásaiban találjuk az ösztönös-kényszerű nyelvfejllesztő szándék első csírait, a XVI—XVII. század nyelvtan- és szótárírói kísérletei és az első bibliafordítások után azonban már tudatos és határozott nyelvalkító-nyelvművelő vélemények és törekvések mutatkoznak. Geleji Katona István és Medgyesi Pál szerepét emeli ki Fábián. A reformáció egyébként is nagy jelentőségű volt nyelvünk fejlődésében, főként a Károli-biblia és Szenczi Molnár zsoltafordításainak nyelvi egységesítő hatása folytán.

A latinnal szemben az anyanyelv használatát szorgalmazó európai törekvésekre is utal a könyv, de nálunk érvényesülő hatásuk elemzése még részletes előtanulmányokat kíván. Nyelvújításunk azonban sajátosan magyar jelenség: a nemzet függetlenségi harcának formája, a polgári fejlődésnek és a társadalmi-gazdasági haladásnak eszköze volt, s ez politikai jelleget is ad neki. A megszülető magyar nyelvű sajtó jelentőségének és a Magyar Tudós Társaság szervező munkájának méltatása mellett részletesen ismerteti Fábián a gazdasági élettel kapcsolatos szaknyelvek pezsgő fejlődését. A nagy föllendülés összefügg a reformkor irodalmi virágzásával, klasszikussá magasodó tehetségek szinte egyidejű föllépésével.

Külön fejezet foglalja össze — jelentős többletként a jegyzethez képest — a nyelvújítók szókincsfejlesztő eljárását. A több mint 10 000 új szó javarésze — hangsúlyozza a szerző — szaknyelvi eredetű, s bekerülve az irodalmi, majd a köznyelvbe, nagy hányaduk fontos eleme lett szókincsünknek. Mégis fölöttük zajlott a neológus szógyártók és a Magyar Nyelvőr újjáélesztette ortológia szóirtóinak harca. Végeredményben e vitáknak, a rostáló kritikának köszönhetjük a szélsőségek, erőszakolt ötletek visszaszorítását, a túlzó, megszállott buzgalom mérséklését. „A nyelvújítás nyelvrontás” — hirdette a Nyelvőr legádázabb bajvivője, Volf György. Az élet azonban igazolta a nyelvújítók merészségét, s mint Lehr Albert bölcs, szellemes mondása megállapítja nyelvújítási szavainkról: „Haragudhatunk, hogy lettek, de örülünk, hogy vannak.”

S a körültekintő, tudományos vizsgálat szerint téves általánosítás, hogy a nyelvújítás torz, szabálytalan szóalkotásokkal rontotta meg szókincsünket. „Az igazság ezzel a tévhitel szemben az — írja Fábián —, hogy a nyelvújítók legtöbb szókincsbővítő eljárása helyes, szabályos, nyelvtörténetileg is igazolható . . . A nyelvújítás mérlege tehát feltétlenül pozitív a nyelvi helyesség szempontjából.” Még a sokszor lemosolygott Bugát Pál is tárgyilagos méltatást kap (az egyetemi jegyzetben könyvnek vélhető Szócsintana itt — helyesen — kéziratban maradt tervezetként szerepel).

Az ortológus ellenhatás korszakkezdetét a hagyományos 1872-vel szemben (a Nyelvőr megindítása) Fábián 1867-re teszi. Lényegtelennek látszik e néhány év eltérés, de a megokolás ésszerű: a Nyelvőr maga is következmény, a kiegyezéssel feltörő magyarosodás, a társadalom- és gazdaságtörténeti változások hozták létre.

A Nyelvörnek megvolt s maga hasznos szerepe, talán éppen kezdeti „terrorjával”: harcos szelleme vitákat keltett, érdeklődést ébresztett a nyelvi kérdések iránt; főként a sajtóra, a hivatalra és az iskolára volt jótékony hatással, természetesebb irányt adott a nyelv alakulásának. A Szarvas—Simonyi módszer- és profilváltással pedig a szélesebb alapú és tudományosabb igényű tevékenység jellemezte a folyóiratot, de a gyakorlattól sem szakadt el; 1905-ben közli egy „országos nyelvvédő hivatal” tervezetét, melynek igénye jámbor szándékként ma is föl-fölbukkan.

Ez az év egyébként kisebb határátkelő a nyelvművelés (és a magyar nyelvtudomány) történetében: a Nyelvőr — bizonyos ellentétek kiélesedése folytán — elszakadt az Akadémiától, az ekkor alakult Magyar Nyelvtudományi Társaság és folyóirata, a Magyar Nyelvi Társaság pedig mintegy hivatalos csoportosulás lett Simonyiékkal szemben. Az erők ilyen megoszlása és elkülönülése nem volt szerencsés (okainak és fejleményeinek elemzése külön érdekes tudománytörténeti fejezet volna). A Magyar Nyelv, bár alcíme szerint „közérdekű folyóirat”-nak indult, „a tudomány műhelye” lett, s csak szórványosan foglalkozott e nyelvhelyességi kérdésekkel; ilyen rovata később alakult ki. A gyakorlati tevékenység tehát továbbra is jórészt a Nyelvörre hárult, de a nyelvhasználatot irányító és alakító szerepe a század elején már kevésbé érvényesült: modern irodalmunknak a Nyugat és Ady nevével jelzett új fénykora a stílusforradalommal olyan merész újításokat hozott létre, hogy a nyelvművelésnek nem lehetett befolyása irodalmi nyelvünkre.

A könyvnek a legutóbbi félszázadot tárgyaló második része valóban új anyagot tár föl, és ma is időszerű problémákra világít.

1921-ben Kosztolányi a Pesti Hírlapban kezdte élesztgetni a súlyos évek megpróbáltatásaitól zilált magyarság nyelvi lelkiismeretét. Az erősödő közhangulat hivatalos támogatást kapott az Akadémia nyelvművelő mozgalmaiban. Fábíán ismerteti a Magyarországon történetét s a körülötte szerveződő irányzat félresiklását, melynek háború utáni jogos bírálata az újjáéledt folyóiratot is megszűnésre ítélte. Hiányzik ugyan két háború közötti nyelvművelésünk részletes tudománytörténeti földolgozása, de a tanulságokat összegezve Fábíán megállapítja, hogy az Akadémia mozgalma lényegében ortológus és purista szemléletű nyelvvédelem volt, a laikus „nyelvoszók” nacionalizmusának erősödő hangja pedig eltorzította a nyelvművelői gyakorlat módszerét és stílusát. (Furcsa ellentmondás, hogy amikor az ország behódolt a német imperializmusnak, nyelvvédelmünk „germanizmusközpontú” lett; ez persze nem volt valami nemzeti ellenállás kifejezése.) Egyoldalúsága miatt a kor nyelvművelésének alig volt kapcsolata az irodalommal. A mozgalom központi szervezettségének — dogmatikus és bürokratikus merevsége ellenére — voltak bizonyos előnyei, s a könyvben tárgyilagos értékelést kapnak az eredmények: a sajtó és a rádió szerepvállalása, az iskolai nyelvművelő mozgalom (bár kampányszerű, felemás módon, de élénk érdeklődést keltett) és a legsikeresebb, maradandó hatású kezdemény: a sportnyelv magyarítása.

A negatívumok azonban előítéletet, sőt elutasítást szülő tehetétként akadályozták a nyelvművelés újjáéledését a felszabadulás után, amikor pedig valóban társadalmi szükségletté vált a nyelvhasználat irányítása. Néhány évi pangás és bizonytalanság után az ötvenes évek elején bontakozhatott ki hatékonyabb nyelvművelői tevékenység, az Akadémia újjászervezését és a Nyelvtudományi Intézet megalakulását követően. 1951. dec. 12. a „történelmi” dátum: a nyelvművelés elvi kérdéseiről tartott akadémiai vitautülés napja, amikor zászlót bontott és programot hirdetett a Lőrincze Lajos megnevezte pozitív, kommunikáció-, ill. emberközpontú irányzat. „A nyelvművelés nem a nyelvért van, hanem mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért.” E természetes súlyponteltolással nyelvművelésünk biztos elvi alapra került.

A könyvnek az új korszakot tárgyaló, forrásértékű fejezete az eseménytörténet és a gazdag irodalmi termés ismertetése mellett (a sor a Nyelvművelő Kézikönyv irodalomjegyzékéből tovább bővíthető) értékeli a fontosabb eredményeket: a nyelvi műveltség alapműveinek létrehozása, a rádió és a televízió rendszeres nyelvi műsorai és rovatai, az Édes Anyanyelvünk c. népszerűsítő folyóirat (sajnos, jó negyedszázados késéssel és szerény lehetőségekkel), a magyar nyelv hetének országos mozgalma, társadalmi szervezetek (TIT, Hazafias Népfront) tevékeny részvétele. Vannak azonban fehér foltok s a jövőre váró feladatok is, pl. a kiejtési kézikönyv elkészítése, a pedagógusképzés és az iskola (tankönyvek) hatékonyabbá tétele a nyelvi műveltség megalapozásában, a szaknyelvek művelése, az új szavak módszeres gyűjtése és rostája, az ifjúsági nyelv divatjának és általában a nyelvi magatartásnak irányítása, az írók tevékeny közreműködése.

Ismerteti Fábíán a határainkon túl élő magyarság körében folyó nyelvművelői tevékenységet is; ez szintén újat adó fejezet. Áttekintése azonban csak az 1945 utáni időről ad képet; az előzmények feltárása fontos volna. Néhány kiegészítő adat is kínálkozik, pl.: Orbán Gábor: A magyar nyelv. Prága, 1926.; Jakab István: Nyelvünk és mi. Pozsony, 1983.; Matijevics Lajos: Az utca nyelve. Újvidék, 1979.; Szabó Zoltán szerk.: Kis magyar stilsztika; uő: Kis magyar stilstörténet. Bukarest, 1968., ill. 1970.; a „nagy hagyományú erdélyi magyar nyelvművelés” említésre érdemesítené Aranka György, Gyergyai Ferenc, Brassai Sámuel, Finály Henrik, Csűry Bálint és György Lajos nevét. A nagyvilágban szétszórt magyarság anyanyelvi műveltségének megőrzését a Magyarok Világszövetsége segíti, s ezzel sokszor új probléma is adódik: a magyarnak mint „idegen” nyelvnek az oktatása.

Fábián napjainkig követi nyelvművelésünk történetét, kiemelve forduló- és csomópontjait, zsúfolt gazdagságú anyagában felölelve vagy legalábbis érintve szinte minden részletkérdést, tudatosítva a társadalomtörténet háttérét, kitérve az irodalmi nyelv és a stílus fejlődésére. Tárgyilagos bírálatát és elvszerű értékelését adja a különféle irányzatoknak, jelenségeknek, a kiemelkedő nyelvművelők munkásságának. A jelen és a jövő számára kijelölt problémák mellett (pl. a beszédkultúrának a technika folytán is megnövekedett súlya, a szövegtan hozta új szempontok) a nyelvtervezésnek is fontos helyet kell kapnia. A szövegbeli irodalmi utalásokhoz: Szilágyi Ferencnek megjelent *A magyar szó költészete* és *A magyar mondat regénye* c. könyve is (1978., 1983). Az egyes művek további kiadásaira következetesen utalni kellene. Nyilván elírás történt a 112. lapon: Ferenczy könyvét Elekfi László szerkesztette. Az összefoglaló bibliográfiához pótlásul kívánkozik: Balázs János: *Magyar deákság*. 1980.; Balassa József: *A Magyar Nyelvőr története*. 1941.; Éder Zoltán: Révai Miklós. 1972.; Tompa József: *Simonyi Zsigmond*. 1975. A Zárósó szerény mentegetőzésénél szükségesebbnek látnánk egy névmutatót.

A munka első részének kitűnő tömörítéséhez képest a legújabb korszak áttekintésén érzik, hogy a szerző föltáratlan terepen jár: a szerkezet itt bizonytalan, csapongó; ismétlések, visszakanyarodások zavarják a képet. Egyes részek átcsoportosításával, összevonással és arányosítással könnyen eltűnnek ezek az egyenetlenségek. Azért is zárom recenziómat: e javaslattal, mert bizonyos vagyok benne, hogy a Nyelvművelésünk évszázadai — bővítő átdolgozással — további kiadásokat követelő alapmű lesz. Köszönhető ez a szerző átfogó tárgyismeretének, kritikai érzékének, higgadt tárgyilagosságának és előadásmódja világos tömörségének.

Kovalovszky Miklós

Az anyanyelv hete 1985-ben

„Csak anyanyelvemen lehetek igazán én.” Ez a Kosztolányi-idézet volt a jelmondata 1985-ben az anyanyelv hetének. Így jelölte a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat a rendezvénysorozat központi témáját, hódolva az éppen 100 éve született költő emlékének, s ezzel jelezte a magyar nyelv hete témakörének kibővítését a nemzetiségi nyelvek művelésére is. A központi előadás-sorozatnak április 22-e és 25-e között Pécs és Baranya megye adott otthont.

Anyanyelv és önkifejezés, nyelv és önnegvalósítás szorosan összekapcsolódó fogalmak. Az önkifejezéshez, a személyiség kibontakoztatásához feltétlenül szükséges a nyelv, s elsősorban az anyanyelv tudatos és árnyalt használata. Az anyanyelvi hét pécsi ünnepi megnyitóján **B e n k e V a l é r i a**, a Társadalmi Szemle szerkesztőbizottságának elnöke mondott beszédet. Szólt arról, hogy a magyar nyelv hete — a Békés megye után — másodízben lett az anyanyelv hete, mivel ebben az évben a nemzetiségek nyelvének, kultúrájának ápolásával is foglalkozik. Ezt nemcsak Baranya nemzetiségi lakossága indokolja, hanem az is, hogy amint természetesnek tartjuk a magunk anyanyelvének, nyelvi kultúránknak a fejlesztését, s értéknek tekintjük a nemzeti öntudat, a nemzeti azonosság-tudat szempontjából, ugyanígy magától értetődőnek vesszük ezt a más nemzeti-ségű honfitársak esetében is. Az anyanyelvi hét ünnep ugyan, de jó alkalom arra, hogy áttekintsük, mit végeztünk el, miben léptünk előre, hol vannak fogyatékoságok, megoldandó kérdések. Szólt arról is, hogy a mai magyar nyelv-művelés felkarolja a nemzeti lét és kultúra megteremtéséért és megőrzéséért vívott nyelvi küzdelem századokra visszanyúló nemes hagyományait. A nyelv-művelők sokrétű és áldozatos munkája ellenére ma sem lehetünk elégedettek a nyelv-művelés hatókörével és eredményeivel, de azt megállapíthatjuk, hogy egyre többen érdeklődnek nyelvi kérdések iránt, egyre többen várják a nyelv-művelők segítségét. Ehhez hozzájárultak a megváltozott társadalmi feltételek: a közművelődés és az iskolai nevelés kiszélesedése, valamint a tömeg-tájékoztató robbanásszerű fejlődése. Hangsúlyozta **Benke Valéria** azt is, hogy a mai nyelv-művelést böles türelem és fáradhatatlan küzdelem jellemzi: megérti a társadalmi jelenségek természetrajzát, azt, hogy a változások — és a lehetséges változások — hosszú időt vesznek igénybe.

A mai nyelv-művelés azt vallja eszményének, hogy az egész nép tanulja meg jól használni anyanyelvünket. Ez nagy cél, s bár még távolinak tűnik, kevesebb nem szabad megelégednünk. **Benke Valéria** kiemelte még azt is, hogy reménykednünk kell abban, hogy az értő és segítő nyelv-művelő munkának lesz foganatja, mert szüksége van rá a társadalomnak a jó együttműködéshez, a demokratikus közélet kiteljesedéséhez.

A megnyitó ünnepély előadását **H a d r o v i c s L á s z l ó** akadémikus tartotta, előadásában a magyar nyelv közép-európai rokonságával foglalkozó kutatások eredményeit ismertette. Az ünnepi megnyitón részt vett Baranya megye jugoszláviai testvérmegyéjéből, az északi területről érkező küldöttség, továbbá a Horvátországi Magyarok Szövetségének delegációja.

Április 22-e és 25-e között Pécsen és Baranya megye városában, községeiben mintegy másfél száz előadás hangzott el az anyanyelvi ismeretek fontosságáról, a két-nyelvűségről, s természetesen a magyar nyelv múltjának, jelenének és jövőjének kérdéseiről. A Kosztolányi-idézettel kifejezett központi témakörrel is több előadás foglalkozott; néhány cím ezek közül: Beszéd és jellem; Nyelv és magatartás; Beszéd és magatartás; Viselkedéskultúra és nyelvi kultúra; Nyelvhasználat és jellem stb. A kétnyelvűséggel foglalkozó előadások közül is néhány cím: A horvátok és szerbek kétnyelvűségének problémái; A nemzetiségi oktatás kérdése Délkelet-Dunántúlon 1945-től 1972-ig; Az általános iskolai kétnyelvű oktatás helyzete és továbbfejlesztésének távlatai; Nemzetiségi jellegű művelődési anyag szerepe az iskolai nyelvtanításban stb.

Ezekon kívül számos előadás foglalkozott magyar nyelvű témákkal. Ízelítőül néhány cím ezek közül is: A nyelvi humor; Nyelvtani rendszerünk változásai; Nyelvünk a határainkon túl; Hivatalaink nyelve; Az ifjúság nyelvhasználata; A diáknyelv; Cégér, reklám, marketink; Átok, szitok, trágárság; A nyelvművelő Kosztolányi; Helyesírási szabályzatunk tizenegyedik kiadásáról stb. Az előadások helyszínei voltak: iskola, művelődési ház; sajnos, kisebb számban az elmúlt évekhez képest: gyár, vállalat, intézmény. Jövőre kívánatos lenne az utóbbiak számát gyarapítani.

A Baranya megyei rendezvénysorozattal egy időben rendezte meg a TIT Budapesti Szervezete is az anyanyelv hetét, mintegy százhusz előadással. A központi sorozat előtt és után több megye is szervezett anyanyelvi hetet, így például sikeres volt a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei rendezvény, amely az előadások számát illetően a központi sorozattal vetekedett, a Hajdú-Bihar megyei, a Szabolcs-Szatmár megyei, a Békés megyei, a Győr megyei anyanyelvi hetek is sokat tettek annak érdekében, hogy a társadalom figyelmét egy héten át a nyelvi, nyelvhasználati kérdésekre irányítsák.

Az elmúlt évekhez hasonlóan a Rádió idén is bekapcsolódott a rendezvénysorozatba, április utolsó hetében négy alkalommal sugárzott műsort anyanyelvünkről. Hosszú évek után először a Televízió is nyújtott tájékoztatót az anyanyelv hete rendezvényeiről. Az események krónikása csupán azt fűzheti még hozzá a beszámolóhoz, hogy az igazi cél az lenne, ha a nyelvvel való foglalkozás, törődés, Kosztolányi szellemében az év többi hetében is folytatódna.

Szűts László

Anyanyelvi tábor Kelet-Magyarországon

Örömmel üdvözlöttük pár évvel ezelőtt a győri anyanyelvi tábor megindulását, aztán az évenkénti megújulását. S felvetődhet a kérdés: Győr egymagában elegendő-e az egész ország számára? A gondolatot tett követte; hazánk keleti felében is létesült anyanyelvi tábor. A Hazafias Népfront Országos Bizottsága 1983-ban kérte fel a Szabolcs-Szatmár megyei bizottságot a szervezésre, de a megvalósításra nem álltak rendelkezésre az anyagi feltételek. 1984-ben idejekorán megkezdődött a szervezés Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyékre vonatkozóan. Az ötnapos táborba 17 tanár és 28 középiskolás diák részvételét jelentették be. A tábor helye Fehérgyarmaton a Móricz Zsigmond Kollégiumban volt.

A tábor programja a következő volt: július 2-án *B a c h á t L á s z l ó* főiskolai tanárnak, a TIT megyei magyar nyelvi szakosztálya elnökének megnyitó beszéde, *C s e r m e l y T i b o r* nak a Hazafias Népfront megyei titkárhelyettesének köszöntője, *D e m e L á s z l ó* előadása „Nyelv és hangzás” címmel; július 3-án *L ő r i n c z e L a j o s* előadása: „Nyelvművelésünk főbb kérdései”; július 4-én kirándulás következett:

délelőtt Beregben jártunk a Vásárosnamény—Tákos—Csaroda—Tarpa útvonalon, délután pedig Szatmárral ismerkedhettek meg a résztvevők (Túristvándi—Szatmárcseke—Tiszacsécse); július 5-én *M e z ő A n d r á s* előadása: „Nyelvünkben él a múlt”; július 6-án *B a c h á t L á s z l ó* előadása: „Az ifjúsági nyelvről”.

Az előadásokat a pedagógusok és a tanulók együtt hallgatták. A szemináriumi munkát két csoportban végeztük. A diákok osztályfőnöke *C s e r m e l y T i b o r* volt, a tanároké pedig *M i z s e r L a j o s*. A gyakorlatok követték ugyan az előadásokat, de számos kérdés vetődött fel itt is — ezeket közösen beszéltük meg. Azt hisszük, hogy minden résztvevő hasznos tapasztalatokkal távozhatott. Meglátogatta táborunkat *Z. S z a b ó L á s z l ó*, aki a Kazinczy-versenyekről adott tájékoztatást.

A kollégiumi ellátás (szállás, étkezés) kiváló volt, s itt is köszönetet mondunk a fehérgyarmatiaknak, hogy vendégül láttak bennünket.

1985-re is tervezünk tábort — előreláthatóan Nyíregyházán. A létszámot emelni szeretnénk, pontosabban: megynként 10 tanár és 10 diák jelentkezését várjuk (összesen: 60 fő). Most már vannak tapasztalataink, s ezeket felhasználjuk majd az 1985-ös tematika összeállításakor.

Mizser Lajos

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Reuter Camillo</i> : Magyar helységnévadás-e <i>Surjánfalva</i> ?	235
<i>† Takács Lajos</i> : Hajcihő, hajculódás	241
<i>Kiss Lajos</i> : Újonnan községgé alakított településeink: Sátorhely és Szárliget	243
<i>Horváth Iván</i> : Gerundium	245
<i>Mizser Lajos</i> : Tűhöz, fához kapkod — Még egyszer Delinkéről — Megy, mint a meszetesek — Még egyszer az Árpádináról	248

Szemle

Fábián Pál: Nyelvművelésünk évszázadai (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	250
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Szűts László</i> : Az anyanyelv hete 1985-ben	254
<i>Mizser Lajos</i> : Anyanyelvi tábor Kelet-Magyarországon	255

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT: ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P.O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról .....
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázatot helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] .....
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága .....
6. *Vértes O. András*: A beszédhibákról .....
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője .....
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai .....
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése .....
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája .....
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének .....
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában .....
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165 l. 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Píliszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorphe des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0810 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatisz rendszer*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 3
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8